

valóság

A TARTALOMBÓL

Bognár Bulcsu: A szárszói viadal

Menyhay Imre: A humánnum válsága a jó és a rossz között

Lányi András: Emberközpontú-e az emberközpontú etika?

Csajághy György: Néhány adalék a magyarság régi, szinkretikus hitvilágához

Kun Miklós: Joszif Sztálin öregkori metamorfózisai

Varga Károly: Két pünkösöd

Kurucz Adrienn: Magyarország „Kelet Luxemburgja”? – mi az a szabályozott ingatlanbefektetési társaság?

Gereben Ágnes: Az orosz energetika konfliktusai

Brauer-Benke József: Politikai és tudományos korrektség

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
1

12

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2011. december; LIV. évfolyam 12. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai

---

1943 nyarának vége az az időpont, amikor az ország közvéleményének egyre jelentősebb része számára is nyilvánvalóvá válik, hogy a háború befejeződése után döntő társadalmi változások fognak lejátszódni. A Horthy-féle politikai rezsim fenntarthatósága egyre inkább kérdésessé válik. A kiütkeresés motiválta a szárszói konferencia szervezőit is, amikor a fennálló rendszeren kívüli politikai és társadalmi alternatívákat megfogalmazó előadók meghívása mellett döntöttek. A konferencia felszólalói számtalan, a második világháború utáni politikai irányzatokat alapvetően orientáló helyzetértelmezést és cselekvésstratégiát fogalmaznak meg.¹ A legnagyobb hatású, legmarkánsabb, a konferencia résztvevői számára is kiindulópontot jelentő előadás azonban egyértelműen Erdei Ferenc és Németh László nevéhez fűződik.

Nincs vita a résztvevők között, hogy a jelenbeli hatalmi elit és a fennálló társadalmi rend a végnapjait éli, és abban sem, hogy a magyar társadalomfejlődés sajátosságait határozottabban megjelenítő társadalmi változásra van szükség. E gondolat jegyében fogan Erdei és Németh előadása is. Harmadikutas elképzelésüknek megfelelően (annak gazdasági és politikai vonatkozásaiban is) mindketten a magyarság lényegét kifejezni nem képes keresztény-nemzeti kurzussal szemben foglalnak állást, miképpen társadalom-felfogásuk egyaránt elutasítja a nyugati típusú kapitalista és a keleti típusú szovjet alternatívát is. A válságos helyzetre kínált programjaik tekintetében azonban egymással versengő alternatívákat jelenítenek meg. Németh László, konzekvensen a húszas és harmincas évek programadó írásaihoz, itt is az „új nemesség” vezetésével végrehajtható nemzeti radikális változás mellett teszi le a voksát.² Míg Erdei ez alkalommal a korábban is képviselt népi politikának immár a történelmi materializmussal történő megvalósítása mellett érvel.³

Az eddig elemzettek⁴ túl a szárszói lényeges véleménykülönbség okai az átfogó gazdasági- és társadalompolitikai koncepciók eltérésében, illetve a közpolitika megítélésében keresendő. Noha az utóbbi súlyát sem lehet elvitatni, jelentősebb szerepe van a vitában az előbbinek; vagyis a szárszói éles elhatárolódás nem csupán a nemzeti radikális fordulat ideológiai alapjainak és vezetőerejének ellentétes megítélésén alapszik. Noha mindkét szerző harmadikutas elképzelést fogalmaz meg, de annak megvalósításában, konkrét gazdasági, társadalmi programjában lényeges különbségek is vannak. Természetesen mindkettőjük számára magától értetődő, hogy ennek a nemzeti megújulásnak az alapja csak a parasztság és a mezőgazdasági árutermelés lehet. Mindketten megegyeznek abban is, hogy a döntő társadalmi változások kiindulása csak egy olyan radikális földreform lehet, amely a parasztság kezébe juttatja a termőterületek többségét.⁵ A legfőbb eltérés abban mutatkozik meg, hogy másképp ítélik meg ennek az új alapokra helyezett gazdasági rendszernek az alapegységét.

Németh László több helyen kifejtett, de legrészletesebben talán a *Töredékek a reformból* című munkájában⁶ tárgyalta, az „új nemesség, művelődés, életbizalom” jelszavaival körülírt „Kert-Magyarország” programja tömeges telepítésekkel végrehajtott szövetkezeti gazdasági modellt fogalmaz meg. Németh ugyanis úgy látja, hogy a kisbirtokos parasztság „igényeiben előbb polgáriasodott, mint gazdasági ismereteiben. Növe igényeit tudatlansága és kényelmessége mellett (még ha a mezőgazdasági válság meg is szűnne) csak vagyonpá-

rosítással, egykézzel elégítheti ki.”⁷ A kisbirtokos függetlenségében elhagyatottságot lát, hátrányt érzékel az értékesítési versenyben, az eszközökben és a tudásban is. Ez alapján minden olyan reformot, amely ennek a pusztuló kisgazdaságnak a megerősítését célozza, alapvetően elhibázott programnak tekint.

Németh László a paraszti kisbirtokra alapozott megközelítéssel szemben olyan elképzelést képvisel, amely új birtokosságot hoz létre, a történetileg nem széttagolt nagybirtokokon, „függés és függetlenség egyesített előnyeivel.”⁸ Ez az elgondolás a nyugati típusú individualizmus és a keleti típusú kollektívizmus erőit úgy igyekszik egyesíteni, hogy az új berendezkedés mindenekelőtt az egyik, vagy másik nézőpont túlzott hangsúlyozásából adódó hátrányoktól mentes legyen.⁹ Németh László elgondolásában a kisbirtokoknak lenne bizonyos autonómiája, amennyiben a terméseredmény a telepes egyéni munkájától függ, de ugyanakkor tevékenysége a szövetkezet, a társult vállalkozók szövetségébe is beilleszkedik. A „befelé csupa önálló gazdálkodás, a birtok kifelé egyetlen gazdasági test”¹⁰ elképzelése tehát a szabad kapitalista vállalkozásnál kötöttebb, de a keleti típusú kollektívizmussal szemben szabadabb, egyéni gazdák által a nagyüzemben folytatott termelést képzel el.

Ez a minőségi termelést megvalósító gazdaság létrejöttének feltétele az a katonaság idején folytatott gazdasági kiképzés, amelynek során a legújabb gazdasági ismereteket sajátíthatják el a későbbi telepesek.¹¹ A „minőség forradalmának”¹² gazdasági alapját azok a „minőség-szövetkezetek” teremtik meg, amelyek intenzív mezőgazdasági árutermelésre rendezkednek be, és sokirányú egyéni és közösségi kreativitáson alapulnak. Elképzelése szerint ez a mezőgazdaság területén megvalósítandó „Telep-Magyarországból” kiinduló gazdasági és társadalmi szerveződés pedig az ipari termelésnek is mintául szolgálna, és alapvetően alakítaná át a kereskedelem szerepét. Mindkét területet az egyéni kreativitás és részleges önállóság megtartása mellett ugyanúgy közösségi ellenőrzés alá vonva képzelem el, miként a bankrendszer egészét is.

Miközben Németh László „minőség-szocializmusa” tehát a részleges önállósággal rendelkező egyéni gazdák által működtetett nagybirtokos szövetkezeti gazdaság modellje alapján kívánja megvalósítani a magyar társadalomfejlődés sajátosságait kifejező társadalmasulást, addig Erdei egyértelműen az egyéni parasztgazdaságokat állítja a középpontba. Az ő nemzeti radikális programja az alföldi tanyás mezővárosokban kialakult, felfogása szerint a nomád múltból továbbélt kettős szállásrendszer modelljén alapszik.¹³ Erdei a sajátos magyar entitást kifejező társadalmasulást a külterületi mezőgazdasági birtok és a központban megművelt kertbirtok együttes használatában, az itt kibontakozott, állítása szerint magas szintű kertkultúrában látja meg, amely a magyar várost, mint a városok egyetlen agrártelepülés-típusát is létrehozta. Az ő harmadikutasságának központi elemét jelenti ennek a társadalmi formának az egész ország gazdaságára való kiterjesztése. Ebben a társadalmasulásban ismeri fel az ősi múltból megőrződő magyarság jegyeit, és ezek hiánya miatt utasítja el a honi, többnyire a nyugati hatásokat tükröző mezőgazdasági kultúrákon alapuló társadalomfejlődési irányokat. Másrészt Németh Lászlóhoz hasonlóan Erdei is szükségesnek érzi programjának megvalósításához az állami beavatkozás kiterjesztését. Ez szükséges egyrészt a kétkakiságon alapuló alföldi tanyás termelést nehezítő infrastruktúrális, gazdasági nehézségek leküzdéséhez, és legfőképpen a központi állami akarat nélkülözhetetlen ahhoz, hogy ezt a gazdasági rendszert az ország egész területén megvalósíthassa.

Míg Németh László koncepciója a meglévő nagybirtokrendszer struktúrája alapján képzel el központokat, addig Erdei város- és vidékfejlesztő elképzelése város és organikus vonzáskörzete, a város központi hely funkciója alapján kíván regionális egységeket létrehozni. Tehát mindketten egy meglévő hagyományhoz kapcsolódóan kívánnak regi-

onális központokat kialakítani. Erdei elképzelése egy feltételezett ősi múlt gazdasági, társadalmi viszonyaihoz igyekszik megtalálni a kapcsolódásokat. A koncepcióban lényegében az egész ezeréves, Erdei által alapvetően tévutasnak tekintett¹⁴ társadalomfejlődéssel való szakítás gondolata fogalmazódik meg. Az ősi hagyományokra helyezett regionális központok társadalmasulása ugyanis radikálisan szemben áll azzal a társadalomszerveződéssel, amely a letelepedés óta, de különösen a kapitalizmus térhódítása óta jellemzi az országot. Az a fajta radikalizmus, amely a tanyás mezővárosokban megtalálni vélt, történetileg felettébb kérdéses¹⁵ folytonosság által akarja a régmúltat visszahozni, és ez által kívánja a nyugati és keleti társadalomfejlődést meghaladni, döntő változásokat jelent a tanyás mezővárosok esetében is, de különösen az ország más régiói esetében. Az organikus társadalomfejlődés gondolatának ez a végtelen túlfeszítése kívánja meg a politikai élcsapattal véghezvitt reformok melletti elköteleződést, és ez magyarázza Erdei osztatlan lelkesedését¹⁶ Lenin politikája iránt.¹⁷

Németh László hagyományelvűbb megközelítése ezzel szemben sokkal inkább képes a realitásokkal számot vetni. Bármennyire is megegyezik a véleménye Erdeivel a tekintetben, hogy az ezer éves társadalomfejlődés az idegen hatások eredményeképpen is gyötrelmes, az autentikus magyarságot jórészt feloldó változásokat hozott magával,¹⁸ képes azonban tudomásul venni a társadalomfejlődésnek általa nem kívánt hatásait. Ugyan ő is kárhóztatja a magyarságot háttérbe szorító, kizsákmányoló nagybirtokrendszerre, de azt, mint adottságot szemléli. Feltehetően ez az oka annak, hogy nem a múlt eltörlésének programja sejlik fel benne, hanem azt szemléli, hogy a meglévő feltételek milyen mozgásteret adnak a pozitív társadalmi reform végrehajtására. Az elképzelés tekintetbe veszi, hogy a nagybirtokrendszer olyan több évszázados adottsága a magyar társadalmi viszonyoknak, amely megszüntetése nem csupán életképtelen gazdasági egységeket hozna létre,¹⁹ de éppen azt az organikus építkezést törné meg egy újabb felülről végrehajtott beavatkozással, amelynek nevében az egész elképzelés megfogalmazódott.

Az agrárgazdaságra alapozott társadalmi reform mindkét szerző elképzelésében számol a szövetkezetekkel, vagy kifejezetten a szövetkezeti rendszeren alapul. A Németh László-i program az, amelyben a szövetkezeti rendszer hangsúlyos elemként van jelen. Ez a szövetkezet azonban alapvetően különbözik a bolsevik elképzeléstől, amennyiben korlátozott magántulajdonnal rendelkező gazdák társulását jelenti. Lényeges párhuzamok mutatkoznak másrészt abban, hogy a Németh László által elképzelt szövetkezeti rendszer felülről szervezett, vagyis maga a szövetkezeti keret jelenti a társadalmasulás alapját, és nem az egyéni gazdálkodók spontán szerveződése.

A szövetkezeti rendszer része Erdei elgondolásának is, de jelentősége és az egyéni gazdasági termelést korlátozó szerepe mindenképpen kisebb. Erdei azt a felfogást képviseli a harmincas évek közepétől kezdve, hogy a szövetkezetek alulról szerveződve, az egyéni gazdák autonómiáját tiszteletben tartva alakulhatnak ki.²⁰ Elképzelésében ez a szövetkezeti rendszer alapvetően értékesítési, beszerzési társulásokat jelentettek volna elsősorban, és csak kísérleti jelleggel (és a spontán alulról szerveződés elvét itt is betartva) fogalmaz meg termelési szövetkezeteket. Erdei tehát egy állami gazdaság- és társadalompolitikával megvalósított, és az ország más területeire is kiterjesztett, de lényegileg individualista termelés mellett teszi le a voksot.²¹ Erdei elképzelése ezáltal sokkal inkább áll a „magántulajdon szentsége” talaján, mint Németh László vállaltan szocialista megközelítése. Vagyis a harmadikutasként aposztrofált Németh László határozottabban, az utólag kommunistának tekintett Erdei alig gondolkodik szocialisztikus gazdaságok kialakításában a két háború közötti időszakban.

Erdeinek a keleti magyarságot képviselni akaró megközelítésében tehát nyugatiasabb, kapitalisztikusabb, erőteljesebben antibolsevik felfogás mutatkozik meg, mint a nyugati kultúrát képviselő, de nemzeti radikális társadalmi reformjában inkább szocialista Németh László elgondolásában. Utóbbi inkább építene az ország társadalmi átalakulása alapjának tekintett gazdaság megszervezésében felülről szerveződő elemekre, míg ezt, mint a társadalmassulás alapját Erdei programjában elvileg elutasítja. Ebben a különbségben is megmutatkozik az az eltérő perspektíva és társadalomértelmezés, amely a két szerző felfogásában jelen van. Németh László a paraszti gazdaságok terméseredményeinek és termelési eljárásainak ismerete alapján joggal bizalmatlan egy olyan reformmal kapcsolatban, amely ennek a társadalmi csoportnak a gazdasági ismereteire alapozva kíván mélyreható gazdasági és társadalmi változásokat elérni.

Azonos harmadikutas elképzelésük annyiban, hogy mindketten érzékelik a parasztság változását,²² és ennyiben közös platformot alkotnak a korabeli közéleti diskurzus és a népi szociográfusok egy részének (Véres Péter, Féja Géza) megközelítésével szemben, akik a paraszti öserő romantikus kultuszában nem reflektálnak azokra a társadalmi változásokra, amelyek következtében a parasztság jelenbeli formájában aligha lehet a vágyott megújulás alapja.²³ Erdei azonban a paraszti válságot kivétel nélkül a paraszti közösséget körülvevő külső tényezőkkel magyarázza: a válságot lényegében a felsőtársadalom negatív hatásának tekinti. Erdei egész szociografikus munkássága, a pályakezdés első írásaitól a korszak végének nagy szociográfijáig az mellett érvel, hogy ha elhárulnak az akadályok a parasztság törzsek fejlődése elől, akkor a paraszti és osztálytársadalmi válság megszűnik. A nemzeti radikális politika is csak azért szükséges, hogy az egykor meglévő, a honfoglalás és a még távolibb múlt homályába vesző autentikus társadalmi lét (az „aranykor”) állapota visszaállítható legyen.

Németh László ennél határozottan józanabb helyzetértelmezése azonban – alaposabb társadalomtudományos ismeret nélkül is – tisztában van azzal, hogy a „múltat végképp eltörölni” programjának ifjúi, Szabó Dezső-s, romantikus hevületként ugyan helye van generációja öneszmélésének folyamatában, de átfogó társadalmi reform megalapozására bizonyosan nem alkalmas. A parasztság társadalmi jegyeiről nem lementszhető az elmúlt ezer év sokrétű hatása, és legkevesébe sem lehet bízni abban, hogy a külső társadalmi feltételek változása ezt a tisztulási folyamatot önmagában elvégzi. A paraszti jelenbeli habitus és szakértelem mindazon társadalmi hatások (többek között a kétségtelenül alávetett társadalmi helyzetének következtében is) alapvetően szűkítik le a teljes mértékben a parasztságra alapozni kívánt társadalmi reformok lehetőségét.

Ez az oka annak, hogy Németh társadalompolitikája paraszti alapokon, de semmiképpen sem a parasztság vezetésével véghezvitt átalakulást képvisel, hiszen a parasztság erre a nemzetmentő szerepre társadalomtörténeti kondicionáltsága okán alkalmatlan.²⁴ Másrészt Németh László az európai kultúrkör szellemi hagyományyaiból építkező koncepciója azzal is számot vet, hogy a modernitás új kihívásaira csak széles körű európai perspektívával lehet sikeresen válaszolni. Ezért fogalmazza meg 1943-ban Szárszón még határozottabban az értelmiség által irányított társadalom megvalósításának programját, amelynek medencéje a parasztság, de a delta, amely felé az egész nemzet tart: az értelmiség.²⁵

A két szerző különböző perspektívája hozza magával, hogy Erdei pedig a leszorított, a társadalmi emancipálódás lehetőségétől mindig megfosztott parasztság képviselőjeként joggal bizalmatlan minden olyan társadalmi reformprogrammal szemben, amely nem a parasztságot állítja a középpontba. Szabó Dezsővel megegyező módon²⁶ ezekben a törekvésekben egy olyan idegen beavatkozás lehetőségét látja, amely az autentikus magyar lét egyedüli letéteményesének tekintett parasztság által képviselt társadalomfejlődés fella-

zítását jelentené. A munkásság kivételével minden társadalmi csoportban idegenséget, a magyar társadalomfejlődés valódi értelmétől idegen értéktételezést, habitust érzékelő Erdei és Szabó Dezső számára, tartalmától függetlenül, ezért eleve elfogadhatatlan egy ilyen társadalmpolitikai elképzelés.

Feltehetően Erdei ezért ellenséges azzal a Németh László-i felvetéssel szemben is, hogy a korszerű termelési eljárásokat meg kellene tanítani a parasztságnak. Erdei egész szociografikus munkásságában – kiemelten a *Futóhomok* című munkájától kezdve – az mellett érvel, hogy ezeket a korszerű eljárásokat azoknak a területeknek a parasztsága már létrehozta, amely mentes volt az idegenséget megtestesítő felsőtársadalom befolyásától. Erdei értéktételezése alapján nem meglepő módon ennek az alföldi tanyás mezővárosok paraszti termelésében kialakuló magas fokú kultúrának kellene az egész nemzeti radikális átalakulásnak az alapjává válni; nem pedig a számára a magyarságtól idegen tartalmakat jelentő középosztály szakismereteinek. Az idegenektől a magyarságot féltő és szűkebb hazájának viszonyait az egész országra kiterjeszteni akaró, megfellebbezhetetlen álláspontjához sziklaszilárdan hú Erdei álláspontját az sem képes felülírni, hogy a jövőkép alapján szolgáló tanyás mezővárosi gazdaság nem jellemezhető a neki tulajdonított jegyekkel.²⁷

Az a Szabó Dezső-i kiindulás, amely a magyarságot szűken a parasztsággal, sőt ennek radikalizált Erdei-féle olvasatában az alföldi tanyás mezőváros bizonyos térségeinek parasztságával azonosítja, alapvetően szemben áll azzal a Németh László-i politikával, amely egy olyan fokú értelmiségi, a paraszti viszonyrendszerben elsajátíthatatlan szakszerűsége és műveltsége kívánja a nemzeti radikális változást helyezni, amelynek tengelye értelemszerűen a parasztságon kívül helyezkedik el. Erdei számára pedig Dánia példája lebeg szem előtt, ahol – az ottani társadalmi viszonyok nehezen védhető Erdei-féle interpretációja szerint²⁸ – egy teljes mértékben a parasztságra alapozott polgári fejlődés bontakozott volna ki.

Erdei társadalmpolitikai programjának feltétele, hogy olyan radikális nemzeti változás valósuljon meg, amelynek eredményeképpen a szerinte altársadalmi helyzetben tartott parasztság kerülhessen a „társadalom tengelyébe.” Mindezt még hozzá abban a meggyőződésben fogalmazza meg, hogy ez által harmadikutas politikája immár nem csupán a magyar társadalomfejlődés valódi értelmét képviselheti, hanem a nyugati és keleti társadalomfejlődést is meghaladhatja. Németh László pedig a nemzeti jelleget kifejező társadalmasulást egy olyan „új nemesség” irányításával akarja a parasztságra támaszkodva végrehajtani, amely a magyarságot nem egy – etnikailag kétségtelenül leginkább kifejező – társadalmi csoportra korlátozza, hanem mindazon csoportokat magába foglalja, amelyek ennek a harmadikutas politikának a szolgálatába szegődnek. Németh László számára a társadalmi változás Szabó Dezsőtől jövő, azt Erdei által radikalizált felfogása, a magyar (harmadik)út efféle túlfeszítése nem egy társadalmi megújulást hozhat el, hanem egy olyan hatalmi változást, amely a lényegi kérdésekben nem jelenthet fordulatot.

Az 1943-as szárszói konferencián felszólaló két vezérszónok munkássága ezt a két, egymással versengő harmadikutas alternatívát fogalmazza meg. Nem véletlen, hogy a nyilvánvalóan vesztes háború végéhez közeledve, a különbségek sokkal élesebben mutatkoznak meg, mint a harmincas években, amikor inkább harcótársakként, a korabeli politikai és közéleti diskurzusban többé-kevésbé egy tábor tagjaként foglaltak állást a társadalmi reformok kérdésében. Míg az ezt megelőző időszakban sem Erdei, sem Németh László nem ad nyilvánosan hangot a másik programjával kapcsolatos kritikájának, itt sor kerül arra a nyilvános polémiára, amely nem csupán köztük, hanem a második világháború utáni társadalomfejlődés lehetséges útjai között folyik.²⁹ Pontosabban Erdei az, aki a magyar társadalomfejlődésről szóló értelmezése után nyilvános támadást intéz az egykori

harcostárs felfogásával szemben,³⁰ míg Németh László nem tesz egyebet, mint lényegi tartalmi változtatás nélkül elismétli a harmincas évek elején megfogalmazott, és azóta pár vonatkozásban a *Kisebbségben*³¹ és más írásokban továbbgondolt programját.

Erdeinek több szempontból is jó oka van e nyilvános támadásra. Miként ezt a magyar társadalomról szóló értelmezése,³² de leginkább a vitázáró beszédben³³ megfogalmazottak nyilvánvalóvá teszik, ez alkalommal politikusként kíván a jelenlévőkhöz szólni.³⁴ Úgy értelmezi, hogy mint az egyik felkért vezérszónoknak az „aktuális politikai” vonal kijelölése a feladata. Ez alapján ítéli meg az egyes felszólalások tartalmát, és ez készíti a vele versengő álláspontoktól való élesebb elhatárolódásra. Ez a politikusi megjelenés készíti egy olyan taktikai játékra, amelyre Németh László sem ez alkalommal,³⁵ sem a későbbiek során nem lesz hajlandó.³⁶ Sőt, Erdei előző napi előadását röviden kommentáló, de inkább csak a saját álláspontját magyarázó, azt pontosító megjegyzésektől eltekintve (ekkor hangzik el Németh később oly nevezetessé váló pápua példája),³⁷ nem vesz részt ebben a szárszói politikai játszmában. Vagyis Szárszón két egymással versengő társadalomértelmezés és politikai program, de nem két egymással versengő politikus, hanem egy politikusi és egy közírói álláspont fogalmazódik meg,³⁸ miként erre Erdei kiváló helyzetértelmezése rá is mutat.³⁹ Ennek a jövő politikáját meghatározni kívánó taktikázásnak lesz a része Erdeinek a történelmi materializmus melletti nyilvános elköteleződése, anélkül, hogy a magyar társadalom értelmezésében ez alkalommal, vagy az 1943/1944-es, kéziratot nagy összefoglaló munkájában⁴⁰ érvényesítené a marxista elemzés szempontjait.⁴¹

Mivel a történelmi materializmus politikájának behozatala a népi hangsúly erejét gyengíti, sőt a korábbi kontextusban a totalitást kifejező nemzeti sorsközösség, a népiség perspektívájával szemben egyfajta baloldali partikularizmust testesít meg, Erdei szükségesnek érezhette, hogy ne csupán saját álláspontja lényegi totalitása mellett érveljen,⁴² hanem a vetélytárs Németh László álláspontjának totális (nemzeti) perspektíváját is kérdésessé tegye. Ezért beszél Németh írói perspektívájának tiszta szándéka mellett annak viszonylagosságáról a politikai cselekvés viszonyai között, és ezért interpretálja Németh politikai alternatíváját úgy, amely a magyarságot az értelmiséggel azonosítja. („Bár azt is tekintetbe kell venni, hogy a magyarságot azért mégsem csak az értelmiség képviseli.”)⁴³ Miként a nyilvánvaló torzítás és nem Németh László programjának teljes nem ismerete magyarázza azt is, hogy Erdei Némethet olyan politikai erő képviselőjének állítja be, aki a parasztság helyett a kispolgárság ingatag társadalmi csoportját állítja programja középpontjába. („És a parasztság is bizonyára van olyan magyar, mint az a kispolgár, amelyre Németh László elsősorban akart támaszkodni.”)⁴⁴

Erdei azonban nem csupán a szovjet tankok dübörgő közeledtével egyre erősebb pozícióba kerülő magyar baloldalnak tesz ideológiai gesztusokat, miközben azért – ugyan a korábbiakhoz képest⁴⁵ sokkal visszafogottabban – ez alkalommal is megfogalmazza a marxista szemlélettel szembeni fenntartásait.⁴⁶ Ennek a politikusi taktikázásnak lesz a része a harmadikúthoz fűződő viszony újraértelmezése is. Erdei ugyanis az összeurópai politikai helyzet pontos ismerete alapján, immár politikusként minden társadalomelméleti és társadalompolitikai elképzelést az aktuálpolitikai lehetőségek alá rendel. Vagyis azt fogalmazza meg, hogy egy elméleti pozíció helyességét a gyakorlati megvalósíthatósága dönti el.⁴⁷ Ezt a gyakorlati megvalósíthatóságot Erdei jó helyzetértékeléssel a szovjet birodalom által kijelölt mozgástérhez, és nem a két háború közötti közéleti és politikai diskurzusból kikristályosodott álláspontok helyességéhez méri.

Ez az új, immár teljes mértékben politikusi állásfoglalás képviselője mellett azonban nem rejti véka alá, hogy maga is tisztában van ennek a felfogásának a partikularitásával, éppen Németh László totalitást megcélzó írói megközelítésével szemben. Az aktuális po-

litikai vonal azonban felülírja a korábban képviselt, saját teljességre törekvő programja érvényességét is.⁴⁸ Ugyan ez nem vezet Erdei részéről ekkor még harmadikutas koncepciójának teljes feladásához („Végeredményben mégis csak Magyarország ez az ország, és a magyarságnak egész népi állománya nincs reménytelenül kivetve a fejlődés útjából.”),⁴⁹ de magának a harmadikútnak, mint lehetséges politikai iránynak felettébb taktikus elutasításához igen.

Ez a nyilvánvaló elutasítás úgy fogalmazódik meg, hogy Erdei egyszerre tud a politikailag a jövőt képviselő baloldal mellé állni, miközben magát a nemzeti radikális népies programját (ekkor még) nem kell megtagadnia. Erdei ugyanis szárszói vitazáró beszédében azt fogalmazza meg, hogy a helyesnek ítélt aktuális politikai irányvonal határozza meg a társadalmi nagycsoportok (földművesek, gyári munkások, értelmiség) partikuláris, adott szakszerű tevékenységük végrehajtására vonatkozó (és nem totális, mint Németh László írói álláspontjának) cselekvését. Erdei az mellett érvel, hogy e tekintetben nincs más lehetősége az egyéneknek, mint „vagy együtt haladnak a helyes politikai alakulással, vagy ellene fordulnak. „Számunkra „harmadik út” nincs.”⁵⁰

Erdei tehát explicitté teszi a harmadikút elutasítását, mint olyan cselekvését, amely nem veszi figyelembe, vagy el akar térni az aktuálpolitika által kijelölt mozgástértől. Nem beszél azonban arról, hogy ez az elutasítás magára a népies, nemzeti radikális programra vonatkozna. Másrésztől azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ez az „aktuálpolitikai irányvonal” kijelölése immár nem a népi mozgalom képviselői, hanem a marxisták által történik. Erdei tojástánca nyilvánvalóan azt célozza, hogy a marxisták bizalmába szegődve⁵¹ ennek az új politikai irányvonalnak maga is meghatározója legyen. Minden bizonnyal úgy érzékeli, hogy a megváltozott történelmi helyzetben csak ez a taktika kínál lehetőséget átfogó, a parasztságot középpontba állító társadalompolitikai víziója sikeres képviselőre. A baloldaliak által meghatározott új politikai iránynak az elfogadása lehet az alapja annak, hogy legyen alkalom a parasztságra épített nemzeti radikális politika megvalósítására.

Erdei politikusi állásfoglalásának ekképpen nem csupán az eltérő harmadikutas programok tartalmi jegyei miatt kell szembe helyezkedni Németh László elképzelésével. Erdei Németh László magatartásában a nemzeti radikális elképzelés lehetséges végrehajtása szempontjából a maga módján igen tisztességes, de lényegében halálra ítélt, taktikátlan taktikát lát.⁵² Ezzel a helyzetfelismeréssel, és nem csupán a tartalmi elemekkel magyarázható az a vehemencia, amivel hadakozik az általa képviselt megközelítéssel. Különösen sokat mondó az a kemény állásfoglalás, ahogy Németh László személyének tiszteletben tartása mellett az ő követőit diszkvalifikálni igyekezik: „A harmadikút csak az alkotó író, vagy a tudós kiváltsága, ami egyúttal azt a következményt is ráhárítja, hogy vállalnia kell a politikai előrehaladástól való elmaradást, vagy abból való kiesést, azzal a meggyőződéssel, hogy egy következő fokon majd újra együtt találja magát vele. Az értelmiségi mesterségek azonban így nem maradhatnak kívül. *Ha tényleg nem állanak bele az építő előrehaladás vonalába, akkor már szükségképpen szemben is állnak vele* [kiemelés tőlem – B. B.]”⁵³

Miközben hihetetlen élességgel előre látja az „aktuálpolitikai irányvonallal” nem törődő Németh László későbbi elszigetelődését, megkülönbözteti a szaktevékenységet folytató, ennyiben tevékenységben és perspektívájában is partikularitást képviselő értelmiségi és az író, a tudós által megjelenített totalitás nézőpontját is.⁵⁴ Ez utóbbira lenne képes az az élcsapat, amelynek saját értékelése szerint két alapvető, egymással versengő típusát maga és Németh László testesíti meg. Erdei saját szerepét a Szabó Dezső-i sokszor hangoztatott intencióknak⁵⁵ megfelelően azt a totalitást képviselni tudó közszereplőben találja meg, aki a magyarság eredményes képviselője érdekében nem riad vissza az olyan hatalmi játsz-

máktól, amelyektől Erdei szerint az egyenességben személyes integritását védő Németh László-i típus nem vállal, és ami miatt alkalmatlannak bizonyul – a Szabó Dezső-i értelmezés szerint is⁵⁶ – a magyarság megmentésére.

Ez a vállaltan politikusi állásfoglalás kívánja meg, hogy nyilvánosan szakítson a „vállaljuk a szocializmust, de” Németh László-i magatartásával.⁵⁷ Erdei, aki társadalompolitikai elképzelésében Némethnél sokkal kevésbé állt szocialista elképzelések talaján, most a marxisták által megjelenített hivatalos szocializmus képviselője mellett nyilatkozik meg. Erdei taktikai megfontolásaival függ össze, hogy míg korábbi társadalomszerkezeti elemzéseiben Németh Lászlónál sokkal nagyobb érzékenységet mutatott a magyarságot ért idegen hatásokkal szemben, sokkal inkább hangsúlyozta a magyarság társadalmi alávétettségét, most Németh László „bennszületti sorsábrázolását” némileg túlzónak tartja.

Nagyon fontos kiemelni azonban, hogy Erdei Németh Lászlónak odalegyintő állásfoglalása közben maga is elismétli a némethi „Kisebbségben”-felfogást. A különbség mindössze az, hogy ennek jelentőségét Németh Lászlónál kevésbé gondolja nagynak. („Mert bár *társadalmunk minden rétegében valóban jelentékeny, sőt egy-egy rétegében óriási az asszimilált és nem asszimilált idegenek sokasága* [kiemelés tőlem – B. B.], mégis a magyarság bennszülető állapota nem olyan feltétlen, mint ahogy azt az író érzékeny felfogása érzi.”)⁵⁸ Nem lényegtelen az sem, hogy a probléma visszafogottabb értékelésének oka nem abban van, hogy Erdei nem tartaná a Németh László-i helyzetértékelést reálisnak. Az eltérő megítélés (a taktikai elemeken túl) abban mutatkozik meg, hogy Erdei a politikai irányvonal helyes követése által lehetőséget lát ennek a helyzetnek a megváltoztatására, a magyarság népi elemeinek a megváltozott történelmi viszonyok közötti társadalmi fejlődésére.⁵⁹ Feltehetően ennek van döntő szerepe abban, hogy Erdei nyitottnak mutatkozik a kommunistákkal való szövetségre is, amit a programjában inkább baloldali Németh László konzekvensen mindig elutasít.⁶⁰ Mindenesetre az Erdei által érzékelt új politikai helyzet hozza magával azt is, hogy a marxistákkal való taktikus kapcsolatkeresés során pedig mindenekelőtt tartózkodik azoktól a zsidósággal kapcsolatos negatív ítéletektől, amelyek korábbi politikai állásfoglalásainak része volt, s amely (konzekvensen az egész korszakban tanúsított szellemi magatartásához) Németh László szárszói előadásában ez alkalommal is jelen volt.⁶¹

Miként a Németh László-követőket értékelő iménti idézetből⁶² is kiderül, Erdei nem csupán a baloldali szövetség gondolatát fogalmazza meg, hanem a szárszói vitázáró beszédében az „aki nincs velünk, ellenünk van” politikáját is. Ez a felfogás ugyan nem idegen Erdei etnocentrikus társadalomszerkezeti elemzésétől, de politikai programmá csak itt Szárszón, a kommunistákkal való szövetségkeresés idején válik. (Másképp Erdeinek Lenin munkássága iránti rajongása, Lenin élcsoport-megközelítése óhatatlanul magában rejti ezt a politikai elvet.)⁶³ Talán nem független ettől az elvtől az a magatartás sem, ahogy aztán Erdei már belügyminiszterként 1945-ben átértékeli immár nem csak a Németh László-követőkhöz, hanem magához Némethhez fűződő, Szárszón még több mint tiszteletteljes viszonyát.⁶⁴ Teszi ezt feltehetően a személyes megtámadhatósága miatti félelmében,⁶⁵ de legfőképpen abban a reményben, hogy ha kriptokommunistaként a kommunistákat hatalomra segíti, lesz lehetőség annak a népi, nemzeti radikális politikának a végrehajtására, amire egész szociográfusi, szociológusi és politikusi pályáján törekedett.

A kommunistákkal való egyenrangú kompromisszumkötés lehetőségének önmagában való naivitásán⁶⁶ túl Erdei másrészt az sem tudhatta, hogy a szövetségesül választott magyarországi kommunistákat ugyanúgy elragadja majd a moszkovita politikai vezetés és a velük együtt érkező sztálini politika, és éppen úgy leszámolnak velük,⁶⁷ mint ezt Erdei

aktív közreműködésével tették az ezt megelőző időszakban a harmadikút „taktikátlan” képviselőivel. Ekkora válik világossá az is, hogy Erdei saját képére formált, parasztfordalmár Leninje helyett egész másfajta vezetési elv fog érvényesülni. Vagyis a kommuniszták – Erdei elképzelésétől alapvetően eltérően – nem a parasztságra alapozott megújulás programját, hanem Erdei paraszti társadalmát megsemmisíteni akaró iparosítást, és a Szovjetunió nagyhatalmi, katonapolitikai érdekeit maximálisan kiszolgáló sztálini terrort valósítják meg.

Az ötvenes évek elejére kiderül az is, hogy a harmadikút taktikus elutasításával, a kommuniszták kiszolgálásával nem lehetséges „az igazsághoz keresztül hazudni magunkat”. A Németh László által képviselt személyes integritás a nemzeti integritás megőrzésének az esélyét jelenti, míg Erdei politikai taktikája mindkettő felszámolásához vezet. Erdei személyes tragédiája, hogy nemzeti radikális programját a kommunisztákkal taktikai szövetségben megvalósítani akaró politika nem csupán az egykori harcostársakkal számol le, hanem a nemzeti radikális programmal is. Másfelől pedig személyes meggyőződésének teljes feladásával magára a parasztságra nézve is évszázadok óta nem tapasztalt nyomorúságot hoz, és ez a politika végül a rájuk alapozott társadalmi változás lehetőségének talán örök időre szóló elvesztését is jelenti.

JEGYZETEK

- 1 Györfly Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.
- 2 Németh László: Második szárszói beszéd. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* Budapest, Püski Kiadó, 1992. 1279–1291.
- 3 Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In: *Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest, Magyar Élet Kiadása, 1943. 12–36.
- 4 Értelemszerűen Németh László és Erdei Ferenc társadalomfelfogása közötti összevetés teljességgel nem elvégezhető az 1943-as vita aprólékosabb értelmezése alapján. A két szerző koncepciójának itt nem tárgyalt, a Szárszót megelőző időszakra visszautaló tartalmairól lásd ezért részletesebben Bognár Bulcsu: Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról. *Szociológiai Szemle*, 2010/4. 109–129.
- 5 Németh László: Író és hatalom. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* Budapest, Püski Kiadó, 1992. 667–669. illetve Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1941*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1991. 418–420. o., 484–486. o. Itt jegyzem meg, hogy Erdei politikai elképzelései a korszakban íródott szociográfiákon és publicisztikákon túl az általa is jegyzett két politikai párt, az 1937-es Márciusi Front és az 1939-es Nemzeti Parasztpárt programjából olvasható ki.
- 6 Németh László: Töredék a reformból. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* Budapest, Püski Kiadó, 1992. 645–667.
- 7 Uo.: 647.
- 8 Uo.: 647.
- 9 Németh László több helyen kifejti a nyugati kapitalista és a keleti bolsevik kollektivizmussal szembeni álláspontját. Az előbbire példa *A kapitalizmus vége* (Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 285–295.), utóbbira *A huszadik század vezérelenségei* (Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 166–178.) című írása. Erdei a pályája elejétől, markánsabban a *Magyar gazdaságtudomány* című írásától (*Magyarságtudomány* 1935/2. 137–148, 1936/1. 143–154, 1936/2. 251–563.) kezdve érvel a nyugati és a keleti alternatívával egyaránt szakító, a sajátos magyar társadalomfejlődést kifejező út mellett.
- 10 Németh László: Töredék a reformból. 648.
- 11 Németh László: Népművelés. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 622–638.
- 12 Németh László: *A minőség forradalma*. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben*.

- Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 1992. 51–53.
- 13 Erdei Ferenc: *Magyar város.* Budapest, Athenaeum Kiadó, 1939.
- 14 Erdei Ferenc: *Kossuth Lajos azt üzenté.* Budapest, Mefhosz Kvk, 1939.
- 15 Álláspontom szerint a tanyás mezővárosokban időlegesen kialakuló kétlakiság elsősorban a térség földrajzi adottságaival magyarázható, mintsem az egy ezer év előtti termelési eljárásra lenne visszavezethető, ahogy ez Erdei – Györffy Istvánnak azóta sem igazolt feltételezésén alapuló – elképzelésében megfogalmazódik. (Értelemezésről lásd részletesebben: Bognár Bulcsu: *Népi szociográfia és társadalomtudomány.* Budapest, Loisir Kiadó, 2011. 104–128, 186–216.)
- 16 Miközben Erdei egészen 1943-ig konzekvensen elutasítja a történelmi materializmus ideológiáját, addig egyetemista éveitől kezdve Lenin politikusi kvalitásainak osztatlan rajongója. Erről lásd részletesebben: Erdei visszaemlékezését (Erdei Ferenc: Rádióbeszélgetés Huszár Tiborral – Lenin agrárpolitikájáról, Adyról és Bartokról (1970. január 16.). In: Berend T. Iván – Szuhay Miklós (vál.): Erdei Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérőföldkövei. Válogatás.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. 560–568.) és a korabeli naplórészleteket (Erdei Ferenc: *Gondolatok a pályáról.* In: Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás.* (szerk. Kulcsár Kálmán) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 321–325., H. Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Budapest: Magvető Kiadó, 1991.), illetve Huszár Tibor: Nyugati utas Lenin vonzásában. Erdei Ferenc ifjúkori leveleiből. *Új Írás* 1979. 75–86.
- 17 Feltehetően ezzel is összefügg az az elszántság, amellyel 1944-45-től Erdei boldsejvi lendülettel beleveti magát a politika küzdelmeibe.
- 18 Németh László: Magyarság és Európa. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1999. 1969–2034.
- 19 Az 1945-ös földreform után sok esetben életképtelen kisgazdaságok nehézségei sok vonatkozásban igazolták Németh László álláspontját és félelmeit, és azt az erőteljes ellenállást is, ami a két háború közötti agárközgazdászok részéről gyakran megfogalmazódott a teljes körű földosztással szemben.
- 20 Erdei Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány.*
- 21 Más kérdés, hogy Erdei elképzelése milyen alapvető ellentmondásokat rejt magában. Az ő politikai programja ugyanis egyrésztől a magántulajdon fokozottabb védelme, az alulról, spontán módon szerveződő szövetkeztetés talaján áll. Másrésztől azonban társadalompolitikai elképzeléseiben a tanyás mezőváros még igazából az Alföldön sem megvalósult, vagy többnyire helyben is meghaladott szerveződése alapján kívánja az ország egészét átalakítani. Nehéz elképzelni, hogy ennek a rendszernek a kiterjesztése (például a dunántúli területekre) végbe vihető lenne olyan felülről végrehajtott, radikális beavatkozások nélkül, amely ilyen módon nyilvánvalóan az Erdei által másfelől hangoztatott individualizmus, és a magángazdaságok autonómiája ellen hatna.
- 22 Németh László: A rádió feladatai. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 1992. 607.. Németh László: Nép és író. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1999. 1365–1367.
- 23 Erdei egész szociografikus munkásságának első írása, az 1931-es *Királyhegyes* kismonográfia (*Századunk* 1931/1. 25–35.) ezzel a belátással indít, hogy aztán a későbbi munkáiban ezen helyzetértékelés alapján fogalmazza meg a paraszti és a magyar társadalom átalakítására vonatkozó elképzeléseit.
- 24 Többek közt ezért fogalmaz Németh László úgy a *Fantomok ellen* (Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1992. 911–923.) (a *Kisebbségben* című dolgozata védelmében írt) munkájában, hogy ő nem a népiesek között, hanem a népiesek mellett áll politikájával.
- 25 Második szárszói beszéd. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1992. 1279–1291. (Németh László szárszói elképzelésének részletesebb elemzésére lásd még: Salamon Konrád: Szárszó 1943. *Forrás* 1983. 8. 3–19., M. Kiss Sándor: *A szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése.* New York, Püski Kiadó. 1989. 3–40.)
- 26 Szabó Dezső: Végzet. In: Szabó: *Egyenes úton II. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest, Püski Kiadó, 2003. 524–579.
- 27 Ha a különböző szociográfiáiban időnként beidézett társadalom- és gazdaságstatisztikák nyilvánvalóan ellentmondanak Erdeinek az alföldi tanyás mezővárosi paraszti kultúra magas fejlettségéről szóló értelmezésének, akkor vagy megmosolyogató statisztikai eljárásokkal igyekszik igazát védeni, vagy elismerve a dunántúli mezőgazdasági kultúra kétségbevonhatatlanul nagyobb fejlettségét és zömében magasabb terméseredményeit, az mellett érvel, hogy ez csupán a tanyás mezővárosi parasztság felsőtársadalmi elnyomása miatt van. (Nem ügyelve arra, hogy korábban éppen azzal érvelt az alföldi tanyás mezővárosi társadalomfejlődés nagyobb magyarsága mellett, hogy az az idegen felsőtársadalomtól való nagyobb függetlensége által tudta megőrizni az ősi régmúlt magyarságát idéző társadalmusását.)

- 28 Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, Athenaeum Kiadó, 1938. 121–127.
- 29 Erdei és Németh László beszédével is részletesebben foglalkozó szárszói elemzések: Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski Kiadó, 1989. 336–344., Monostori Imre: Szárszóról - hatvan év után. *Kortárs*, 2002. 12. 1–17.
- 30 Erdei vitázó beszédében rendkívül differenciált distinkciót tesz Németh László tiszteletre méltó személye, felfogása, illetve annak követői között. Lásd: Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246–247.
- 31 Németh László: Kisebbségben. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II*. 1992. 843–910. Németh László közírói munkásságában határkönek szokás tartani a *Kisebbségben* című munkáját, noha nincs olyan tartalmi eleme ennek a munkának, amely a harmincas évek első felében nem lett volna már meg. Kétségtelen újdonság a híg- és mélymagyar fogalmiság, de a „faji stigma” gondolatában ez már az 1927-es *Faj és irodalom* című írásában (Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I*. 1992. 13–26.) jelen van. (Más tekintetben Németh is hangsúlyozza a *Kisebbségben* kötet kevésbé újszerű voltát. A *Magyarok kibékülni* című cikksorozatában a következőket írja: „A *Kisebbségben* a legkevésbé „eredeti” könyvem. Szinte egy mondata sincs, amin más írkkal, Keménnyel, Adyval, Szabó Dezsővel ne kéne osztoznom.” (Németh: *Magyarok kibékülni*. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II*. 1992. 1148.)
- 32 Erdeinek a Szárszón elmondott társadalomértelemezésének a politikai cselekvés akarata által meghatározott tartalmairól lásd: Bognár [2003]: *Népi szociográfia és társadalomtudomány*. 2011. 217–247.
- 33 Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246–249.
- 34 Gyakori félreértés Erdei Szárszón elmondott beszédével kapcsolatban, hogy a hazai szociológiai kánon és az elemzők jó része Erdei megközelítését szociológusi szövegnek tekintik, teljes mértékben megelégedve a beszéd nyilvánvaló politikai kontextusától. A politika által konstituált társadalomértelmezésről lásd részletesebben Bognár Bulcsu: *Népi szociográfia és társadalomtudomány* [2003] 2011. 217–247-t, illetve újabban Halmos Károly elemzését: Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle*, 4. 60–108.
- 35 Erdei meglepő érzékenységgel már a harmincas évek közepi megismerkedésük során felismeri Németh Lászlóban a programadó, de a politikai pártcsatározásokra alkalmatlan, vagy arra nem hajlandó beállítódás megjelenítőjét. Ez alapján helyezi egy csoportba Matolsyval, Tamásival, Illyéssel, megkülönböztetve a „politikuss-forradalmár” Fejától. Lásd erről Erdeinek H. Szabó Imréhez írt 1935. decemberi levelét (Tóth Ferenc: Makó és a Márciusi Front. In: Pintér István (szerk.): *Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról*. Budapest: Reform Kiadó, 1989. 113–114.).
- 36 Németh László 1945 után és az ötvenes években is hasonló következetességgel képviseli a fennálló hatalommal szembeni elutasító magatartását. Talán Németh László 1956 utáni magatartása jelent e tekintetben kivételt. Legalábbis az azóta is éles polémiákat szülő, a kommunista rezsimmel szembeni kompromisszumképesebb akkori magatartása értelmezhető egyfajta taktikai játékként is. Németh László korabeli megítélésével kapcsolatos irodalom: Eörsi István: *Emlékezés a régi szép időkre*. Budapest, Napra-Forgó Kft, 1988. 155–156., Fekete Sándor: Az én hatvanas éveim. *Tekintet*, 1988. 5. 16–17., Lakatos István: Árnyak (hamisítások?) Németh László körül. *Juss*, 1989. június, 67–69., úő.: Németh László - 1956. november. *Hitel*, 1990. 1. 18., Greza Ferenc: Németh László Kossuth-díja. *Magyar Nemzet*, 1989. augusztus 1., Sükösd Mihály: Németh László öröksége. *Népszabadság*, 1989. október 21., Révész Sándor: A hit üzemanyaga. *Mozgó Világ*, 1994. 9. 110–115., N. Pál József: Gondolatkísérlet Németh László és a hatvanas évek viszonyáról. *Új Forrás* 1996. 4. 36–42.
- 37 Németh az előre elkészített, leírt előadásba beleszúrva magyarázza el, hogy mit értett tíz évvel ezelőtt a harmadik oldalon: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angoloknak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuaké? Ez a harmadik oldal.” (Németh: Második szárszói beszéd. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II*. 1290–1291.)
- 38 Miként erről Püski Sándor visszaemlékezéséből is értesülhetünk (Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina Kiadó. 2005. 302.), jól mutatja, hogy Németh László mennyire nem kívánt részt venni a versengő politikusok vitájában, hogy a beszédét ért első indulatos reagálások után távozott Szárszóról.
- 39 Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246–247.

- 40 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között I–II. *Valóság*, 1976. 4. 23–53., ill. 5. 36–58.
- 41 Minden utólagos átértelmezés ellenére Erdei Ferenc is a magyar társadalomfejlődést kifejező népi fordulat mellett foglal állást, amely az előadás szövegéből és különösen a vitázó beszédében megfogalmazottakból világlik ki. A szárszói beszédnek (*A magyar társadalomnak*) és *A magyar társadalom a két háború között* címmel elhíresült írás társadalomszemléletének alapvetően nem a marxista elemzést érvényesítő tartalmairól lásd Bognár Bulcsu: *Népi szociográfia és társadalomtudomány*. 217–281.
- 42 Ezt teszi Erdei akkor is, amikor a vitázó beszédében a marxizmusban benne rejlő lehetőségekről beszél, és azt fogalmazza meg, hogy „ha további alakulásában a munkásság körén kívül más élményekre és területekre is rászorítjuk ezt a szemléletet, akkor még közelebb visz ahhoz, hogy a társadalmi és történeti valóságot helyesen és hasznosan ismerjük fel.” (Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246.)
- 43 Uo.: 247.
- 44 Uo.: 248.
- 45 Erdei Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány*.
- 46 Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246.
- 47 Erdei politikusi helyzetértelmezése felettébb egybecseng Marxnak a Feuerbach-tézisekben (Marx, Karl: *Feuerbach: a materialista és az idealista szellem ellenéte*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1973.) megfogalmazott pozitivistá-pragmatikus episztemológiájával. (Noha Erdei a korabeli broszúriróadalomban nyilvánvalóan jártas volt, de arra nézve nincs forrásunk, hogy ekkor ismerhette-e már Marx felfogását.)
- 48 „Németh László író és pedig az írónak a legérzékenyebb és legtisztességesebb fajtájából. Ez az írói alkat pedig mesterségénél és világszemléleténél fogva mindig a teljes világot és a teljes emberi és népi élményt fejezi ki. Éppen ezért az ilyen írói szemlélet soha nem tud pontosan megegyezni az aktuális politikai vonallal. A politika mindig sorrendet követ és a hangsúlyt mindig az aktualitásra teszi. Az író viszont mindig az egészet látja, s szavait mindig az egész emberségért és saját népéért való aggodás fűti.” (Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246–247.)
- 49 Uo.: 248.
- 50 Uo.: 246.
- 51 Ez annál inkább sem okozhatott nehézséget, mivel a hazai marxisták is rá voltak utalva szűk társadalmi támogatottságuk folytán minden potenciális szövetségesre. Másrészt Erdei maga is már a harmincas évektől kezdve jó kapcsolatot ápol Darvas Józsefék körével.
- 52 Többé-kevésbé ezt a helyzetértelmezést fogalmazza meg a szárszói konferenciát Erdeivel és Veres Péterrel előkészítő Püski Sándor is: „Ő is [Erdei], de Darvas és Kardos is a jövőt látták veszélyeztetve Németh nyíltságától és prófécijától, s még az elfogadható és megérthető mértékben sem álltak mellé.” (Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. 2005. 302.)
- 53 Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246. Erdei vitázó beszédének más pontján a fentiekkel egybevetően, Németh László apolitikusi, az aktuálpolitikai irányvonaltól eltérő magatartásának értékelésekor a következőképpen fogalmaz: „Ez a kiváltság minden időben meg is illeli az alkotó és feltétlenül tiszta szándékú író. A politikai vonal nem tehet mást az ilyen írói magatartással szemben, minthogy, ha felhasználhatja műveit és hatását, felhasználja, ha pedig szemben találja magával megnyilatkozásait, eltűri, és legfeljebb a helyére szorítja vissza. Ez a kiváltság azonban nem vonatkozik az ilyen író követőire.” (Uo.: 247.)
- 54 Érdemes felfigyelni arra a politikai játékra is, ahogy Erdei nyilvánvalóan játszik a partikuláris-totális megkülönböztetéssel. Miközben mindketőjük harmadikutas programja egy osztályérdekeken (partikularitásokon) felülemelkedni akaró nemzeti totalitás érdekében fogan, igyekszik úgy beállítani Németh László elképzelését, mintha az csak valami társadalmi részérdeket jelenítene meg, másfelől azonban taktikusan piederesztálra állítja az írói nézőpont totalitását.
- 55 Szabó Dezső: A magyar ifjúság. In: Szabó: *Egyenes úton II*. 2003. 510–513.
- 56 „Az egészségese, erős, praktikus, ravasz férfi a mai magyar ifjúság ideálja, aki akar, aki épít, aki szerez, akit nem lehet idegen célokra felhasználni és kizsákmányolni. A dekadens, beteg irodalmias, szavakban terjedő ifjúsági típus ma már csak szájalom, vagy orvosi érdeklődés tárgya.” (Uo.: 513.)
- 57 Gyórfy Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. 246.
- 58 Uo.: 248.
- 59 Uo.: 248.
- 60 Ha korábban utaltam Németh László és Erdei formálódó habitusának társadalmi meghatározottságaira, akkor erre az összefüggésre a rendszer erőteljes baloldali kritikussaihoz fűződő eltérő viszonyban is érdemes ki térni. Németh László középosztályi társadalmi környezete, az irodalmi mezőben és a közéletben való aktív részvétele inkább nyújthatott tapasztalatot ezen doktriner ideológiai csoportok cselekvésstratégiáiról is. Míg

- az első generációs paraszt-értelmiségi Erdei pedig társadalmi helyzete által elsősorban a fennálló keresztény-politikai kurzussal élesen szembenálló, potenciális szövetséges képét láthatta ezekben a csoportosulásokban; miközben a nagyvárosi politikai játszmákban doktriner elveit, vagy a kommunisták esetében a mindenkori moszkvai utasításokat érvényesítő zárt közösség taktikáit óhatatlanul kevésbé ismerhette.
- 61 Németh László 1945 utáni meghurcoltatásának éppen a szárszói előadás egy inkriminált, szövegkontextusból kiragadott mondata („Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelével szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödni, s nagyon rossz füle van annak a készköszörülésre, aki nem hallja, hogy Shylocknak éppen a szív kell.”) (Németh: Második szárszói beszéd. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1286–1287.) fog alapot szolgáltatni. Németh László álláspontjának szövegkörnyezetből kiragadott mondatok alapján való minősítésének veszélyeire Gyurgyák János elemzése (*A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 560. 569.) is felhívja a figyelmet. A németh-i metafora elemzésére lásd részletesebben: Lengyel András: Németh László Shylock-metaforája. *Valóság*, 1991. 8. 56–74.
- 62 Györfly Sándor és mások (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete.* 246.
- 63 A fentiek mellett a kommunistákkal való kapcsolatkeresést, és az „aki nincs velünk, ellenünk van” elvhez szegődésnek már korábbi forrásai is vannak. Bibó István visszaemlékezése szerint már az egyetemista Erdeinek is nagyon imponált Lenin *Állam és forradalom* (Budapest, Kossuth Kiadó, 1973.) című munkájának azon tétele, amely szerint a polgárság államszervezetét szét kell zúzni, és csak aztán lehet valami újat csinálni. (Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról.* 2005. 48.)
- 64 Németh Lászlót 1945. március 15-én (Püski Sándoréknál történő vendégeskedése idején) a rendőrség letartóztatta, majd egy napon keresztül fogva tartotta. (Megalázva, a fal felé fordulva kellett állniuk Féja Gézával.) Erdei mint belügy-miniszter éppen ott járt, de nem volt hajlandó védelmébe venni az író, még felkeresni sem. (Péter László: Hajsza Németh László ellen. *Kortárs*, 2003. 2. 102–103.)
- 65 Az 1945 utáni a népi mozgalommal leszámolni akaró kommunista taktikának része volt az, hogy a népieseket két háború közötti, antiszemita, vagy antiszemitának minősíthető kijelentései miatt gyakran zsarolták, és készítették a kommunisták számára kedvező kompromisszumok megkötésére. A megbélyegzés magától értetődően nem a kijelentések szalonképtelenségének mértéke alapján, hanem az 1945 utáni politikai állásfoglalás tartalma alapján történt. Azok a szerzők, akik vállalták a kommunistákkal való együttműködést (mint Erdei, vagy Veres Péter), azok antiszemita kijelentéseire fátylat borítottak; azok a szerzők esetében (mint például Németh László), akik nem voltak hajlandók együttműködni a kommunistákkal, azokat ezzel a váddal teljes mértékben diszkvalifikáltak, ha megalapozott volt az antiszemita vád, ha nem. De a „kompromisszumkötők” feje fölött Damoklész kardjaként mindig ott lebegett, hogy harmincas évekbeli kijelentéseik, politikai programpontjaik elég alapot szolgáltathatnak a kiszorításra, az üldöztetésre.
- 66 Ennek az utólag helytérrelmezésnek a háttérében az is állhatott, hogy Erdei Bibó Istvánnal együtt hajlamos volt elhinni a kommunista párt által az 1930-as évek közepén meghirdetett népfrontos politikát. Ahogy Bibó visszaemlékezik: „Most pontosan vissza tudom idézni, hogy se Erdei Ferenc, sem én nem tudtuk világosan azt, hogy mi minket a szovjet hadsereg fel fog szabadítani, akkor utána proletárdiktatúra következik-e, vagy népfrontos, többpárti kormány? [...] Nekem ekkor szilárdan az volt az érzésem, hogy a népfrontprogram nem merő taktika, hanem egy mély, organikus változás a tennivalók felé; annak felismerése, hogy olyan jelenségekkel szemben, mint a fasiszmus, a szocializmus és az addig egyszerűen polgárnak és kapitalistának bélyegzett klasszikus demokrácia között van egy mélyebb értékközösség. Ez indított arra, hogy ezzel a népfrontpolitikával nagyon erősen azonosítsam magam.” (Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról.* 2005. 60.)
- 67 Jó pár évnek kell elteltie, mire Erdei nyilvánosan is belátja végzetes tévedését. Élete végén adott interjújában Szárszóra és az azt követő politikai változásokra emlékezzve, lényegében élete legnagyobb tévedésének tekinti az 1945 után várható kommunista politika megítélését: „Egy valami azonban tökéletesen hiányzott az én gondolkozásomból is, gondolom, a többiekéből is: olyasmiknek a sejtése, ami később a „személyi kultusz” címet kapta. Hogy a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait ölthesse, amint ez következett, arra nem voltak érzék szerveink, azért is lettünk olyan vakok és bénák vele szemben. Ez persze sem nem mentség, sem nem elmarasztalás, csak kegyetlen valóság. És történelmi lecke.” (Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*, 1968. 8. 1299.)

A humánium válsága a jó és a rossz között

„Olyanok leszte, mint az istenek, akik ismerik a jót és a rosszat.”

(*Problémafelvetés*) A társadalmi és gazdasági kapcsolatok szempontjából – de az egyedek egészsége szempontjából is – az öröklött és szerzett tulajdonságok jelentősége a normák alapján képződött viselkedési minták minőségében nyilvánul meg. A viselkedési mintákat ingerek váltják ki: hasonló ingerek gondolkodás nélkül hasonló – egyöntetű – viselkedéseket generálnak, és kiszámíthatóvá teszik a viselkedést. A kiszámíthatóság biztosítja a bizonyosságot arról, hogy rendezett világban élünk, és milyen esetekben milyen mértékben hagyatkozhatunk másokra, ami végül is a szociális érzelmi védettséget esszenciája és az énerő kifejlődésének egyik fontos mércéje.

A másokra való hagyatkozhatóság – a másokkal szembeni bizalom – határa az ember jó- és rosszindulatától, az ember jóságra és gonoszra való hajlamától függ, amelynek örökletes és tanult háttere is van. Az állatok viselkedésében ugyan a tanult – kondicionált – viselkedés is szerepet játszik, de az öröklött komplexviselkedések – az ösztönök – szerepe a döntő, mert ezek bizonyos helyzetekben az állatok viselkedését totálisan meghatározzák. Például a madarak fészekrakása egymásra vonatkoztatott viselkedési minták komplexuma, amelyet biológiai érési folyamatban az egész szervezet – az ösztönösség – vált ki, és a madárnak semmi esélye nincs arra nézve, hogy a biológiailag rögzített fészekrakást elkerülje. Az evolúció során az ember kiszabadult az ösztönök ilyen jellegű fogságából és zömében kulturális – konszenzussal meghatározott és tanult (kondicionált) – értékei határozzák meg viselkedését, olyan normák/viselkedési minták, amelyeket az ember saját kultúráján belül jónak tart. Ezzel az anyagi világban *a jóval szemben megtestesül a rossz is, mindamellert, hogy az embernek öröklött erkölcsi érzéke is van, amely azonban nem kényszeríti őt arra, hogy ezeket feltétlen kövesse, olyan formán, mint a madarak ösztöne a fészekrakást.*

Az ember szegényes ösztönei között találhatók például a szexualitásra serkentő alapvető viselkedés, a gyermek mosolya és a hát védelme. Feltételesen idesorolhatók még az olyan ösztönhöz *hasonló* viselkedési tendenciák, amelyek minden kultúrában megtalálhatók, mint például az éneklés, a tánc, a mesemondás, a hajviselet, a test díszítése stb. Vizsgálódásunk szempontjából azonban sokkal jelentősebb, hogy *az embernek a tanult mellett van öröklött erkölcsi érzéke is, amely kultúrákat átívelő alapvető erkölcsi magatartásokat követel.* Ezek az erkölcsi normák az ember veleszületett erkölcsi érzékéből fakadóan intuitív is megfogalmazódtak, többek között a vallási tízparancsolatban. A kérdés az, hogy akkor miért nem követi az ember ezeket az erkölcsi normákat, s miért tud elhatalmasodni a rossz olyan mértékben, mint amilyen intenzitással mondjuk a tv-programok által közvetített gonoszságokban – sokszor hihetetlen butasággal és primitívséggel párosulva – megnyilvánul, és amelyeket a hétköznapi hírek valóságként bemutatnak. Arról nem is szólva, hogy a kegyetlenség fokozott rossz a háborúzás örültségébe fulladt történelmen véres fonalként húzódik végig. A feltett kérdésekre megkíséreljük a tudományosan megalapozott választ megadni.

(*A jó és a rossz születése*) Kisiskoláskoromban tanultam a katolikus kis katekizmust, amelynek egyik mondata így hangzott: „Az Isten az embert jónak teremtette, de akarata rosszra hajló lett.” Ezt ilyen kategorikusan és nagyon leegyszerűsített formában tud-

mányos szempontból nem lehet állítani. Ugyanis ha azt kérdezzük, hogy az evolúcióban – tehát a teremtés kezdetén – a jó jelent-e meg először vagy a rossz, akkor a relációkban gondolkodó agyunkkal mást nem válaszolhatunk, mint azt, hogy egyértelműen a rossz bukkant fel először, hacsak a dzsungel törvényeit nem kívánjuk felmagasztosítani. Emberi értelemmel és öröklött erkölcsi érzékkel csak azt mondhatjuk, hogy a kaotikus kegyetlenségek halmazából lassan – emberi mértékkel nagyon lassan – felbukkant a jó is, amikor az ember lelkiismeretét megmozgató örökletes erkölcsi érzék kifejlődött és az ember viselkedését mederbe terelő kultúra megszületett.

Közismert, hogy az ember ugyan önfeláldozóan jó is tud lenni, de kimondhatatlanul gonosz is. A kérdés tudományos igénnyel úgy hangzik, hogy *vannak-e olyan tényezők az evolúcióban, s mi több, az idő kezdete óta, amelyek az emberi jóságra és a rosszra való hajlamra utalnak?* A kérdés tisztázása a társadalomalakítás és gazdálkodás szempontjából is fontos és rendkívül aktuális, mert az ember a jóra és a rosszra való hajlama *meghatározza a mindenkori társadalmi és gazdasági rendszer alapelveit és gyakorlatát.* Elemzésünkkel olyan szociológiai és gazdasági vonatkozású kérdések gyökereit közelíthetjük meg, mint a társadalmi differenciálódás, társadalombiztosítás, nyugdíjrendszer, az előnyös helyzetűek kiváltságai és a jövedelemkülönbségek igazságossága, az adórendszer méltányossága és ösztönző szerepe, a munkanélküliség, a munkakerülés, a hajléktalanság, a bűnözéssel szembeni módszerek alkalmazása, a családvédelem és a homoszexualitás, stb.

Ha visszatekintünk az idő kezdetéig és azt kérdezzük, mikor jelent meg a plusz, a pozitívum – amit az ember a jóval asszociál – és mikor a mínusz, a negatívum, amit az ember a rosszal azonosít, akkor láthatjuk, hogy *a jó és a rossz eredete minden forma forrásának semlegességében, a semleges nyugalmi energiában rejlő ellentmondás lehetőségében VAN (1. ábra).*

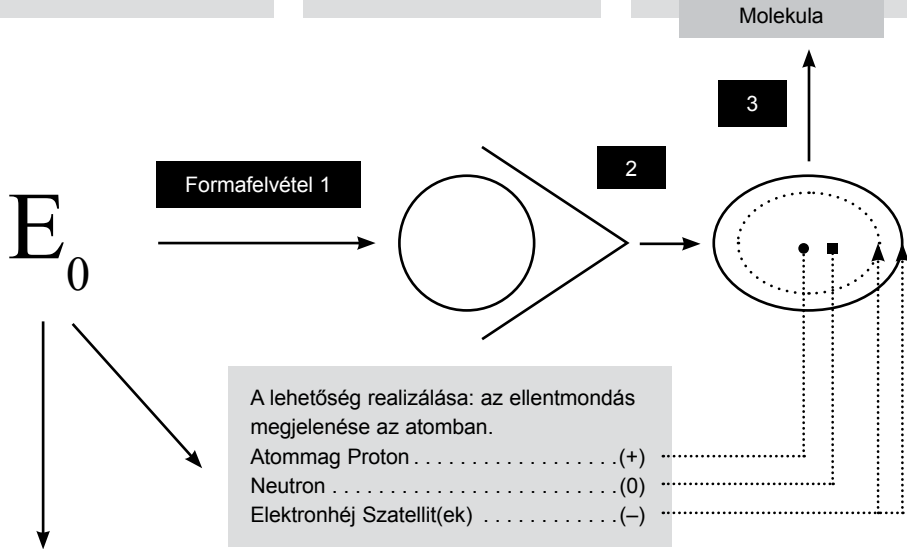
E szerint az ember eredetét – minden forma eredetét – tekintve az ember soha nem volt jó, de rossz sem, hanem mindig csak olyan, amilyenek azok a lehetőségek formáltak, amelyek az energia formafelvétele előtt az energia semlegességében már benne voltak – VANNAK. Nézzük meg ezt közelebbről!

A világuirt a semleges (0) nyugalmi energia (E), és az energia formát felvett dolgai töltik ki. (A semleges energiát – a kozmológiai állandót – Einstein A-val jelölte.) Az E0-ban benne van a feszültség, az ellentmondás, ami nem csak a formafelvétel elvét képviseli, hanem benne van az ellentétek alapvető dualizmusa, a jó és a rossz lehetőségének megvalósulása is. A lehetőségek összességét a lehetséges fogalmak testesítik meg: a nevek (a dolgok) és az igék. Az igék azt mutatják, hogy a dolgokkal „mit lehet tenni”. A „tevés” – a cselekvés – a teremtés lényege, amely az evolúciót létrehozta. Az emberben ezt a tevékenységre sarkalló motivációt hajtóerőnek nevezzük.

Nem az energia (E0) a lényeges, hanem az energia minősége (α), az, hogy az energia képes formát felvenni (+0–), önmagát megszervezni és a formában tökéletesíteni, olyannyira, hogy végül rádöbben önmagára, és kimondja, hogy „Én vagyok” (Ω).

$E = mc^2$. (Energia egyenlő Masse /tömeg/ szer c /fénysebesség/ a négyzetben. A képletet Albert Einstein 1905-ben állította fel. A képlet a kvantumelmélettel egyetemben képezi a mikrofizika alapját. Ennek lényege a matéria energiába és az energia materiába való átalakíthatósága. Minden m (Masse, forma) közös nevezője az $E \approx E0$. A kvantumelmélettel összefonódva mondhatjuk, hogy az energia örvénylése – pörgése – képezi a kvarkot, az atom elemeinek részecskéit. A kvark tömegjellege – formája, kiterjedése – nem egyéb, mint az *energia formát felvevő örvénylése*. A kvark a teremtés első lépése. Második lépés az, hogy a kvarkok az atom részecskéivé állnak össze, amelyek már magukban hordozzák

<p>A világuirt kítóltó semleges (0) nyugalmi energiát (E) Einstein A-val jelölte. Az E0-ban benne van a dualizmus, az ellentmondás, a jó és a rossz lehetősége. A lehetőségek összességét a lehetséges fogalmak testesítik meg: a nevek (a dolgok) és az igék. Az igék azt mutatják, hogy a dolgokkal „mit lehet tenni”. A „tevés,” – a cselekvés – a teremtés lényege, amely az evolúciót létre hozza. Az emberben ezt hajtóerőnek nevezzük.</p>	<p>$E = m \cdot c^2$. A képletet Einstein 1905-ben állította fel. A képlet a kvantumelmélettel egyetemben képezi a mikrofizika alapját. Ennek lényege a matéria energiába és az energia matériába való átalakíthatósága. Minden m (Masse, forma) közös nevezője az $E \sim E_0$. Az energia örvénylése – pörgése – képezi a kvarkot, az atom elemeinek részecskéit. A kvark tömegjellege – formája, kiterjedése – nem egyéb, mint az energia formát felvevő örvénylése.</p>	<p>Az eredet látens ellentmondása – a jó és a rossz lehetősége – végig húzódik az evolúcióban és megjelenik az emberben. Erre mondják, hogy az ige megtestesült. Az ember el kezd jóról meg rosszról beszélni és a jót kultúrájának ideáljává magasztosítja. Az E₀ VAN, és az embernek VAN erkölcsi érzéke.</p>
---	---	---

Nem az energia (E0) a lényeges, hanem az energia minősége, irányfelvétele, (α), az, hogy az energia képes formát felvenni (+0-), önmagát megszervezni és a formában tökéletesíteni, olyanira, hogy végül rádöbben önmagára és kimondja, hogy „Én vagyok” (Ω).

1. ábra. A jó és a rossz eredete minden forma forrásának semlegességében, a semleges nyugalmi energiában rejlő ellentmondás lehetőségében VAN.

eredetük abszolút jellegét, mert egy időben semlegesek és mégsem azok, mert az *ellentmondás, a feszültség, a dualizmus lehetősége is benne van* – a magas-alacsony, keskenyszéles, kicsi-nagy, édes-keserű, tűz-víz, szeretet-gyűlölet stb. A dualizmus általános háttere *a pluszt és a mínuszt, a jó és a rossz elvi lehetőségét*. Nézzük meg ezt is közelebbről!

Az atomot sokáig az anyag már tovább nem bontható egységének tekintették. Ma már tudjuk, hogy az atom elemeire bontható (proton, elektron, neutron), és az atom elemei is részecskékből állnak, amelyeket kvarkoknak nevezünk. Már maga az atom is nagyon parányi, az atom alkotórészeiről nem is szólva. Egy parányi páracsoppban kb. annyi oxigénatom van, mint amennyi másodperc százmillió év alatt eltelt. Ha képzeletben egy atomot egybilliószorosára nagyítunk, akkor az atommag egy borsónyi képződmény, ami körül kb. ötven méter távolságban borsó nagyságú elektron(ok) kering(enek). Az, amit mi szilárd anyagnak tekintünk, az zömében üres tér, amit még formát fel nem vett energia tölt ki, pontosabban olyan energia, ami a formát felvett részecskék gravitációjának fenntartásához szükséges. Ha bele gondolunk, hogy a kvarkok – az atom részecskéinek részecskéi – is csupán szilárdságot adó energiaörvénylesek, akkor láthatjuk sebezhetőségünk, az abszolút teremőerőhöz viszonyított jelentéktelenségünk és végeességünk jelzőit és a csodát, hogy ennek tudatában vagyunk.

Ha az elektronok közvetlenül az atommag körül keringenek, és nem lenne köztük tömegűkhöz viszonyítva az adott óriási távolság, akkor az anyag tömegének súlya és gravitációja – vonzóereje – fantasztikus méreteket öltene. Egy cm³ anyag súlya ebben az esetben több millió tonnára tehető, és óriási gravitációja képes lenne a közelébe került nálánál fantasztikusan nagyobb terjedelmű anyagokat magába vonni. Ezt a jelenséget a csillagászok a fekete lyuk elnevezéssel tartják számon, mely csillag kialakása után következik be. A csillagok tömege összeesik, az atommag és a körülötte keringő részecskék közötti távolság a minimumra csökken. A tömeg zsugorodása a gravitáció fantasztikus növekedését vonja maga után.

Az atom egy *pozitív* magból és *negatív* töltetű elektronhéjból áll. Minden atomnak van legalább egy pozitív töltetű magrésze, a proton. A napjainkig terjedő felfedezések alapján legfeljebb 118 proton jelenléte lehetséges. A protonok számát magtöltetnek nevezzük. A protonok száma egy atomcsoporton belül az atom rendszerszámát adja.

Az atommagot övező elektronhéj pályáján elektronok keringenek az atommag körül nagy sebességgel, hasonlóan, mint a bolygók a nap körül.

Ha a pozitív töltetű protonok száma a negatív töltetű elektronok számával megegyezik, akkor az atom megjelenésében elektromosan semleges, mert az egymással ellentétes proton- elektron-töltetek mértéke megegyezik, a pozitív és a negatív töltet semlegesítik egymást. Ezt értettük az alatt, hogy az atomok már magukban hordozzák eredetük abszolút jellegét, mert egy időben semlegesek is és mégis magukban hordozzák az ellentmondást, a feszültséget, a pluszt és a mínuszt, *a jó és a rossz elvi lehetőségét*. A plusz és a mínusz azonban több mint a jó és a rossz vetülete. *A plusz és a mínusz az anyagi, a pszichikus és a társadalmi lét alapja is*. A plusz és a mínusz a lelkiéletben a konfliktusok okozta csalódások elviselésére késztet. A csalódások elviselő képességét frusztrációs toleranciának nevezzük, ami az énerő essenciája. Minél erősebb az én, annál nagyobb a frusztrációs tolerancia, és annál kisebb az agressziós készség és a beteges pozitívönkép-szükséglet, a védekezés tendenciája. Mondják, hogy a legjobb védekezés a támadás. A plusz és a mínusz a társadalmi lét alapja is, mert a plusz és a mínuszban rejlő konfliktuspotencia nélkül nincs újítás, és nincs esetleg kreativitás és fejlődés. Az újítás jellegét, azt, hogy kreatív volt-e, illetve hogy fejlődést hozott-e magával, csak utólag, a fejlődés következményei alapján tudjuk eldönteni. A plusz és a mínusz, az egymást semlegesítő atomrészecskék viszont *egyensúlyra való törekvést fejeznek ki*, ami nélkül nem csak az anyag nem létez-

het, de *nem létezhet testi és lelki egészség, és nem létezhet társadalmi cél-összeférhetőség és társadalmi stabilitás sem.*

Az atomban a semlegesség duplán jelenik meg: Egyrészt az atommagban a proton mellett ott van a töltetlen semleges neutron (kivéve a hidrogént), másrészt az atom megjelenésében elektromosan semleges, pedig hatalmas feszültség kíséretében óriási potenciájú energia hordozója. A semlegesség fenntartása gondoskodik a proton–elektron pozitív–negatív töltet egyensúlyáról, harmóniáról, és az anyagi lét stabilitásról, mindaddig, amíg az ember ezt az eredeti egyensúlyt tevékenységével meg nem zavarja. Az energia abszolút jellege éppen abban rejlik, hogy az energia egy időben ez is meg ennek ellentéte is lenni képes.

Az ember által a jóval és a rosszal azonosított – a kultúrában már jónak és rossznak értékelt plusz és mínusz – irányelvként szolgálhat a szociális dimenzió emberségessége szempontjából, mert a kultúrában már pozitívnak és negatívnak értékelt dolgok egyensúlya az, ami az emberközi kapcsolatokban harmóniát és stabilitást biztosíthat. Ilyen értelemben beszélünk *társadalmi cél-összeférhetőségről*. A társadalmi cél-összeférhetőség a társadalom stabilitásának és működőképességének eszenciája. Talcott Parsons a társadalmi cél-összeférhetőség fontosságát a következőképpen fejezi ki: „Ha egy normatív (társadalmi, gazdasági) szisztéma konzisztens akar lenni, akkor azon felül, hogy tagjai bár meglehetősen tág határokon belül különböző célokat tűznek ki maguk elé, ezeknek a céloknak a megvalósítása során *nem léphetnek fel olyan ellentétes viselkedési minták, amelyek egymás létjogosultságát kizárják*. Egy normaszisztéma, amely egy interakció stabilitását hathatósan kívánja szolgálni, kénytelen a szisztémán belül egymásra ható szisztémaelemek által követendő célokat is meghatározni, *legalább is annyiban, hogy a célok összeegyeztethetősége ne legyen kizárt.*”¹

Az elektronok csak az atommagtól meghatározott távolságban meghatározott számban keringhetnek. A keringési pályákat héjnak nevezzük. Az atommagot övező héjban a K-pálya helyezkedik el az atommaghoz a legközelebb. A K-pályán kívül helyezkednek el az elektronhéj további pályái, az L, M, N, O, P, Q egyre nagyobb sugarú pályákkal a megadott sorrendben.

A K-pálya két elektronnak képes keringési teret biztosítani. A két elektron keringési lehetősége egyben meghatározza azt is, hogy ennek a pályának a kihasználásával csak két elem létezhet (mindjárt a periodika első sorában), egy olyan, amely egy keringő elektront (és egy protont) tartalmaz, és egy olyan, amely két keringő elektront (és két protont) tartalmaz. Ezek az elemek az 1-es rendszerszámmal rendelkező hidrogén (H), és a 2-es rendszerszámmal rendelkező hélium (He). A hidrogén és hélium alkotják tehát a periodikus rendszer első sorát. Mielőtt a periodikus rendszer következő sorára kitérnénk, érdemes a teremtés elvének és az abban szerepet játszó semlegesség és egyben feszültség jelenségét a hidrogénatommal kapcsolatban szemügyre venni.

A hidrogénatomot azért érdemes különleges érdeklődéssel megközelíteni, mert ez a kvarkképződés (az atomok alkotórészeinek képződése) után, a legegyszerűbb szerkezetű elem, ami a semleges energiához a legközelebb áll, annak ellenére, hogy szerkezetéből a neutron (0) hiányzik. A hidrogénatomnak csak egy protonja (+) és egy elektronja (–) van. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a hidrogénből a semleges elem hiányzik. A semleges elem a hidrogén elektromos semlegességében már benne VAN, mert a proton és az elektron ellentétes töltésben a plusz és a mínusz egymást semlegesítik.

A hármas rendszerszámmal jelzett következő atom a lítium (Li). Ez az elem három elektronjával már teljes egészében nem fér be a K-pálya által biztosított keringési térbe és a periodika *első* sorába. Két elektront ugyan elbír a K-pálya, de a harmadikat a szisztéma már a K-pályán kívül eső nagyobb sugarú L-pályára utasítja. Az atomhéj L-pályája további nyolc elektronnak képes keringési teret biztosítani és ennek megfelelően 8 további

elemnek a besorolását biztosítja a periodika *második* sorában. Az atomhéj következő periodikus *harmadik* sorát a 11-es rendszerszámú (nátrium) nyitja meg, az M-pályához kötődő további nyolc elektront elbíró pályán. Ez a pálya a 18-as rendszámú argon elemmel záródik, és ez után következik a periodika *negyedik* sora 19-es rendszerszámú elemmel. Ez az elv periodika hetedik soráig érvényesül azzal változással, hogy az atommag az N pályán és azon túl már több elektronnak képes keringési teret biztosítani, 18 elektront is képes 18 protonnal magához kötni.

Az eredet látens ellentmondása – a jó és a rossz lehetősége – végig húzódik az evolúcióban és megjelenik az emberben. Erre mondják, hogy az ige megtestesült. Az ember el kezd „jóról” meg „rosszról” beszélni, és *a jót kultúrájának ideáljává magasztosítja*. Mondhatjuk tehát, hogy az ember jó akar lenni, s hogy az ember pozitívönkép-szükséglettel rendelkezik. A pozitívönkép-szükségletéről a későbbiekben még szó lesz. Egyelőre szögezzük le: *Az E0 VAN, és az embernek VAN erkölcsi érzéke, mert jó akar lenni. Hogy mennyire tud és akar jó lenni, az már más kérdés. A katekizmus szerzői tehát tévedtek, amikor a kisdiskókknak egy olyan szöveget adtak a kezükben, amely arról szólt, hogy az Isten az embert jónak teremtette, de aztán akarata rosszra hajló lett. A kiskatekizmus szerzői nyilván az első emberről alkotott naiv elképzelésből indultak ki, hogy az első emberpár boldogan élt a paradicsomban, mindaddig, amíg bűnbe nem estek. Persze, a bűnbe esés – a rossz felfedezése a szexualitásban – egy óriási badarság, mert az Istennek nevezett teremtető – az energia önszervezési képessége és embert formáló ereje – az evolúció tendenciáiból ítélve pontosan a szexualitásra bízta formába való átmenetének – megtestesülésének – és az anyag világában való további tökéletesedésének folyamatát, amit aztán a vallási tévelygés a bűnbeesés klasszikus példájává stilizált. A teremtető a szexualitás megújulást és evolúciót biztosító szerepe nélkül nem találhatott volna magára – pszichológiai szemmel nézve – nem találhatott volna énjére az anyagban – ezért „eszébe sem juthatott”, hogy a szexualitást bűnnek tekintse. Ellenkezőleg: a szexualitás kéje nyilván ösztönzéseként szolgál arra, hogy az élőlények „szívesen” teljesítsék a teremtés szándékát, az isteni őserő teremtésének – formafelvételének – nemzedékeken keresztül megújulását és a megújulásokban rejülő tökéletesedési lehetőségek realizálását. A szexualitás öröme ujjongás is, a sikeres formafelvétel ünneplése. A szexualitás öröme jutalomnak is felfogható azért, hogy a teremtmények a teremtés szándékát teljesítik, és amin keresztül a teremtmények a nemzési aktusban a teremtés utáni folyamatos teremtési aktusok részeseivé válnak. A badarságtól eltekintve figyelemre méltó, hogyan ecseteli az Ószövetség a bűnbeesést. A kígyó állítja, hogy Isten becsapta Ádámot és Évát, mert ők nem fognak meghalni, ha esznek a tiltott fa gyümölcséből, sokkal inkább kinyílik a szemük, és „olyanok lesztek, mint az istenek, akik ismerik a jót és a rosszat.”² A mondat tartalma meglepő, mert olyan értelemben fedi a valóságot, hogy a teremtető erő – az energia (E) önszervezési képessége (α) – formánélküliségében és semlegességében ($E0 \rightarrow \alpha$) csupán az ellentétek kialakulásának a lehetőségével rendelkezik, ami a formafelvétel – az anyagság megjelenésének – előfeltétele. Miután az E formát öltött, meg is jelent benne az ellentmondás, a plusz és a mínusz ellentmondása (a jó és a rossz a proton és az elektron formájában) az atomban – és az evolúció haladtával megjelent az ember erkölcsi érzékében és kultúrájában is. Az egyed valóban olyan lett, mint egy isten, egy a sok ember közül, akikben a plusz és a mínusz nem csak látenssen van jelen, hanem már ismeri a jót és rosszat, tudatában vannak annak, hogy mi a jó és mi rossz. *A teremtető (E0 $\rightarrow$ α) az evolúcióban megtestesülésének alanyává fejlesztette az embert, aki már nem csak az E semlegességében viseli a jó és rossz formában való megjelenésének lehetőségét, hanem a saját bőrén tapasztalja és teszi is a jót és a rosszat. A jó és a rossz ér-**

zékélese tehát a forma függvénye. A forma evolúciója során *megismeri* a jót és rosszat. Ez nem csupán azt jelenti, hogy az ember *már* ismeri a jót és a rosszat, hanem értelemszerűen azt is jelenti, hogy mielőtt az ember a jót és a rosszat megismerte, *nyilván nem volt se jó, se rossz, hanem pontosan olyan, mint az eredet, eredetében semleges és lehetőségeiben jó is meg rossz is*. Nem kevesebről van itt szó, mint ismét a teremtető erő irracionális – abszolút – lényegéről, arról, amit az ember racionális gondolkodásmódjával nem képes felfogni. Racionális gondolkodással képtelenség átlátni, hogyan lehet egy és ugyanazon tényező ez is meg ennek ellenkezője is. Mert ugye erről van itt szó: *Az energia semleges, de benne van már a feszültség kialakulásának lehetősége is, ami a formafelvétel során realizálódik, és ezzel a formában megszületik az ellentmondás és az ellenmondásban a jó és a rossz*.

(Az abszolút erkölcs) Nemzedékek nőttek fel a római katolikus kiskatekizmus által sugallt hitben és illúziójában, amit Hebb Donald úgy fejezett ki, „hogy az ember természeténél fogva kedves és jószívű”.³ A kommunista rendszer Hebb-et Nyugatról importálta, és mert Hebb behaviorista beállítódásával a szocialista felsőbbrendű ember illúzióját volt képes szolgálni, a kommunista rendszer Hebb-et a tudományosság pápájává stilizálta.

A dolog pikantériája, hogy éppen a szigorúan behaviorista Hebb megy el empirikus tények mellett, amelyek veleje már az említett öszövétségi idézetből is kicseng, miszerint az ember idővel – az evolúció során – *lett* olyan, amilyen, a jó és a rossz felismerője önönmagában, de főleg másokban és dolgokban, amelyeket szívesen jónak vagy rossznak nevez. Az emberhez viszonyítva alacsonyabb organizációval rendelkező állatoknál – pl. póknál, krokodilnál, hangyánál – hiába keressük a jóra és a rosszra való kifejtett hajlam jeleit.

Az állatok is olyanok, amilyenek lehetőségeik őket lenni engedik. Mivel a tipikus emberinek tartott tulajdonságok az animális alapokból fejlődtek ki, a tipikus emberinek tartott minőségek és az animális szint minőségei között a határok cseppfolyósak. Magasabb szintű organizációval rendelkező állatoknál már felismerhető mind az értelem előfutára, mind az érzélem, és *főleg* a jóra való taníthatóság lehetősége. Mert hát az említett cseppfolyós határookra való tekintettel az sincs kizárva, hogy már a legmagasabb szintű animális organizációk valamiféle erkölcsi érzékkel is rendelkezhetnek. Ismert, hogy kutyák nem csak az *értelem előfutárával* – a felismeréssel, hogy emberek veszélybe kerültek – képesek életet menteni, hanem sokkal inkább ösztönzést is kell érezniük ahhoz, hogy cselekedjenek is, azaz hogy az életmentéssel *jót tegyenek*. Ennek figyelembe vételével Konrád Lorenz hitelesen dokumentálja, hogy a természetben tapasztalható agresszióknak semmi köze a rosszhoz. Az agresszió gonosz jellege *egy mese*, amelyet mozivásznak dzsungelfilmjei elevenítenek meg. „Egy kutya – írja Lorenz –, amely a vadászás passziója közben egy nyúlra veti magát, ugyanazt az élénk örömteli vonásokat mutatja, mint gazdájának köszöntése közben, vagy ha várakozással néz valamilyen esemény elé. Sok kiváló felvétel bizonyítja, hogy az oroszán arcvonásaiban sem lehet ádáz vonásokat felfedezni dramatikus pillanatokban, közvetlenül az ugrás előtt.”⁷⁴

Egy kutya tudja – főleg ha megtanítták rá –, de mindenesre érzi (mert ilyenkor az ajtóhoz szalad, és ki akar menni), hogy a szőnyegre piszkítani tilos és rossz, viszont aligha vannak *emberi értelemben vett öröklött komplex berögződései* – aligha van örökletes erkölcs – arról, hogy mi a jó és mi a rossz. Az ősi animális kezdetleges agystruktúrák és a magasabb funkciókra képes fejlettebb agystruktúrák között a határok cseppfolyósak, ezért nem lehet kizárni azt, hogy kutyáknak, vagy más magasabb biológiai organizációval rendelkező állatoknak – pl. majomnak és delfinnek – is lehetnek már veleszületett kezdetleges jó szándékú indítékai. Ebbe az irányba mutatnak kutyáknál a már említett életmentő tulajdonságok, amelyeket kimagaslóan a bernáthegyi kutyák képviselnek. Delfinek esetében is ismertek

olyan esetek, amikor ezek veszélyhelyzetek felismerése után indítékot éreztek az életmentésre. Az embernél a jóra és a rosszra való hajlam sokkal kifejezettebben van jelen, mint az állatok esetében. *Az ember agya már tartalmaz olyan örökölhető struktúrákat, amelyek komplex erkölcsi érzéket képesek ébreszteni, anélkül, hogy az ember animális evolúciós múltja ne befolyásolná cselekedeteit.* Ez az animális befolyásolás az ember valódi tragédiája! A múlt animális kísértéseinek felfedezéséhez nem kell tudományos munka. Csak le kell ülni a televízió elé, és meg kell hallgatni és nézni az esti híreket. Az agy anatómiáját nem lehet csupán jó irányába tett szándéknyilatkozatokkal megváltoztatni. A történelem során az ember agyának animális része, hogy úgymond, állandó jelleggel elterelte az embert abszolút erkölcsi szándékaitól, amelynek a gazdaságra gyakorolt hatása kézenfekvő. (Klasszikus és modern rabszolgaság, Manchester-kapitalizmus, a monetáris-liberális társadalmi és gazdasági rendszer anomáliái, a mértéktelen differenciálódás, az egyik oldalon mérhetetlen luxus, a másikon nyomortanyák.)

Az emberi jóssággal kapcsolatban azonban nem csak Hebb-kaliberű szerzők jutottak szóhoz, akik hízelegtek az emberi hiúságnak vagy ideológiáknak, hanem olyanok is, akik nem voltak hajlandók beállni ebbe a sorba. Irenäus Eibl-Eibesfeldt az embert már könyvének címében kockázatot magában hordozó lénynek nevezi.⁵ Úgy néz ki, hogy a teremtőerő nem csak önmaga pozitív lehetőségeinek megtestesülését várhatja el az embertől, hanem azt is, hogy az ösztönök helyett kapott értelmével és relatív szabad akarattal az ember a teremtés folyamatait az abszolút erkölcs diktálta értékek érvényesítése irányába mozdítsa elő. Az ember kiszabadítása az ösztönök fogságából és az ember felruházása értelemmel és korlátozott szabad akarattal bizonyosan nagy kockázattal jár, mert *az embernek megvan a választási lehetősége, hogy melyik oldalát fejlessze, a jót, vagy rosszat.* Ha az ember a jót választja élete útítársául, akkor sem lehet az embervolt kockázatát teljes mértékben kizárni, mert vannak olyan tényezők, amelyek erősen a rossz irányába hajtják az emberi viselkedést. Ezeket a tényezőket az alábbiakban igyekszem bemutatni. Könnyen lehet tehát, hogy az animális agystruktúrák által sugallott viselkedési tendenciák hatására az ember önmagát is elpusztítja, miután kétes gazdasági érdekek miatt kiirtotta környezetének élővilágát, és csődöt mondott atomtechnológiájával ellehetetleníti az életet, és ezzel az emberbe helyezett isteni szikra bolygónkon kialszik.

Konrad Lorenz az emberi gyarlóság és butaság legprominensebb kritikusi közé tartozik. A civilizált emberiség nyolc halálos bűne című könyvének már a címe is figyelemre méltó.⁶ Az Embervoltunk hanyatlása című könyve azt bizonyítja, hogy az ember ugyan biológiailag az állati sorból kiemelkedett, megismerte a jót és a rosszat, de a rossz kísértését eddig nem volt képes kielégítő módon mérsékelni. Ez embervoltának elsekélyedéséhez vezetett.⁷

Erich Fromm figyelmeztet, hogy „a történelemben először függ az emberiség fizikai túlélése az egyén gyökeres lelki megváltozásától. E változás az »emberi szívben« azonban csak olyan mértékben lehetséges, amennyiben olyan drasztikus gazdasági és társadalmi változások lépnek fel, amelyek megadják az esélyt a változásra, valamint a változás eléréséhez szükséges bátorságot és képzelőerőt is.”⁸

Albert K. Cohen empirikus társadalomkutatásának eredményei annak idején nagy vihart kavartak, és kétségtelenül cáfolták az embert idealizáló véleményeket. Kétségtelenül igaz, hogy ha úgy adódik, akkor az ember valóban jó is tud lenni, ismeri a jót, a szánalmat, a segítőkészséget, tud szeretni, áldozatot hozni, de ezen kívül tud még sok minden mást is, amire egy ember sem lehetne fenntartások nélkül igazán büszke. És mégis képes az ember olyan gazdasági ideológiát kondicionálni – és még büszke is rá –, hogy az önzésen alapuló profitéhség kielégítése – az ebben való eredményesség – legyen az emberi értékek mércéje, nem pedig az ember karaktere. Ha az ember „normáinak meghatározása és gyakorlatba

való átvitele során az abszolút erkölcs impulzusaira támaszkodna, akkor aligha kellene a 21. században egy olyan társadalmi valósággal szembenézni, amit lényegesen *még mindig az animális hajtóerők alakítanak*⁹. Tehát nem lehet csodálkozni azon, hogy Cohen kutatási eredményeit lesújtó tömörséggel foglalja össze: „Emberek, akik aberránsan (elhajlóan) cselekszenek, és akiket gonosztevőknek vagy tettesnek nevezünk... *nem az alvilág sötét kisebbségéből kerülnek ki...* A kérdőíveket 1698 megkérdezett töltötte ki, közöttük 678 nő, akik lényegében New York valamely városrészében éltek. A megkérdezettek 99%-a vallott be egy vagy több bűntényt. Azon bűntények százalékos megosztását, amelyek bizonyosan nem csak a fiatalokra érvényes büntetőtvénycsok szabályait sértik, a következő oldalon hozzuk.”⁹ (A felmérés részletes eredményeinek bemutatása most nem lényeges.)

Az ember követi tehát a rosszat is, annak ellenére, hogy ismeri a jót.

Az eddigi technikai vívmányok a teremtés kockázatát az embert illetően egyre nagyobb veszélyt és szenvedést jelentenek. Ezt kell mondanunk, hacsak nem akarjuk, mondjuk a két világháború szörnyűségeit, az atombombát, a csernobili és fukusimai atomkatasztrófákat meg nem történné nyilvánítani. Különleges kockázatot jelentenek ezek és a hasonló horderejű tragédiák, mert mögöttük általános önzés húzódik meg, az egyéni érdekképviselőt individuális és közösségi szinten egyaránt. *Az ember abszolút erkölcsi értékei tendenciáiban egyenesen kizárnák az emberben rejlő kockázatot, ha nem léteznének olyan tényezők, amelyek az abszolút erkölcs érvényesülését hatásosan ki tudják zárni, vagy legalábbis erősen korlátozni. Ezek a tényezők a spontán konszenzuskészség, a kondicionálás ereje és nem utolsósorban az agy anatómiájában rejlő animális befolyás, az animális hajtóerők tevékenysége.* Ezeket a tényezőket egy bevezetés után részletesen ismertetni fogjuk.

(*Hominizáció. A génerkölcs, abszolút erkölcs, relatív erkölcs*) Az eddigiek alapján mondhatjuk, hogy a jó és a rossz már eredetében, a létezés lehetőségeiben VAN, de megnyilvánulásához forma, az ember és kultúrája szükséges.

A teremtőerő az evolúcióban az agy fejlődésével párhuzamosan gondoskodott az abszolút erkölcsi háttér kifejlődéséről is, amely nem konszenzus és kondicionálás eredménye, tehát nem a társadalmi akaratot tükrözi. Az abszolút erkölcsi háttér a génerkölcsből kiindulva vezetett a hominizációhoz, az emberré válás folyamatához. A génerkölcs ellentmondásos, mert életet szolgáló erkölcsével szemben áll az önzőség, az önző gén kiméletlensége idegen génekkel szemben. Ennek a kérlelhetetlennek látszó genetikailag rögzített egoizmusnak a másik oldala, hogy az önző gén odaadón gondoskodik utódjairól, saját génhordozóiról. A génerkölcs a génstruktúrák változásain – *mutációin* – keresztül a magasabb rendű biológiai organizáció felé vezetett, és ezzel párhuzamosan alakult ki az ember értelme és erkölcsi érzéke a hominizáció során. „Az értelem – az intelligencia – fejlődését I-hominizációnak, az erkölcsi fejlődést E-hominizációnak nevezzük. Az I-hominizáció eredményeként született a belátásképesség, többek között az a belátás is, hogy az emberré váláshoz társadalmi dimenzió – szociális érzelmi védettség –, és ennek fenntarthatóságához az elementáris-animális hajtóerők mederbe terelése szükséges. Az E-hominizáció eredménye kulturális határokat nem ismerő alapvető erkölcsi érzék, amelyet morálkomplexumnak nevezünk. A morálkomplexummal szemben az aeb-komplexum áll – az agresszió, egoizmus, birtoklás együttese –, amelyet a freudi hajtóerők, különösen ezek központi fogalmai, az éhség és a szexualitás egészít ki. Ugy néz ki, hogy az aeb-komplexum és a freudi hajtóerők elementáris-animális hajtóerőkötegének mederbe terelését – eredetileg a természet gondoskodó szándékának megfelelően – az evolúció által kifejlesztett és genetikailag rögzített morálkomplexum volt hivatott ellátni. Erre – a morálkomplexumra

– hagyatkozott a természetre, amikor az embert kiszabadította az ösztönök viselkedést meghatározó kötöttségéből, amikor szabad akarattal ruházta fel, hogy önmaga konszenzussal határozza meg a kultúráspecifikus jót és rosszat – *a relatív erkölcsöt*.⁷¹⁰

(Az abszolút erkölcsöt támogató tényezők. A társadalmi lelkiismeret és a morálkomplexum.) Az E-homonizáció eredményeként első helyen a már az abszolútum szintjén lehetőségében jelenlévő erkölcsi érzék realizálását az evolúcióban kell méltatnunk, amit *abszolút erkölcsnek* nevezhetünk, mert ez az erkölcs az abszolútumból kiindulva (E0→α) egyenes vonalú öröklések sorának – tehát nem a tanult, nem a szociokulturális értéktételezések – eredménye. Az abszolút erkölcs tényezőinek összességét *morálkomplexum* elnevezéssel foglaltam össze.¹¹

A morálkomplexum túlmutat azon, amit Jung kollektív nemtudatosnak nevezett, és azon, amit professzor Fichter *szociális-társadalmi lelkiismeretként* vitt be a köztudatba.

Hasznos lehet már itt rámutatni arra, hogy a morálkomplexum *örökletes ellenlábasai azok a genetikailag rögzített hajtóerők, amelyeket aeb-komplexum* elnevezéssel publikáltam.¹²

Az agresszió, az egoizmus és a birtoklás hajtóerejének együttese a freudi éhség, szexualitás és az elmúlás felé sodró hajtóerőkkel egyetemben a zsigeri – a krokodil –, vagyis a legősibb kezdetleges agy programjai között található, és csak egyetlen célt ismernek, az örömré és életfenntartásra törést. *Az aeb-komplexum az abszolút erkölcs egyik lényeges buktatói közé tartozik*. Ezeket a buktatókat külön fejezetben tárgyaljuk.

Látni kell, hogy az elementáris-animális hajtóerő-köteg (aeb-komplexum és a freudi hajtóerők központi tényezői: a szexualitás, az éhség és a halál – az elmúlás – felé sodródás) mederbe terelését *eredetileg* a természet gondoskodó szándékának megfelelően az evolúció által kifejlesztett és *genetikailag rögzített morál-komplexum hivatott ellátni*, amelyet az ember szabad akaratának érvényesítésével – kultúráján keresztül – kiiktathat, és gyakran ki is iktat. A kiiktatás jórészt az aeb-komplexum ugyancsak genetikus forrása erejének és elkerülhetetlenségének, valamint a többi, a morálkomplexum érvényesülésével szemben nagyon hatásosan fellépő egyéb tényezőknek tudható be, amelyekről később, *Az abszolút erkölcs buktatói* című fejezetben részletesebben szó lesz. Ezzel már meg is adtuk a feleletet arra, hogy gyakran miért olyan gonosz az ember, hogy még az állatok kegyetlenségét is felülmúlja. Erről az oldalról nézve jogosan panasolja Lorenz, hogy „ha hinnem kellene, hogy egy mindenható Isten a mai embert – abban a formában, ahogy fajunk átlaga megjeleníti – szándékosan teremtette olyanra, amilyen, istenhitem bizony megrendülne. Ha ez a kollektív cselekvésben gyakran nemcsak gonosz, hanem ráadásul oly ostoba lény Isten képmása, ezt kell mondanom: »Micsoda szomorú Isten!«. Szerencsére azonban tudom, hogy – geológiai időmértékkel mérve – »az imént még« emberszabású majmok voltunk. Ismerem továbbá a veszélyeket, amelyeknek az emberi szellem az emberi lelket kiteszi; harmadsorban pedig tudom, hogy a veszélyek közül több olyan betegségekben származik, amelyek, elvileg legalábbis, gyógyíthatóak. Alapjában véve csak annyit mondhatok, hogy a *homo sapiens* elpusztul vagy életben marad; kötelességünk azonban, hogy harcoljunk a túlélésért.”¹³

Az abszolút erkölcs arra utal, hogy az emberiségnek igenis vannak közös értékeik, amelyeket minden kultúrában megtalálhatunk, akkor is, ha a közös értékek interpretációja egymástól lényegesen eltérő lehet. Joseph H. Fichter, a chicagói egyetem tanára tankönyvében ezt írja: „Egy társadalomkutató nem foglalkozik megváltoztathatatlan, abszolút szociális értékekkel. Amennyiben ilyenek léteznek, ezek analízisa a filozófusok, teológusok és etikusok feladata... A szociokulturális értékítéletek flexibilitását és megváltoztathatóságát mi sem mutatja jobban, mint a különböző kultúrák, egy kultúrán belüli változások a történelem folyamán, és mi több, a szubkultúrák egy társadalmon belül, tájak és társadalmi

osztályok szerint... [azonban] bizonyítható, hogy minden társadalomban fellelhető egy konszenzuskészség, amely alapvető szociális értékeket biztosít... Ha az alapvető szociális értékeket [„die letzten Werte”] társadalmak szerint különbözően is értékelik és alkalmazzák, mégis minden társadalom tiltja a vérfertőzést, gyilkosságot, istengyalázást, hazugságot és a lopást. Minden társadalom nagyra értékeli a hűséget, a barátságot, a szeretetet és az igazságosságot. Ezzel a ténnyel kifejezésre jut, hogy *nemcsak* egy *pszichikus egység* létezik az emberek között a gondolkodás és akarás alapvető hasonlóságain keresztül, hanem létezik egy minimális egyöntetűség *a szociális lelkiismeretet* illetően is.⁷¹⁴

A pszichológia szempontjából a morálkomplexumhoz sorolhatók Freud öselfojtás és Jung archetípus fogalma, a pozitívönkép-szükséglet és a szándékolt eredményesség megfordítása pszichikus alaptörvény. Nézzük meg ezek lényegét!

„Az *öselfojtás alatt* azokat az akaratlagosan elfelejtett jeleket és ezekkel a jelekkel asszociált érzelmeket értjük, amelyek az evolúció során az ember erkölcsi érzékének kifejlődésével párhuzamosan jöttek létre, és amelyeket az ember *visszataszítónak kezdett érezni*. Itt keresendők annak *az abszolút erkölcsnek a gyökerei*, amelyek nem konszenzus eredményei, nem kultúrasajátosak, nem relatívak, és amelyek a *kollektív lelkiismeret* alapjait képezik. A kollektív – természetesen nemtudatos – lelkiismeret jó és rossz fogalmai Jung szerint a „*kollektív nemtudatosban*” gyökeredznek, és „*archetípusok*” formájában – a jóról és a rosszról a psziché mélyén székelő látens elképzelésekben – jelentkeznek.⁷¹⁵

A *pozitívönkép-szükséglet* a társadalmi élet minden területén jól tapasztalható. Minden ember minden kultúrában igyekszik önmagát pozitív színben látni és társai szemében pozitív színben feltüntetni. Azonban nem mindegy, hogy az ember pozitívönkép-szükségletét milyen szociális környezetben kívánja érvényesíteni: egy vallásos csoportban (társadalomban) a vallásos buzgóság fogja a pozitív önképet biztosítani, egy zsebmetsző bandában a lopásban való jártasság.

(*A szándékolt eredményesség megfordítása és egyben az abszolút jelenléte az emberben*) Minden forma semleges forrása az E0 – az „én vagyok, aki vagyok” – és az ebben rejlő formát felvevő törekvés és minőség (α) – amelynek bolygónkon a mai legfejlettebb eredménye az „én vagyok”. Az E0 semleges is meg nem is, mert semlegességében benne van az ellentmondás lehetősége is, a dualizmus, a plusz és mínusz, a jó és a rossz lehetősége, ami az evolúcióban az emberi lét esszenciájává fejlődött. Az E0 az anyagi szinten tükröződik, az α az anyag magasabb szintű minőségében, az érzelemben, az értelemben és *az abszolútra jellemző logikusan magyarázhatatlan irracionálisban jelentkezik*. Nézzük meg ennek az irracionalitásnak – a szándékolt eredményesség megfordítása törvény – hatásmechanizmusát az emberben: mindazok a folyamatok, állapotok, amelyeket a természet automatikus, motorikus vagy vegetatív mechanizmusok alá rendelt, *feltétlen engedelmességet* követelnek, ezért az ember szabad akarat mellett szinte kényszerítve kellene, hogy érezze magát arra, *hogy a jót, ami javát szolgálja, kövesse, ha mindennapi cselekedeteinek következményeit felismerné*. De ha fel is ismeri (pl. a dohányzás káros hatását, az atomhasználat veszélyeit és a háborúk véres valóságát, vagy akár egy iskolát udvar nélkül), akkor sem rendelkezik automatikusan azzal a pszichikus erővel, ami képessé tenné, hogy belátása szerint cselekedjen. Ezt a képességet – a szükséges énerőt – az embernek *saját magának kellene önmagában kifejleszteni*. *Ebben rejlik az ember felelőssége a teremtés befejezéséért*. A feladat nem könnyű. Krisztus figyelmeztetett erre: „A szűk Kapun menjtek be! Tágas a kapu és széles az út, amely a romlásba visz – sokan bemennek rajta. Szűk a kapu és keskeny az út, amely az életre vezet – kevesen vannak, akik megtalálják.”⁷¹⁶

Az önmegtartóztatás fáradtságát csak ritkán vállalja az ember, mert eredetileg a dzsungel örömszerzés elvére van beállítva. Az örömszerzés a dzsungelben az életet szolgálja, mert a szükségletfeszültség – például az éhség, a szexualitás kielégítése, az ellenséges élőlényektől való menekülés sikere – a szükségletfeszültség feloldásával járó örömmel párosul. Ha viszont az ember ugyanazt teszi, amit az állatok a dzsungelben, ha a szükségletfeszültségek *azonnali* feloldására építi életét, akkor énjének nem adja meg a lehetőséget, hogy a feszültségek elviselésével – a frusztrációs tolerancia növelésével – erősödjön és érlelődjön. A mindennapok gondjai, a rohanás, az előny és a profit utáni hajsza olyannyira elterelik az ember figyelmét a jóról, arról, ami valóban a javát szolgálná, hogy képtelen magasabb szintű lelki folyamatok fogadására és arra, hogy felismerje, valóban mi is történik körülötte és vele.

Kétségtelen azonban az is, hogy a szándékolt eredményesség megfordítása törvény felismerése nem könnyű, mert ennek lényege az abszolútumban ($E0 \rightarrow a$) rejlő irracionális kivetítése a szerves világ emeltebb szintű funkcióiiba, attól a fejlődési szinttől kezdődően, amikor az evolúcióban az automatizált, motorikus és vegetatív mechanizmusokkal az ember értelme és akarata alapján szembe tudott szállni. Míg az anyag szintjén *a racionalitás* érvényes, azaz $++ = 2$ és $+ - = 0$, addig az evolúció jelzett szintjén ennek fordítottja, *az irracionális* érvényes: $++ = 0$ és $+ - = 2$. Nézzük meg ezt!

Aki szívdobogását figyel, súlyos szívritmuszavarokkal fizet. A szív működés automatizált. (Ez van +; figyelni = azt tenni, ami nincs előírva, beavatkozni, az eredeti ellen lenni. E magatartás eredménye $2+$, a szívdobogás erősödik és zavarttá válik. Tehát: $+ - = 2+$) Aki szexualitásában nem hagyatkozik a kiváltó ingerre, hanem tudatosan akar szexuális örömet gerjeszteni, elveszti az örömet, impotenciával és frigidityással lakol. (Szexualitás van +, ezt megtoldani akarattal +, az eredeti lehetőség elvesztését eredményezi 0 . Tehát: $+ = 0$). Aki szeretetet követel, az gyűlöletet arat.

Sears és munkatársai kutatásaik során a következő eredményekre jutottak: „Anyák, akik a szobatisztaságot büntetéssel próbálták kierőszakolni, végül is bepisilő gyermekeikkel kellett hogy megelégedjenek. Anyák, akik a gyermekből az anyától való függőséget büntetéssel akarták kiölni, többnyire csak a függőség növelését érték el azokkal az anyákkal szemben, akik nem így cselekedtek. Anyák, akik az agresszivitást súlyosan büntették, végül is rosszabbul jártak, mint azok, akik az agresszivitást csak mértékkel büntették. Súlyos büntetések a büntetés súlyosságának növelésével egyenes arányban hívtak elő agresszivitásnövekedést és étkezési problémákat.¹⁷

Frankl beszámol arról, hogy egy spontaneitást követelő művészi teljesítmény hogyan válik lehetetlenné: egy hegedűművész megkísérelte, hogy *tudatosan még jobban játsszon*, a zsebkendő vállra helyezésétől a vonó húzásáig mindent tudatosan s racionálisan akart követni és *leblokkolt*. A tehetség és a hegedüléshez szükséges mozzanatok kondicionálása adott (+), ezt a hegedűművész megtoldotta akarattal (+), és az eredeti tehetség és kondicionált képesség – a hegedülni tudás – elvesztésével fizetett (0).¹⁸

A Talmudban a következő olvasható: „Ne próbáld meg embertársad megnyugtatni, ha azt elragadta a harag.” A harag, a felindultság tény (+), megnyugtatni nem egyéb, mint a felindulás ellen lenni (–). Az eredmény, hogy a harag, a felindultság erősödik ($2+$). Vagy pedig: „Ne vigasztald, amíg a halott előtte fekszik.” Azaz a szomorúság egy tény (+). Vigasztalni annyit jelent, hogy a vigasztaló a szomorúság, a gyász ellen fordul (+), ezzel a szomorúságot erősíti ($2+$). Továbbá: „Ne próbálkozz valakit abban a pillanatban céljától eltántorítani, amikor a cél megszületett.” Azaz: az elhatározás egy célt elérni egy tény (+), attól eltántorítani akarni annyit jelent, mint ellene lenni (–). Az eredmény, a célkitűzés erősödik ($2+$).¹⁹

A kereszténységben a szándékolt eredményesség megfordítása törvény nagy szerepet játszik. Erre utalnak a következő idézetek *Máté* evangéliumából: „Hallottátok a parancsot: Szemet szemért, és fogat fogért. Én pedig azt mondom nektek, ne álljatok ellent a gonoszoknak. Aki megüti jobb arcodat (+), annak tartsd oda a másikat is (+ + = 0). Aki perbe fog, hogy elvegye ruhádat (+), annak add oda a köntösödöt is (+ + = 0). S ha valaki egy mérföldre kényszerít (+), menj vele kétannyira (+ + = 0).” (Mt 5,38–41) Ezek a tanácsok hasznosak, de az óvatosság helyén való, ugyanis egy pszichopátával szemben nem érvényesülnek. Nézzük tovább: „Aki... megalázza magát, mint ez a gyerek, az a legnagyobb a mennyek országában.” (18,4.) „Aki közületek nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok, s aki első akar lenni, legyen a cselédetek.” (Mt 20,27) „Aki felmagasztalja magát, azt megalázzák” (Mt 23,12). Ennek a törvényszerűségnek az érvényességét a szociális dimenzióban Péter Blau amerikai szociológus a következőképpen indokolja: „Egy vezető saját személyének lekicsinyítése elveszi a vezetettek félelmét és tartózkodását. Ez motiválja a vezetetteket, hogy szimpatikusnak találják és elfogadják őt.”²⁰

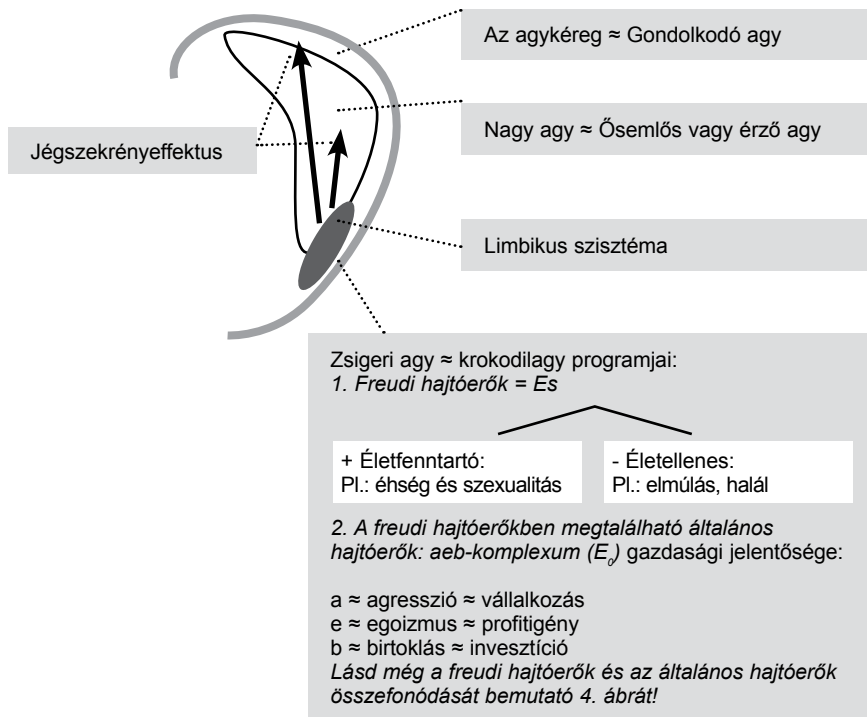
„Aki megüti jobb arcodat, annak tartsd oda a másikat is” a Taoizmusban így hangzik: „... a kicsit nagyknak tekinteni, a keveset soknak; és a sértést kedvességgel viszonzni.” (LAO-CE 63.1.) További példák: „Aki lábujjhegyen áll, nem jár szilárdan; aki lábait megfeszíti, nem jár (könnyen)... Aki fitogtatja magát, nem ragyog; ... aki önmagát dicséri, annak érdeme nem részesül elismerésben; aki beképzelt, annak nem ismerik el felsőbb-ségét...” (LAO-CE 24.1.) „Bizonyos dolgok kicsinyítésük által növeltetnek, mások pedig növeltetésük révén kicsinyítetnek.” (LAO-CE 42.2.) „A folyók és tengerek azért képesek fogadni a völgyek összes patakjait, mert alacsonyabbak náluk. Ezért királyai az előbbieket az utóbbiaknak. Az emberek fölé kíváncsozó bölcs szavaival alájuk, mögójük helyezi magát.” (LAO-CE 66.1.)²¹

Pongratz írja, hogy a szándékolt eredményesség megfordítása törvényt Frankl már 1929-ben alkalmazta, azonban csak tíz évvel később publikálta az ezzel a kezelési módszerrel elérhető eredményeket,^{22;23} és 1947-ben először nevezte a szándékolt eredményesség megfordítása törvényét *paradox intenciónak*.²⁴ Ezután a szándékolt eredményesség megfordításának törvénye számos elnevezéssel látott napvilágot: token-technika, anxiety provoking, exposure in vivo, flooding, implosive therapy, induced anxiety, modeling, modification of expectations, negative practice, prolonged exposure stb.

A számtalan szóhasználat dzsungele tette szükségessé, hogy a szándékolt eredményesség megfordítása törvény elnevezést bevezessük.²⁵

(Az abszolút erkölcs buktatói és gazdasági jelentősége) Felmerül a kérdés: ha az embernek öröklődő erkölcsi érzéke van, akkor honnan jön a rossz? Tömören: a rossz nem jön, hanem a jóhoz viszonyítva VAN. Az ember sokszor nem képes azokat a buktatókat elkerülni, amelyekbe biológiai rögződései alapján szinte állandó jelleggel belebotlik. A csapdákat csak neveléssel, már gyermekkorban abszolút erkölcsi érzékenységre kondicionálással lehet és kell(ene) elkerülni. A buktatókról az alábbi összefoglalás ad áttekintést.

(Az első buktató. A génerkölcs) A génerkölcsből kiindulva azt mondtuk, hogy a gének programjuk alapján önzőséget generálnak az idegen génekkel szemben, de saját génjeik hordozóit – legalábbis az új generációt – többnyire még életük árán is – védik meg. Ebben a kettősségben is benne van az örökletes jó, de a rossz is. A jó az újraszületést, a rossz pedig a zsigeri agyban székelő egoizmust táplálja, és sovinizmus, nacionalizmus és etnocentrikus szemléletként emlegetjük.

2. ábra. Az agy anatómiája

Azt is leszögeztük, hogy a hominizációt az agystruktúrákban végbement gyökeres változások jellemzik. *Ezek a változások azonban korántsem voltak olyan átfogóak, hogy a génerkölcös önzőségét idegen génekkel szemben lényegesen mérsékelni tudta volna.*

(A második buktató. Az agy anatómiája.) A hominizáció az ember erkölcsi érzékét ugyan létrehozta, és megteremtette az abszolút erkölcsöt, azonban *nem változtatta meg az agy anatómiáját.* A kezdetleges ősi agystruktúrák nem fejlődtek vissza, hanem ezekre rétégződtek a magasabb funkciókat ellátó agyrétegek (nagy- vagy érző agy, a gondolkodó agykéreg, vagy neo cortex). Az agyrétegek közötti határok cseppfolyósak, egymásba fonódnak, ezért egymást befolyásolni képesek. Az érző és a gondolkodó agy többé-kevésbé ki van szolgáltatva az animális zsigeri agy primitív impulzusainak és kondicionált – tanult, berögződött normák, illetve viselkedési minták nélkül – követi ezeket anélkül, hogy észrevenné. A fejlettebb agyrétegek úgy veszik át a zsigeri agy primitív impulzusait, mint egy áporodott jégszkevénybe zárt csomagolatlan élelmiszer az áporodott szagot. Ez indokolta a *jégszkevényeffektus* fogalom bevezetését (2. ábra).²⁶

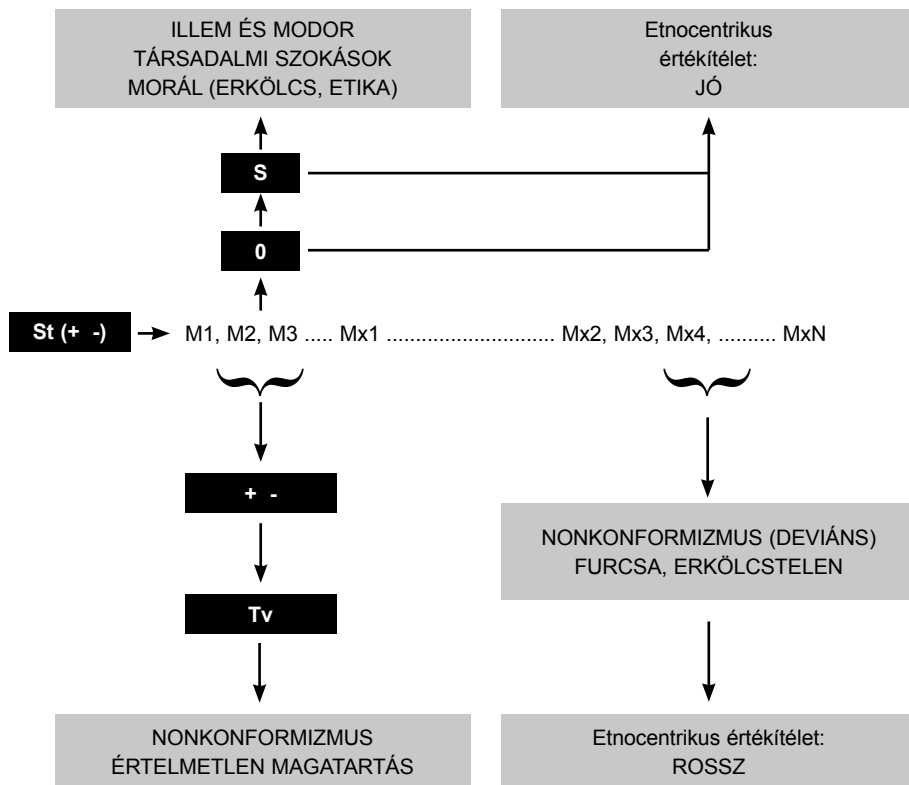
A jégszkevényeffektus hatása a gazdálkodásra óriási, mert a zsigeri agyban programozott freudi hajtóerők és az ezekben ható általános hajtóerők – az aeb-komplexum – a gazdálkodás alapelveit rögzítik. Nézzük meg ezt közelebbről!

Freud is az ellentétekben, a pluszban és a mínuszban, illetve a jó és a rossz egyensúlyában látta az élet lényegét, ezért a hajtóerőket két egymással ellentétes csoportba osztotta. Az életfenntartó hajtóerőket (főleg a szexualitást és az éhséget) szembeállítja a halál, az elmúlás hajtóerejével. Ezt írja: „Minden sejtben működik az életre törő hajtóerő az Erős formájában. Ez az, amely a sejteket arra készíti, hogy egymást céljuk tárgyának vegyék, amely a sejtekben rejlő destruktív halálhajtóerőt részben közömbösíti, és így az életet fönntartja...”²⁷ A Freudi hajtóerők gazdasági vonatkozása csupán annyi, hogy vannak alapvető szükségletek, amelyek kielégítése gazdálkodás keretében történik. A feladat az volt, hogy megkeressük a Freudi hajtóerőkben azokat az erőket, amelyek az emberi cselekvések általános rugóinak tekinthetők. Az általános hajtóerők (az agresszió, az egoizmus és a birtoklás) látszanak olyan hajtóerő-komplexumnak, amelynek ezzel az elnevezéssel való bevezetése mélyebb és szélesebb körű tudományos elemzésre alkalmas. Ezt a látásmódot 1996-ban publikáltam először: „Totális állami beavatkozás hatástalanná teszi az egoizmusban és az agresszióban rejlő gazdasági potenciált, a gazdaság természetes hajtóerejét. *Az egoizmus a birtoklási vágyat táplálja, nyereségre ösztönöz. Az agresszióból fakad az a rámenősség, ami vállalkozásra készítet, és ami a rizikó elijesztő hatását beárnyékolja.*”²⁸ Más szóval az (a) agresszió a vállalkozáshoz szükséges rámenősséget képviseli. Az (e) egoizmus a profitéhséget táplálja és a (b) a birtoklás a mindig többet elvet, ami az investíciót gerjeszti. Ha meggondoljuk, hogy egyáltalán milyen is lehet az a gazdaság, amelyet még napjainkban is az eredeti animális hajtóerők mozgatnak, és ha hozzá vesszük, hogy a primitív hajtóerőket ráadásul a szociokulturális értéktételezések is alátámasztják, miszerint az ember értékességének a mércéje az, milyen ügyesen tud gazdálkodni, profitra szert tenni és milyen ügyesen tudja magát eladni, akkor elénk tárul a modernnek nevezett liberális gazdálkodás és egyben az ember tragédiája.

(A harmadik buktató: Asszociációs képesség) A hominizáció *nem változtatta meg a minden élőlényre érvényes asszociációs – képzetársítási, tanulási – képességet, ami a nemtudatos szinten zajlik*, és ami a szokásképzés alapja (3. ábra). Az e szinten zajló tanulást kondicionálásnak – a viselkedés oly mértékű felerősítésének nevezzük, ami lehetővé teszi, hogy az ingerekre a válasz – a viselkedés – gondolkodás nélkül, reflexszerűen – tehát akarattól függetlenül történjék. A kondicionált viselkedés változásokkal szemben rendkívül ellenálló, ezért alkalmas arra is, hogy a viselkedés automatizálásán keresztül a társadalmi bizonyosságot biztosítsa, azt, hogy tartósan egy rendezett világban élünk.

A kondicionálás egyben lehetővé teszi az abszolút erkölccsel ellentétes normák és viselkedési minták *reflexekké* kondicionálását is, amelyek csökkentik az abszolút erkölcs érvényesülésének lehetőségét. A szociokulturális viselkedési minta akkor válik az abszolút erkölcs buktatójává, ha a társadalom az abszolút erkölccsel szembeforduló normákat/viselkedési mintákat kondicionált, amelyek dekondicionálása (extinciója, kioltása) csak óriási és hosszadalmas erőfeszítések árán lehetséges – ha egyáltalán lehetséges. Ezen alapszik a magyar közmondás, miszerint amit Janika nem tanult meg, azt már János csak nehezen!

A jó és a rossz sikerélményen alapuló kondicionálása is szükségletfeszültségen (+ –) nyugszik. Egy természetes inger (stimulus = St) a reakciók – kísérletek – viselkedések (V) egész sorát (V1, V2, V3 stb.) váltja ki akkor, ha az első magatartás *véletlenül* nem vezet azonnal szükséglet-kielégítéshez. Az a kísérlet jár sikerélménnyel (S), amely *a véletlen* közrejátszásával elsőként képes a szükségletfeszültség feloldására (0). A sikerélmény kondicionálja a viselkedést (KV), azaz a normaerejű viselkedési mintát (VM), az erkölcsi kultúra alapelemét.

3. ábra. A siker által vezérelt kondicionálás: a jó és a rossz (Forrás: Menyhay Imre: *Voltunk, megvolnánk, leszünk? Nevelés ideológiák kereszttüzében.* Püski Kiadó, 1995. 92.)

Azok a viselkedések, amelyek nem képesek szükségletet kielégíteni, a szükségletfeszültséget feloldani, *értelmetlenek* és *tévesnek* (Tv) minősülnek. Az első olyan, amely sikerre vezet (Vx1), amely képes egy szükségletfeszültséget feloldani, az sikeres (S), az *jó*. *A jó lehet illemes, modoros, lehet szokás és lehet erkölcs.* A többi csupa olyan, amely ugyanannak a szükségletnek a kielégítésére ugyan alkalmas lenne (Vx2, Vx3, Vx4... VxN), de saját tapasztalat nem támasztja alá. Ezek legalább *tévesnek, furcsáknak, rossznak és extrém esetben erkölcstelennek* minősülnek. Tragikus, hogy a szükséglet-kielégítésre alkalmas viselkedések mindegyikét saját tapasztalat nem is támaszthatja alá, mert az ember az első sikerélménynél marad, és eszébe nem jut, hogy tovább kísérletezzon. *A relatív erkölcs kondicionálásánál tragikusnak tűnik a véletlen szerepe, ami semmi garanciát nem ad arra nézve, hogy a siker által vezérelt kondicionálással meghatározott jó – ha ez az abszolút erkölcs által generált jónak ellentmond – az emberré válás további útját eredményesebben támogatni képes, mint az abszolút erkölcs indítékai.*

(A negyedik buktató: *A spontán konszenzuskészség*) A hominizáció során *megnőtt az egybehangzó vélemény – a konszenzus – jelentősége.* A hominizációban az ember elveszítettette

ösztönösségének és testi védekezőképességének zömét, amelyeket az értelem, a képzelet, a szabad akarat, a humor és a véleményegyezőség – a szociális érzelmi védettség – ereje kárpótolt. A konszenzus társadalmi bizonyosságot biztosít arról, hogy egy rendezett világban élünk, és biztosítja a szociális érzelmi védettséget. A szociális érzelmi védettség biztosítása érdekében az emberek hajlandók még arra is, hogy értelmük által diktált tényeket ignoráljanak. Ha emberek egy helyzetet reálisnak tartanak, akkor annak reális következményei vannak. A konszenzus teremti a *társadalmi valóságot*, és az emberek szívesen a valóság szerint cselekednek, sőt, a szociális érzelmi védettség érdekében sokszor hajlandók a véres és kegyetlen anyagi valóságot és az abszolút erkölcsi étékeket is ignorálni.

A konszenzus buktatójának bemutatására kiválóan alkalmasnak mutatkozik Sherif empirikus vizsgálata, amelyet Hofstätter megismételt és ugyanarra az eredményre jutott, mint Sherif.²⁹

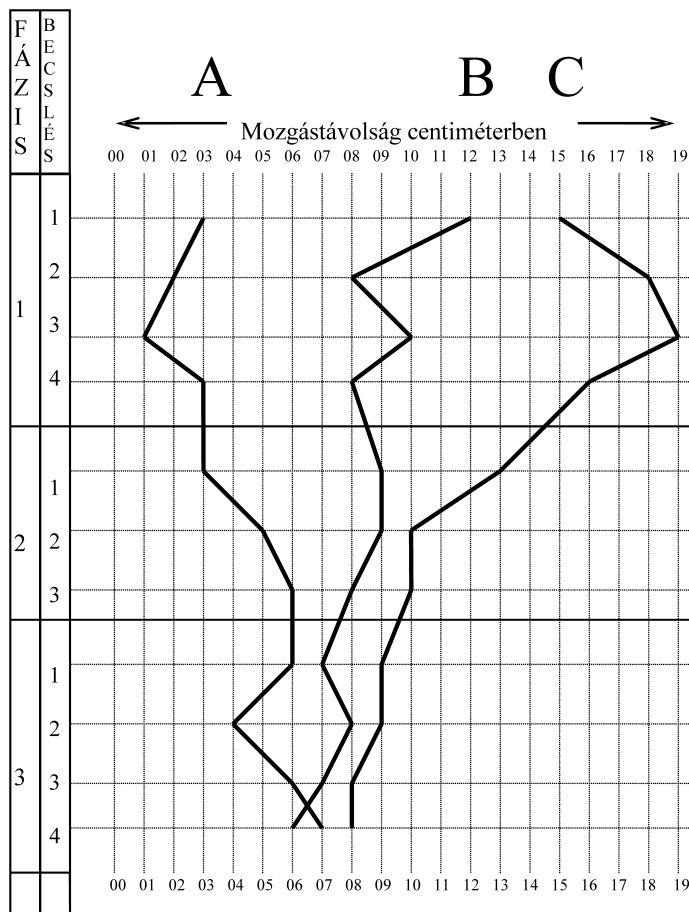
Az empirikus vizsgálat körülményei: „A szentengelyek még erős koncentráció ellenére sem maradnak mozdulatlanok. Ennek következménye, hogy egy elsőtétített teremben egy felvillantott fénypont helye nem határozható meg egyértelműen. A fényforrás rögzített, mégis úgy tűnik, mintha mozogna. Sherif a pont mozgási távolságát 15, egyenként három-három főből álló kísérleti csoporttal három fázisban becsültette meg. A közös teljesítmények az ítéletek egyértelmű közeledését mutattak. A kísérlet során az első fázisban a három kísérleti személy négyyszer ítelt magányosan, úgy, hogy egymás becsülését nem hallották. A második fázisban a kísérleti személyek mindegyike jelen volt, hallották társaik becsülését, de nem volt alkalmuk egymással beszélgetni. Már ez a szerény kommunikáció is az ítéletek tendenciális közeledését eredményezte. A vélemények egymáshoz való közeledése folytatódott a harmadik fázisban is, amelyben még szerény kommunikációra sem volt lehetőség, mert mindhárom kísérleti személy egyedül becsült (4. ábra).”³⁰

A kísérlet bizonyítja, hogy a szociokulturális értéktételezések az igazságot – a valóságot – nem feltétlen tükrözik vissza. „Az erkölcsi többség nem feltétlenül etikus. A legitimitás és legalitás közötti szakadék társadalmi kifejeződései a demokratikus szavazási szabályok, amelyek célja a konfliktusok eljárási módokra, nem pedig a tartalomra alapozott megoldása.”³¹

(A tragédia és a kiút) Ha a konszenzusképzésben mutatkozó goromba bizonytalanságokhoz az abszolút erkölcs többi buktatóit hozzá vesszük: a *génerkölc*s sovinizmusát, az *etnocentrikus szemlélet önzőségét*, az *agy anatómiájából fakadó jégszkekrényeffektust*, meg azt, hogy a *normák viselkedési mintákká való kondicionálásába a véletlen is erősen belejátszhat*, akkor láthatjuk az ember tragédiáját Madách Imre közvetítése nélkül is. Osztom azonban Konrad Lorenz véleményét, mert én is tudom, „hogy – geológiai időmértékkel mérve – az imént még emberszabású majmok voltunk. Ismerem továbbá a veszélyeket, amelyeknek az emberi szellem az emberi lelket kiteszi; harmadsorban pedig tudom, hogy a veszélyek közül több olyan betegségekből származik, amelyek, elvileg legalábbis, gyógyíthatóak.” Alapjában véve én is csak annyit mondhatok, hogy „a *homo sapiens* elpusztul vagy életben marad; kötelességünk azonban, hogy harcoljunk a túlélésért.”³²

A tévelygések azért gyógyíthatók, mert az abszolút erkölcs buktatói – kivéve az agy anatómiáját – bevethetők a jégszkekrényeffektus és a génerkölc s ellensúlyozására is. A konszenzus kimondhatja, hogy az *abszolút erkölcs és a józanész sugallatai a jók*. Kimondhatja azt is, hogy pl. a háborúk, az atommal való hazardírozás, a korlátlan differenciálódás, az előnyös helyzetűek és a nyomortanyák közti szakadék, a hajléktalanság és a munkanélküliség embertelen, de a munkakerülés is az. A dolgok elemzésével rá lehet és rá is kellene döbbsenni például arra is, hogy a teremtőerő nem céltalanul és nem

4. ábra. Spontán konszenzuskészség és a valóság (Forrás: Menyhay Imre: *Vezetés, nevelés, neurózis. Társadalmi valóságok, szükségletek és szükséglet-kielégítés.* Aula Kiadó, Bp., 1995. 11.)

véletlenül fejlesztette ki a férfi és a nő egymást csodálatosan kiegészítő nemi szerveit. Ennek tudatában az emberi belátás képessége lehetővé teszi a konszenzust a tekintetben is, hogy a homoszexualitás magánügy és semmi keresnivalója a szociokulturális értékek között.

Az emberi értelem nemcsak technikai vívmányok kieszelésére alkalmas, hanem például arra is, hogy belátás és egyezség szülessen a tekintetben is, hogy meg kell találni a megoldásokhoz szükséges gazdasági feltételeket, amely a jogrendszer átalakítása nélkül nem lehetséges. Felül kell vizsgálni a magántulajdon szentségéről szóló jogszabályokat, anélkül, hogy különleges teljesítményekre való anyagi motiváció sérülne, mert ha ez sérül, akkor odajutunk, ahová a kommunista rendszer jutott. De azt látni kell, hogy mondjuk a világvárosok körüli nyomortanyák lakói és a világ leggazdagabb rétege közötti óriási vagyoni kü-

lönbséget a kiváltságos helyzetűek többletmunkája nem indokolhatja. Az egyik oldalon az a gond, hogy milyen formája legyen a 24 karátos aranyból készült WC-nek – mint ahogy ezt egy tv-adásban láttam és hallottam – a másik oldalon pedig az, hogy hogyan védjék meg a csecsemőket a patkányok éjszakai ragadozásaitól.

A kondicionálást pedig a kívánatos szociokulturális értékek rögzítésére, tanulására is be lehetne és be is kellene vetni, az óvodás kortól kezdve az ember haláláig, egy életen át tartó tanulási folyamatban. A programozott kondicionálás mechanizmusa ismert, és az is, hogy a kondicionálással elért viselkedési minták szilárdsága vetekszik az öröklött tulajdonságok tartósságával. A gyógyulás lehetősége tehát adott, mert a felsorolt lehetőségek is benne vannak az E0-ban rejlő lehetőségek között. Ismételjük meg: a lehetőségek összességét a lehetséges fogalmak testesítik meg: a nevek (a dolgok) és az igék. Az igék azt mutatják, hogy a dolgokkal „mit lehet tenni”. A „tevés” – a cselekvés – a teremtés lényege, amely az evolúciót létrehozta és létrehozza. Az emberben ezt a tevékenységre sarkaló motivációt hajtóerőnek nevezzük. Az ember pedig hajtóerők szempontjából nem panaszkodhat. Ebből van elég. „Csak” a hajtóerők hatásirányát kell konszenzussal megváltoztatni. És ha ez létrejött, akkor minden erővel az „átnevelésre”, az „átkondicionálásra”, a rossz kioltására („extincio”, „dekondicionálás”), és ezzel párhuzamosan az abszolút jó által sugallt és az emberi értelem által formába öntött – megtestesített, megfogalmazott – normák kondicionálásra kell fektetni a hangsúlyt. Ez elsősorban állami feladat. Az alapelv: *nem szabad megengedni, hogy a rossz eredményes legyen, mert a pozitív utóélmény – legyen az a jó vagy a rossz pozitív utóélménye, minden esetben az utóélményt megelőző viselkedést erősíti*, kondicionálja.

Az ember megkapott a teremtőerőtől mindent, amire a jó megvalósításához szüksége van. De „sült galambra” számítani badarság.

JEGYZETEK

- 1 Parsons, Talcott: Einige Grundzüge der allgemeinen Theorie des Handelns. In: *Moderne Amerikanische Soziologie*. Hrsg. HARTMANN, Heinz. Stuttgart, 1967. (153–172.) 157. o. és Menyhay, Emmerich: Pädagogische Innovation im Lichte der allgemeinen Theorie des Handelns von Talcott Parsons in Menyhay, Emmerich: *Kreativ-innovatives Denken und pädagogische Einsichten*. XVI. Band der Wissenschaftlichen Reihe „Aspekte pädagogischer Innovation”. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1990.
- 2 *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, 1992. A Teremtés könyve 3,1.
- 3 Hebb, Donald O.: *A pszichológia alapkérdései*. Gondolat, Budapest, 1995. 14.
- 4 Lorenz, Konrad: *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*. Juventa Verlag, Wien, München, 1968. 48.
- 5 Eibl-Eibesfeldt, Irenäus: *Der Mensch - Das riskierte Wesen*. Zur Naturgeschichte menschlicher Unvernunft, Piper Verlag, München, 1988.
- 6 Konrad, Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Ikva Kiadó, Sopron, 1985.
- 7 Konrad, Lorenz: *Embervoltunk hanyatlása*. Cartafilus Kiadó, Budapest, 1997.
- 8 Fromm, Erich: *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 22.
- 9 Cohen K. Albert: *Abweichung und Kontrolle*. Juventa Verlag, München, 1968. 48.
- 10 Menyhay Imre: *Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkalmazása*. Akadémiai, Budapest, 2004. 347.
- 11 Menyhay Imre: *Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkalmazása*. Akadémiai, Budapest, 2004. 353.
- 12 Menyhay Imre: *Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdé-*

- sei. Sopron, 2000. 24. A Nyugat-Magyarországi Egyetem kiadványa Phare támogatással.
- 13 Lorenz, Konrad: *Embervoltunk hanyatlása*. Cartafilus Kiadó, Budapest, 1996. 284.
  - 14 Fichter, Joseph H.: *Grundzüge der Soziologie*, Springer Verlag, Wien – New York, 1969. 185–186.
  - 15 Menyhay Imre: *Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkalmazása*. Akadémiai, Budapest, 2004. 129–130. Freud és Jung alapján: Freud, Sigmund: Die Verdrängung. (250. o.) (1915) In: GW. (Imago) Band X. (1913–1917) (248–263.) és ZeitgemäÙes über Krieg und Tod. (324–357.) (280. o.): Nachdrängen; utólagos elfojtás; JUNG, C. G.: *Mélysegeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok. Az anyaaarchetipus lélektani aspektusai*. Budapest, 1993, 417. §.
  - 16 Máté 6,13–14.
  - 17 Berelson, Bernhard – Steiner, Gary A.: *Menschliches Verhalten, Grundlegende Ergebnisse empirischer Forschung. Band I: Forschungsmethoden/Individuelle Aspekte*. Verlag Julius Beltz, Weinheim – Berlin – Basel, 1971. 23. SEARS et al. 1957. 484.
  - 18 Frankl, Viktor E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. Piper & Co. Verlag, München – Zürich, 69.
  - 19 *Der Babylonische Talmud*. Furier Verlag. Év nélkül. 18. o. 4,23
  - 20 Blau, Peter M.: Eine Theorie der sozialen Integration. In: *Moderne Amerikanische Soziologie*. Hrsg. Hartmann. H. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1967. (203–218. 208.)
  - 21 Lao-Ce: *Tao te king*. Máté János fordítása. Gondverő Kiadó, Budapest, 2001.
  - 22 Pongratz, Ludwig J.: *Psychotherapie in Selbstdarstellungen*. Bern, 1973.
  - 23 Frankl, Viktor E.: Zur medikamentösen Unterstützung der Psychotherapie bei Neurosen. In: *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychotherapie*, 43/1939.
  - 24 Frankl, Viktor E.: *Psychotherapie in der Praxis*. Wien, 1947.
  - 25 Menyhay, Emmerich.: Interdependenzen zwischen dynamischen Denken und der Innovation pädagogischer Wirkungssysteme. In: 16. Band der wissenschaftlichen Reihe Menyhay: Kreativ-innovatives Denken und pädagogische Einsichten. (15–40.) Herausgeber: Walter Schöller, Universität Klagenfurt. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1990. (15–40.)
  - 26 Menyhay Imre: *Voltunk, megvolnánk – leszünk? Nevelés ideológiák keresztüztüzeben*. Püski Kiadó, Budapest 1996. 71.
  - 27 Freud, Sigmund: Das Ich und das Es. (1923) In: GW. Imago Gesamtausgabe, Band XIII. (London 1920–1924) (235–290. 54.)
  - 28 Menyhay Imre: *Voltunk, megvolnánk, leszünk? Nevelés ideológiák keresztüztüzeben*. Püski Kiadó, 1995. 107.
  - 29 Hofstätter, Peter R.: *Gruppendynamik*. Rowohlt, Hamburg, 1968. 53–57.
  - 30 Menyhay Imre: *Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései*. Soproni Egyetem–Phare kiadás. Sopron, 2001. 60.
  - 31 Pruzan, Peter – Thyssen, Ole: Konfliktus és Konszenzus. Az etika, mint közös értékhorizont a stratégiai tervezésben. In: Kindler József – Zsolnay László (szerkesztők): *Etika a gazdaságban*. Kereban Könyvkiadó, Budapest, 1993. /135–168./ 144.
  - 32 Lorenz, Konrad: *Embervoltunk hanyatlása*. Cartafilus Kiadó, Budapest, 1996. 284.

Emberközpontú-e az emberközpontú etika?

A környezeti etikával foglalkozó irodalom egyik leggyakrabban hivatkozott forrása, Lynn White Jr. cikke környezeti válságunk történelmi gyökereiről 1967-ben jelent meg a nagyteknétyű *Science* folyóiratban (White 1967). Kiindulópontja, hogy a nyugati civilizáció alapját képező keresztény tanítás minden más világnézetnél élesebb határt húz ember és természet közé. A lélek halhatatlanságáról, szellemi és anyagi valóság szembeállításáról vallott meggyőződésük, együtt azzal az uralommal, amely Mózes első könyve szerint az emberre ruházott a többi élőlény felett, a keresztényeket feljogosítja, hogy a természetet pusztá eszközként állítsák céljaik szolgálatába, bármiféle önértéket megtagadva tőle, és ennek megfelelően, érdekeik vagy pusztá tetszésük szerint aknázzák ki erőforrásait. White bírálói joggal figyelmeztettek arra, hogy más civilizációk is hasonló kiméletlenséggel pusztították környezetüket, valamint hogy a fehér ember uralma nem éppen vallási előítéletei miatt vált oly veszélyessé a természetre (Livingstone 1994). Többségük szerint a magyarázat inkább a nagyléptékű beavatkozásra alkalmas, páratlanul hatékony technológiai rendszerek létrejöttében keresendő, valamint a haszonelvű piacgazdaság expanzív logikájában. A vita önmagán túlmutató jelentőségre tett szert, amennyiben a kibontakozó ökológiai diskurzus tengelyébe az emberközpontúság kérdését állította, amely immár a vallás- és technikatörténeti összefüggésektől függetlenül vízvázlatstónak bizonyult a környezeti kérdésben releváns etikai koncepciók megítélésénél.

Abban azonban szinte mindenki egyetértett, hogy a modernitás erkölcsi világlátásának középpontjában az ember áll – bármit is értsünk ez alatt. Az egyik oldalra azok kerültek, akik a földi élővilág gazdag változatosságát az egyedüli erkölcsi beszámítás alá eső lény, az ember érdekében kívánták megőrizni, s olyan argumentációval éltek, amely belül maradt az újkori európai etika koncepcióján. Ennek újdonsága, hogy szemben a klasszikusokkal, etikájukat nem a világ isteni vagy a városállam politikai rendjével kapcsolatos előfeltevésekre építették, hanem az emberi természetről alkotott elgondolásaikból vezették le. A második ezredforduló ökológiai válságától inspirált kritikusaik ellenben attól remélnek védelmet és mentséget a pusztuló természet számára, ha erkölcsi önértéket tulajdonítunk lénytársaink létezésének, vagy, ahogy David Abram nevezi: a több-mint-emberi világnak (Abram 1997).¹ Szerintük az erkölcsi univerzumnak nem az ember az egyedüli lakója, még csak nem is ő áll a középpontjában; és éppen a középpont önkényes kijelölése vezette félre fajunkat önnön léthelyzetének, erkölcsi feladatának megítélésében. Az ekképpen vélekedő – mélyökológiai – irányzatok maguk is sokfélék. A bio-egalitárius álláspont az erkölcsi beszámíthatóságot, a szenvedés-okozás tilalmát, esetleg a jogképeséget is kiterjesztené más érző lényekre, vagy valamennyi élő szervezetre, amely ha öntudatlanul is, de “a maga módján törekszik a maga javára”. A bio-szociális irányzat és a “föld-etika” azoknak a tágabb, a fajok határain túlnyúló életközösségeknek az etikai jelentősége mellett érvel, melyeknek az ember is részese. Ha igaz, hogy az erkölcs olyan szociális ösztön vagy tanult magatartás, amely a közösségek fennmaradása szempontjából nélkülözhetetlen önszabályozásért felelős, akkor ezt a szerepét be kell töltenie az ember által befolyásolt ökoszisztémák, e “vegyes közösségek” vonatkozásában is. Végül a transzperszonális ökológia hívei és az ökofeministák a más lényekkel való radikális azonosulás stratégiáját dolgozták ki. Egyes mélyökológusok a buddhizmus és hinduizmus, mások a fenomenológiai filozófia hatására az ember kitüntetett léthelyzetének megkérdőjelezése helyett inkább annak újraértelmezé-

sére jelentenek be igényt. Ezek szerint az erkölcsi evolúció útja a természet radikális mássága iránti nyitottság, önző fajsovinizmusunk feladása és kozmikus felelősségünk belátása felé vezet. Ezúttal nem vállalkozom az irányzatok bármi vázlatos bemutatására, akit ez érdekel, annak a *Környezet és etika* című szöveggyűjteményhez írt bevezető tanulmányomat ajánlom (Lányi 2005). Ehelyett a mélyökölógusok, avagy az “igazi” ökofilozófia híveinek közös előfeltevését szeretném közelebbről megvizsgálni, mely szerint az, amin túllépnek és amit elutasítanak, nevezetesen a modern európai individualizmus erkölcsstana “emberközpontú” volna.

Ami az antikvitást illeti, néhány athéni szofistától eltekintve akkoriban még kevesen gondolták, hogy a dolgok mértéke az ember volna. Az archaikus civilizációk és az antik társadalmak embere ugyanis mindenestül hozzátartozik a törzs, a nép, a kaszt, a városállam világához. Az Én valamennyi értelmes törekvésében azonosul azokkal a mintákkal, melyeket az adott közösség nyújt számára. Az uralom rendjét magától értetődő módon a világ kozmikus rendjének megnyilvánulásaként fogja fel, ezért az erkölcs, amelyből tennivalóira nézve útbaigazítást merít, azoknak az erényeknek az elsajátítására szolgál és azoknak a magatartásszabályoknak a követésére tanít, amelyek lehetővé teszik a sikeres helytállást (a kiválóságot) a számára lehetséges társadalmi szerepekben. E célszerűen elrendezett világban a jó élet célja nem lehet egyéb, mint az igazság (az ideális rend) megismerése, fenntartása és követése. Nem az a kérdés, hogy “én” mit tegyek, hanem hogy egy... (harcosnak, feleségnek, uralkodónak, lévitának, athéni polgárnak) mit kell az adott esetben tennie. Az egyéni változatok és választható jó vagy rossz alternatívák jelentősége ehhez képest csekélyebb, annál inkább adódnak egymást kizáró, de egyaránt érvényes kötelelességek. A görög sorstragédia hőséne helyzetét éppen ez teszi végzetessé. A tragikai vétség elkövetése nem bűn, részben erény; a hős erkölcsi kötelezettségeivel legalább annyira összefügg, mint amennyire ellenkezik velük. Az elkövető a szó modern értelmében nem “tehet” a bűnéről – a csapdát az istenek állították, s a hősnek nem áll szabadságában, hogy azt elkerülje.

A görög tragédia és a görög bölcsélet fénykorával nagyjából egy időben azonban a keleti Mediterráneumban fölmerülnek egy személyközpontú erkölcsi felfogás első mintái is – mégpedig az ószövetségi zsidó hagyományban. Az emberi létezés drámai középpontjába itt már valóban az egyén választása kerül, annak jó és rossz következményeivel. A döntés tétje az ember erkölcsi státusza, alanya az isten által kiválasztott személy (Ábrahám, Jób), nehézsége pedig az itt feltáruló etikai kérdésmód öntörvényűségében rejlik. Abban, hogy az igaz ismeret és a jó cselekedet között szakadék tátong. Míg a görögöket az igazság ismerete vezeti a jó élet útján, vagyis az etikai álláspontok a kozmológiai és episztemológiai nézetek szerint fognak egymástól különbözni, addig a zsidó vallásos gondolkodás legfontosabb dokumentumai éppen a jó és az igaz közötti különbség felismeréséről tanúskodnak, durván szólva a jó irracionálisáról. A jó Istentől ered, az istenszeretet és az Isten iránti engedelmség az igazságnál előbbre való. Az irgalom az igazságosság felett áll, a hit a tudás felett. A zsidó vallásbölcséletnek ezt az alapeszméjét talán a 72. zsoltár kezdő sorai fejezik ki a legszemléletesebben:

Isten, a te ítéletidet add a királynak és a te igazságodat a királyfiának.

Hadd ítélje népedet igazsággal és a te szegényeidet méltányossággal.

Teremjenek a hegyek békességet a népnek, és a halmok igazságot.

Háromféle megfogalmazásban egyazon gondolat: Isten ítélete az igazság felett áll; a szegényeknek az igazság kevés, irántuk csak az irgalom igazságos (s a szegénység nem az emberi állapot szinonimája-e?); a békesség az emberek között az igazságnál annyival áll magasabban, mint hegy a dombnál.

A görög rendszeretettel a zsidó hagyomány a szeretet rendjét állítja szembe. (S az európai szellem meghasonlottságának forrása a kétféle örökség között feszülő ellentmondás, állítja az elme ökológusa, Gregory Bateson. Mit kezdjen, kérdi, egy hódító világbirodalom egy elmaradott és legyőzött távoli provincia erkölcsi forradalmának eszméivel?) (Bateson 1994) De hogyan egyeztethető össze Isten végtelen jósága az ember szenvedésével? Erről szól a bibliai Jób története – és nem ad választ kérdésünkre. Isten kiválasztottjának hitét és erkölcsi integritását nem kezdik ki a rá mért megpróbáltatások – a Sátánnal Jób lelke üdvéért kötött fogadásnak azonban két vesztese van, s a Gonosz csupán az egyik a kettő közül. Jób erkölcsi méltóságát – kiválasztásának alapját – úgy védelmezi, hogy kitart ártatlansága mellett. Perbe száll az őt lesújtó istenséggel, és e perben tanúnak és bírónak az ő Urát idézi meg. Az isteni szózat igazolni fogja ártatlanságát, de beléfojtja a kérdést: mi az igaz emberre rótt mérhetetlen szenvedés értelme. A kommentátorok többsége szerint ez a szenvedés az ember jóra valószínűségének bizonyítéka: hogy a jót nem számításból, nem jutalom reményében, hanem önmagáért választja. Ez teszi méltóvá feladatára, hogy az erkölcsi univerzum felépítésében teremtőjének egyenrangú társa legyen.² Ez a magyarázat mint magyarázat igaz ugyan, éppen csak az nem érheti be vele, aki a szeretet elsőbbségét vallja az igazsággal szemben. A szeretet válasza ugyanis, hogy együtt szenvedek a szenvedővel. Alighanem C. G. Jungnak van igazsága (Jung 1992), aki szerint Isten válasza Jóbna nem az Ó-, hanem az Újszövetségben található: hogy emberré lett, s az emberért kereszthalált szenvedett.

De hogyan fér össze az Isten igazságosságába vetett hittel az Úr haragjának mértéktelensége, aki az ember bűnéért tűzvészt, özönvizet bocsát a Földre, a bűnösökkel együtt elpusztítván annak valamennyi ártatlan lakóját? Nem ismerem az ökoteológia mértékadó álláspontját az isteni környezetpusztításról; egyelőre úgy tűnik, adóssak a véten természetire lesújtó csapások megnyugtató magyarázatával. A kézenfekvő indok, hogy csak az ember számít (“ha a hörszög elpusztul, a terráriumot is kidobjuk”) összeegyeztethetetlen az erkölcsi univerzum határainak kiterjesztése mellett elkötelezett öko-etikával. Az Ószövetség természetfelfogását vizsgáló történeti ökológus, Jeanne Kaye a kényesebb kérdéseket megkerülve, inkább az ember és a természet közötti bensőséges kapcsolat bizonyítéka gyanánt tünteti fel közös bűnhódásukat, és rámutat, hogy a természet nemcsak elszenedője, de nemegyszer eszköze is a büntetésnek, amely természeti csapások, aszály, sáskajárás, özönvíz alakjában éri utol a vétkest (Kaye 1988). Még különösebb, hogy a jövő nemzedékek iránti felelősség érvrendszerében sem jelent meg eddig utalás az apák vétkét a fiakban hetedízigen büntető ószövetségi igazságszolgáltatásra: „... mert én, az Úr a te istened, féltőn szerető isten vagyok, aki megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, harmad és negyedízigen, a kik engem gyűlölnék.” (2Móz 20:5) [Károli fordítás]. Márpedig a leszármazottak visszamenőleges felelőssége felmenőik tetteiért szinte kikényszeríti e számonkérhetőség kölcsönösségének elismerését a közös végtetnek alávett nemzedékek között. Az isteni igazságossággal – vagy a szent szövegek szerzőinek ökológiai felelősségtudatával – kapcsolatos kétségeink pedig nyomban eloszlanak, ha egyszer rádöbbenünk, hogy ezek az ószövetségi helyek nem normatív, hanem deskriptív értelemben olvasandók. Nem ítéletet tartalmaznak, hanem egy tényszerű összefüggésre figyelmeztetnek, melyre, fájdalom, túl későn figyeltünk fel, pedig az igazság majd kiböki a szemünket. Hiszen most látva látjuk, hogy az ember bűnéért valóban a Föld pusztul, és az apák vétkéért mérhetetlen szenvedés szakad a jövő nemzedékekre hetedízigen. Eddig nem értettük, ezentúl magyarázni se kell talán, olyan nyilvánvaló ez az összefüggés napjainkban. Felismerése segítségünkre lehet, amikor megpróbáljuk elfogulatlanul újragondolni az emberközpontúság kérdését, és annak a modern etikák megalapozásánál betöltött szerepét.

A tizenhatodik századtól kezdve az erkölcsi gondolkodók döbbenetesen új helyzetben találták magukat. A természettudományok diadalmenete a régiek tudását előítéletek és babonák zavaros halmazává degradálta. Az ember helyét az isten háta mögött, egy félreeső mellékbolygón jelölte ki, életfogytiglanig bezárva egy biológiai szerkezetbe, melynek működéséről kimutatták, hogy az a többi emlősállattal mindenben megegyezik. Birodalmak emelkedése és bukása, a zsoldos hadseregekkel vívott háborúk kegyetlen pusztítása, a nyílt és durva önkény növekvő szerepe a politikában megingatta a hitet a társadalmi rend és a rendi társadalom isteni eredetében. Maga a vallás szent tanítása is az egymást gyilkoló felekezetek közötti végetérhetetlen viszály forrása lett. A kor életérzését a kétségbeesés és az egzaltáció jellemzi. Szellemi ébredés, igen, a leszakadó mennyezet alatt, sötét hajnalon, tűzvész kísérteties fényénél, rémálomszerű tapasztalatokra. A karteziánus kétely igazi természetét illetően a hűvösen intellektuális módszertani fejtegetéseknél többet árul el és mélyebbre hatol Calderón drámája, *Az élet álom*. Fölbredés a valóságból, amely álomnak bizonyul. Csalódott lelkek menekülése a kézzelfoghatóhoz, hajsza az elveszett bizonyosság után, amelyet az empirikus kutatás úttörői korántsem a megbízhatatlan, változékony emberi tapasztalatban vélnek megragadni, de igenis a kényszerítő hatalomban, melyet a törvények ismerete, azaz a tudományos módszer következetes alkalmazása biztosít számukra a leigázott természet felett.³

Ahhoz azonban, hogy hatalommá legyen, a tudásnak is meg kellett változnia, s ez az átalakulás éppen az etika alapjait érintette a legérzékenyebben. Odáig a tudás mindenekelőtt a jónak és a rossznak a tudása volt, azonban a természettudományok új valóságában a dolgok létére és a cselekedetek értelmére vonatkozó kijelentések közé – a “van” és a “legyen” közé – éles határvonal került. Ami van, önmagában nem jó és nem rossz, hanem szükségszerű: azért van, mert másképpen nem lehet. Mérhető mennyiségi viszonylatokkal, logikai vagy tapasztalati úton igazolható oksági összefüggésekkel működésének törvénye maradéktalanul leírható, a törvény ismeretében tetszőleges célok szolgálatába állítható, korlátlanul fel- és elhasználható. De miben mérjük a célok jóságát? Hogyan igazoljuk cselekedeteink helyességét? Mi szab törvényt a törvényhozó akaratnak?

Akik az erkölcsfilozófia szempontjából a helyzet újdonságát felismerték, és a kérdést kidolgozták a számunkra, gyakorló természettudósok, a maguk módján hívó lelkek és többé-kevésbé lojális alattvalók voltak, azonban egészen egyszerűen nem álltak többé a rendelkezésükre azok a tudományos, vallásos és politikai előfeltevések, melyek odáig egyáltalán lehetővé tették általános érvényű erkölcsi parancsolatok, magatartásszabályok megfogalmazását. Ebben a korban ugyanis a tudományos világgép, a társadalom rendje valamint a vallásos hit, miközben a maga módján mindegyik szert tesz valami újfajta, öntörvényű és morális megerősítést nem igénylő legitimitációra, egyúttal fel is adja igényét az erkölcsi világrend megalapozására. A tudomány a maga törvényeinek értékmentességét bizonygatja. A jogrend az abszolút uralom politikai szükségszerűségének elvére építkezik. A kor szellemében reformált egyházak Isten szándékának kiismerhetetlenségét hangsúlyozzák, a kinyilatkoztatás értelme ugyanakkor de facto vitathatóvá válik, vitatják is Európa-szer- te. Ezek a változások egészen egyszerűen kikényszerítették, hogy az erkölcsstan is a maga lábára álljon. De akik a tudományos etika öntörvényű megalapozásán fáradoztak (“more geometrico”), azok nem “az embert” állították gondolkodásuk középpontjába, az Isten, a hagyomány, vagy a politikai közösség helyébe, hanem a Törvényt, abban az értelemben, ahogyan a korabeli tudományos gondolkodás igyekezett végső magyarázó elvekre visszavezetni a természet működését. Míg az addigi etikák a jó élet megvalósításához vagy az istennek tetsző cselekedetek végrehajtásához kellő erények vizsgálatát tekintették feladatulknak, az újkor etikusai azt kutatták, hogy az isteni elrendelés folytán vagy attól függet-

lentül a természetben és a társadalom intézményeiben megnyilvánuló törvényszerűségek mellett vagy azokon túl van-e egyáltalán saját törvénye az emberi cselekedeteknek, aminek követése jónak, megsértése pedig bűnnek mondható.

Nagyjából kétféle megoldás körvonalazódott. Az empirikus vizsgálódások számára a történelem valamint a hétköznapi élet kifogyhatatlan példatárral szolgált az ember végzetesen megromlott természetét illetően. Aligha véletlen, hogy a rút, a visszataszító ábrázolása éppen a tizenhatodik századtól kezdve nyer a művészetekben polgárjogot. A korabeli politikai filozófia aljas és nemes emberi indulatokkal ugyanúgy kalkulál: olyan erőtényezőkként, melyek eredőjét a részrehajlótlan számítás hivatott megállapítani, a bölcs fejedelem pedig szükség szerint állítja őket a hatalomért folyó harc szolgálatába. A tudományos módszer a valóságos emberi cselekedetek valódi értelmének kutatóját is arra kötelezte, hogy a jó valamely elvont eszméje helyett abból induljon ki, amit az emberek jónak találnak. Az emberek a szenvedés elkerülését, valamint a szellemi és testi gyönyörök élvezetét találták jónak. Minden ható képességüket (hatalmukat) e jók elérésére használták, egymás rovására, ha érdekeik úgy kívánták, de ha egyesültek vagy engedelmeskedtek a közös uralomnak, úgy tűnt, még azt is önzésből teszik, az összefogástól várható egyéni haszon fejében.

Mivel a tudományos megismerés célja a természet törvényeinek megismerése, az etika tudományának célja sem lehet más, mint az emberi természet törvényeinek megismerése. Ha az etika az ember természetes törekvéseit veszi alapul, s nem lát lehetőséget arra, hogy a jónak valamely ettől független, feltétlen érvényű fogalmát alkalmazza mérték gyanánt, nincs más választása, mint hogy e természetes, és ennyiben törvényszerű hajlamok követését jónak ismerje el. Jó lesz érdekeinket legjobb tudásunk szerint szolgálni, rossz ebben kényszerű korlátozást szenvedni, jó a szenvedést lehetőleg elkerülni, kivéve persze, hogyha egy fontosabb érdek kedvéért, vagy nagyobb élvezet reményében vállaljuk a szenvedést. A várható hasznok mérlegelését, a célok megválasztását vagy rábízuk az egyénben működő természetes hajlamokra – melyek között az önzést ellensúlyozó társas ösztön vagy altruizmus egyesek szerint döntő szerepet játszik –, vagy nem bízunk ezekben, és tekintettel a társadalmi együttműködés nyilvánvaló hasznára, sőt, szükségszerűségére, korlátozzuk az egymásnak ellentmondó egyéni célok sokféleségét, és aszerint választunk közülük, hogy melyik okoz több boldogságot a nagyobb többségnek. Így kell eljárunk, tudván, hogy az emberi természet törvényeit Isten plántálta belénk, vagy pedig azért, mert nincs Isten, s nincsenek felsőbbrendű elvek, melyek nevében kétségbe vonhatnánk az egymással vetélkedő életformák egyenlőségét, és a saját erkölcsi meggyőződésünket másokra rákényszeríthetnénk. A naturalista álláspont kidolgozása évszázadokig tartott, fejlődésének dinamikáját itt figyelmen kívül hagyom. És kerülöm egvelőre a szabadság fogalmának használatát, mert annak összebékítését a természeti szükségszerűséggel nem a naturalista, hanem a racionalista etika tűzi majd napirendre.

Ez a megkülönböztetés persze, csak viszonylagos értelmű lehet, hiszen az emberi természet kutatása egy ésszerű viselkedésre képes lény megértésére irányul. Ha tartózkodunk is attól, hogy az ember igazi céljáról avagy lényegi természetéről alkotott különös meggyőződések valamelyikét erkölcsi követelményként állítsuk a cselekvők elé, abban valószínűleg mindenki egyet fog érteni, hogy az ész helyes használatának vannak szabályai, hogy ezek beláthatók és elsajátíthatók, valamint abban is, hogy ezek figyelembe vételét megkövetelhetjük az eszes lények közötti érintkezés törvényszerűségeinek megállapításánál. Minden további igénynek pedig a törvényhozó értelem ítélőszéke előtt kell majd érvényt szerezni. Amiből magától értetődő módon adódik a karteziánus etika első alapelve: ha nem akarunk önellentmondásba keveredni, senkitől nem tagadhatjuk meg a saját értelem használatának jogát. Az ember elidegeníthetetlen alapjoga, hogy e képességével éljen, és

azzal a szabadsággal határozza meg cselekedetei célját, ami az öntudatos létezés kiváltsága. A szabadság a gondolkodás attribútuma, nem a létezésé, mert a gondolkodás az, ami a mindenkor adotton képes túllépni, arra rákérdezni, azt választani vagy tagadni, akarni és nem akarni. Vajon mi lesz a célja annak, aki megszabadult az előítéletek, félelmek, szenvedélyek és ködös tévképzetek rabságából, akinek már csak a tiszta ésszerűség parancsol? A természet törvényeiben megmutatkozó tökéletesség lesz a célja, állítja Spinoza, a racionális etika első nagy rendszeralkotója – az ebben való megnyugvás lévén az elme számára a legnagyobb boldogság állapota. „Mínthogy az ész nem követel semmit a természet ellenében, ezért azt követeli, hogy mindenki szeresse önmagát, keresse a maga hasznát, tudniillik azt, ami valóban hasznára van... egyáltalán, hogy mindenki törekedjék, amennyire rajta múlik, a maga létét fenntartani... Ebből következik, hogy azok az emberek, akiket az ész kormányoz, azaz azok az emberek, akik az ész vezetése mellett keresik a maguk hasznát, nem vágyódnak semmi olyasmire, amit ne kívánnának a többi ember számára, ezért igazságosak, hűségesek és becsületesek.” (Spinoza 2001: 4T18M)

A jelen vizsgálódás szempontjából a kanti alapvetés ehhez alig tesz hozzá valamit. Akinek akarátát az egyetemes ésszerűség irányítja, az nem akarhat mást, mint amit azonos helyzetben mindenki másnak is akarnia kell, ha képes cselekedete céljának ésszerű meghatározására. Cselekedetének maximája tehát általános törvényhozás elvéként érvényesülhet (Kant 1991: 53), mert nem vágyódik semmi olyasmire, amit ne kívánna a többi ember számára (Spinoza). Aki pedig nem képes erre, az rosszat akar, vagy legalábbis rosszul akar, s az egyetemesen ésszerű (a közjó) nevében korlátoltsága bátran korlátozható, adott esetben kényszeríteni kell, hogy szabad legyen (Rousseau). Az erkölcsi döntés autonómiájáért Kant a szó szoros értelmében embertelen árat fizet. A jó akarat lehetséges céljainak meghatározásánál ki kell zárnia minden különös célt és érdekeltséget, ami az Én önazonosságát alkotja. Ezek természetüknél fogva nem általánosíthatók. E meghatározottságok híján pedig, amint erre már sokan rámutattak, Kant morális törvényhozójában csupán az elvont ésszerűség működik, a személytelen kötelességteljesítés, aminek célja a másik ember legfeljebb mint az emberiség általános eszméjének alkalmi megtestesítője lehet.

Kant grandiózus tévedése az autonómia fogalmának értelmezésével kapcsolatos. Ökológusok, antropológusok és rendszerkutatók újabban egyetértenek abban, hogy az élő szervezetek azért és csakis azért képesek öntörvényű működésre (mintázatuk fenntartására és megújítására), mivel nem függetlenek környezetüktől, hanem aktív cserekapcsolatban állnak vele, és e kölcsönhatások során belső állapotukat a környezet kihívásának megfelelően képesek változtatni. Kant szemében ez heteronóm viselkedésnek számítana. Az autonómia azonban nem függetlenség, hanem a kölcsönös függőség egy válfaja, ami a társas kapcsolatban elérhető vagy elvéthető, de azon kívül elvileg sem lehetséges.

Spinozánál a szükségszerűség rendje iránti hódolat és okos önzés, Kantnál személytelen engedelmesség a szabadság törvényének – a racionális etika megalkotásának kísérlete zavarba ejtő eredményre vezetett. A feladat azonban, amit maguk elé tűztek, megkerülhetetlen: egy ésszerűen belátható és megkövetelhető, de a lelkiismeret szabadságát tiszteletben tartó, szilárd elvi alapon nyugvó erkölcsan híján értékválasztásaink igazolhatatlanok maradnak, s többé nem védhetők meg a teljes relativizmus vagy nihilizmus kísértésével szemben. Azonban úgy találtuk, hogy sem az ember természetéből fakadó vágyak és szenvedélyek tarka szövedéke, sem az ész törvényei s a belőlük levont normatív következtetések nem bizonyultak alkalmasnak arra, hogy az erkölcsi ítélkezés általános alapjául szolgáljanak, betöltve azt a helyet, amit korábban az isteni kinyilatkoztatás, a legfőbb jó ideája vagy a jó élet céljainak felismeréséhez, helyes elhatározáshoz vezető „örök” erények gyakorlása foglalt el. Alighanem azoknak kell tehát igazat adnunk, akik Alasdair

Macintyre-hez hasonlóan úgy vélekednek, hogy a felvilágosodás programja az erkölcs világának racionális megalapozására kudarcot vallott. Az ember a jónak és a rossznak tudója, de egy lépéssel sem jutottunk közelebb a magyarázathoz, hogy honnan tudja. A racionalisták jól látták, hogy a morális autonómia tanát nem alapozhatják a természeti és társadalmi kényszerűségektől a leginkább befolyásolt egyéni hajlamokra. A szenzualisták jól látták, hogy a szabadság törvényét nem lehet a fizika törvényeinek hasonlatosságára megalkotni, sem axiomatikus előfeltevésekből a matematikai logika szabályai szerint levezetni (Macintyre 1999: 75). A kudarcot újabban, többek között ökológiai belátásokra hivatkozva, annak tulajdonítják, hogy a program középpontjába az Ént állították: az egyént mint önmaga célját és törvényhozóját; majd kiderült, hogy sem az egyéni célok és kötelességek ilyen vagy olyan meghatározása, sem az ember lényegi meghatározatlanságának kijelentése nem teszi lehetővé a feladat elvégzését.

Azonban korántsem bizonyos, hogy ez valóban így történt. Elképzelhető, hogy éppen az erkölcsi lény *kiletére*, más szóval a világhoz való etikai viszonyulás mibenlétére irányuló kérdést nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Talán ezzel magyarázható, hogy a különféle kísérletek fogalmi centrumába, az Én helyére újra és újra valami más került: a naturalista és utilitárius irányzatoknál az élvezet és a hasznosság, illetve az ezekkel kapcsolatos képzetek és érzetek. Spinozánál a szükségszerűség, Kantnál az emberiség fogalma a maga elvont általánosságában.

Az elmúlt századok erkölcsi gondolkodói körében hallgatólagos egyetértés uralkodott afelől, hogy az ember lényéhez mindenekelőtt egy biológiai organizmus tartozik, a lelki jelenségek pedig ennek többé-kevésbé rejtélyes funkciói. Az individualista antropológia embere, egy több lépésben végrehajtott redukció eredményeként a kora-újkorban “készül el”. A redukció főbb mozzanatai: a testetlen szellem és a gondjaira bízott, romlékony biológiai gépezet fogalmi elkülönítése, az egyéni test leválasztása a társadalmi testről (többek között a szemérem és a higiéné nevében), az együttélés sors- és jellemformáló színtereinek esetleges “környezetté” degradálása és a lokális kötődések relativizálása.

A tudatos viszony a külvilághoz az ismeretelmélet illetékességi területe maradt, többnyire anélkül, hogy komoly megfontolás tárgyává tették volna, mihez képest és mennyiben “külső” ez a világ, amit a szubjektum különféle módokon elsajátít: megismer, felhasznál, meghódít, elfogyaszt. S hogy hol húzódnak a határai – az Én határai. Ez utóbbi kérdés okkal foglalkoztatta a gondolkodókat, pl. az elsődleges és másodlagos minőségek, egyszerű és összetett ideák megkülönböztetése formájában, de a legeredetibb módon mindenesetre Spinoza affekció-elméletében, aki arra a mérész következtetésre jut, hogy „a külső testekről bennünk lévő ideák inkább a mi testünk alkotóját jelzik, mintsem a külső testek természetét” (Spinoza 2001: 2T16. 2. köv.). Majd ugyanott, a 19. tételben ugyanez a visszajáról is megfogalmazást nyer: „Az emberi elme magát az emberi testet csak azon affekciók ideái által ismeri meg, s magáról e test létezéséről is csak azon affekciók ideái által tud, amelyek a testet érik.” A testi észlelés és a test-észlelés azonosságának felismeréséből levonható radikális következtetésektől Spinozát kizárólag a feltétlen, végtelen és tökéletes létező létéről alkotott meggyőződése óvja meg, aki nála a valóság valódiságáért kezekedik. A test-fenomen tárgyalása az Etikában azonban jelzi azt az utat, amelyen a következő lépést majd Husserl és Merleau-Ponty teszi meg. A most következő korszak azonban nem ezen az úton halad.

A megfigyelő és a megfigyelt tárgya között magában az észlelés aktusában fennálló összefüggés belátása idegen volt az uralkodó ismeretelméleti paradigma dualizmusától. Az etika csupán leképezi a világnak ezt az elrendezését, amikor szubjektum és objektum szembenállását meghaladhatatlannak találja. Az Én legfeljebb önnön létében lehet biztos, mindenki mással magányos, gyanakvó idegenként áll szemben. A személytelen kötelességek formális elméletére alapított morálfilozófiának Kantnál ugyanolyan megoldhatatlan nehézségekkel kellett szembenéznie, mint a

szenzualistáknak, akik számára a jó a harmadlagos minőségekről alkotott szubjektív értékelések gyanús komplexuma. A rendszer középpontjában az ember számára fenntartott helyet, mint láttuk, mindkét esetben valami más töltötte be: a biológiai organizmus az ő szükségleteivel és vágyaival (“a természet törvényei”), vagy az erkölcsi törvény a maga elvont egyetemességében.

Vagy pedig üresen hagyták ezt a helyet; ezt az űrt tölti be később a kontingencia fekete doboza a modern és posztmodern libertáriusoknál. Ők lesznek azok, akiknek majd sikerül összebékíteni a jónak tartott egyéni életcélok sokféleségét a kanti autonómia-követelménnyel, egy inkább politikai, mint etikai koncepció keretében. Az egyéni választások függetlenségének elve kinek-kinek háborítatlanságot ígér, hogy a saját magánszférájának szuverén törvényhozója lehessen. Ha akar. Mindenesetre biztosítja „a be nem avatkozás olyan maximumát, amely összeegyeztethető a társadalmi élet minimális követelményével” (Berlin 1990: 422). Szerény, vonzó és megvalósíthatatlan program ez. Az egyéni választások függetlensége ugyanis képtelenség. A választható javak többsége nem osztható és nem élvezhető egyénileg. Az egyének ráadásul mindenekelőtt egymást választják: semmi sem fontosabb számukra, mint a társak helyeslése, megértése, szeretete, valamint egyetértése a cselekedetek értelmét és a teljesítmények értékét illetően. Legfőbb javunk ugyanis a jó – és az csak közös lehet. Nem létezik a szabadságnak oly szűkre szabott köre, amelyben egymás választásaitól függetlenedni tudnánk, ha létezne, börtönnek éreznénk. Hiszen a szabadság nem elhatárolódás másoktól, hanem viszony másokhoz; és nem valami velünk született adottság, hanem a társulás emberhez méltó módja, közös erőfeszítéseink eredménye.

Tulajdonképpen ezzel a felismeréssel kezdődhetne a szabadság fogalmának etikai karrierje. Eredeti – kettős – értelme ugyanis kizárólag politikai természetű. A negatív szabadság háborítatlanságot biztosít az alattvalóknak, mentességet valamely kötelezettség alól. A pozitív ellenben kiváltság, felhatalmazás valamire. Az etika sokáig jól elvult e kifejezés nélkül. A morális cselekedet lehetőségfeltételét a görögök képességnek (erénynek) nevezték, a keresztények a kegyelemnek tulajdonították, a mindenkori idealizmus számára az igazság ismerete volt, ami szabaddá tesz, ahogyan János evangéliumában áll. Kant rendszerében a szabadság nyilvánvalóan az erényt pótolja, de szerepe kimerül abban, hogy képessé tesz az erkölcsi törvény iránti feltétlen engedelmségre. A tizennyolcadik század végén azután a szabadság egy csapásra válik uralkodó koreszmévé, s az is marad két évszázadon át. Erkölcsi piederzálra kerül, de az beszakad alatta. Az emancipációs mozgalmak, engedelkeny erkölcsök és avantgárd művészek kedvenc jelszava mögött ugyanis nem-sejtett ontológiai mélységek tárulnak fel. Ezekbe elsőként Martin Heidegger fog leereszkedni.

De mi történik közben az Énnel, e végtelen – vagy csupán céltalan – szabadság szubjektumával? Az individuális Én elkülönítése attól, ami nem-Én olyan jól sikerült, hogy a kutatók kezében végül semmi sem maradt. Sem a tapasztalás tárgyai, sem annak médiumai: az érzékszervek és általában a saját test, sem a nyelvi struktúrák, amelyekben gondolkodik, sem az ész használatának univerzális szabályai, sem az elsajátított tudásörökség, sem az akarat céljai, sem az elhatározást befolyásoló öntudatlan ösztönkésztetések nem mondhatók minden további nélkül az Én részének. A lelkiismeretes analízis előbb a fizikai, majd a pszichikai adottságokról mutatta ki, hogy azok nem azonosak a megismerés és elhatározás szubjektumával. Az analitikus gondolkodás nem jutott, nem is juthatott az ember nyomára, és csak pozitivisták előítéletei óvták meg attól – már akit megóvtak –, hogy a keresésbe belefáradva, és individuális Én létét egy idő után pusztán illúzióknak nyilvánítsa, a Buddha tanainak szellemében. (Aki a nyugati analitikus gondolkodás útján a legmesszebbre hatol, végül keletre érkezik. A Föld továbbra is gömbölyű.)

Végül, e kilátástalan hagymahámozás végpontján – az elemi részecskék fizikájában bekövetkezett forradalommal nagyjából egy időben – a filozófia is eljutott a döntő felismeréshez, hogy a tudatos Énnel nem részecske, hanem hullám-természete van. Csak viszonyaiban létezik: mint

együttlét másokkal, akikkel egy értelemtili világon osztozik. Vagy nem ez volt a végeredménye Heidegger vállalkozásának: „a tárgy felőli megismerés elsőbbségét a világban-való-lét ontológiai szerkezetének a feltáráásával helyettesíteni?”²⁴ Az áttérés az interpretáció episztemológiájáról a megértés-módján-létező ontológiájára Heideggernél új alapokra helyezi az emberközpontúság kérdését. „Vajon nem megy-e az ember minden lényeg-meghatározása túl az emberen? [...] Vajon az ember nem olyan létező-e, hogy minél eredetibben ő maga, annál inkább nem csak, és nem is elsősorban ő maga? [...] az embert abban tapasztaljuk, ami önmagán túlrá hajtja őt...” (Heidegger 1995: 340–341)²⁵ Az a létező, aki nem csak, és nem is elsősorban önmaga, az együttlét törvényének alávetett, azaz erkölcsi lény kell hogy legyen, és világban-való-létének módját az etika írja le. Ez az etika azonban csak úgy lehet emberközpontú, ha centrumába nem az Én kerül, hanem a Te.

A karteziánus kiindulópontból következő módszertani egoizmus valamint az antropológiában uralkodó pozitívizmus eddig nem tette lehetővé, hogy az Én és a Másik (vagy mások) közötti személyes viszonyt mint az etika alapját tematizáljuk. Kantnál a társ-szobjektum morális pozíciójának megállapítása az emberiség fogalmának közbeiktatásával történik. A módszertan, melynek segítségével kötelességeinket levezeti, tisztán logikai eljárás eredménye, amely nem tartalmaz, sőt, szigorúan kizár minden személyes vonatkozást. Az utilitárius és a liberális erkölcsstan is formális-mennyiségi összefüggésekben gondolkodik (a legnagyobb többség legnagyobb boldogsága, illetve a szabadság maximuma minden egyes számára). A Másik itt ugyan már személyesen van jelen, de erkölcsi szuverenitásának elismerése ezúttal is csak negatív útbaigazítással szolgál arra nézve, hogy mit kellene tennem, hiszen nem tudhatom, hogy neki mi volna jó.

Talán meg kellene kérdezni tőle! Ez a pofonegyszerű lehetőség sokáig fel sem merül. Amikor *kis híján* felmerül, akkor ún. diszkurzív etikák kidolgozására kerül sor, de az individualista – racionalista előfeltevéseknek megfelelően nem a kölcsönös megértés alapjairól, hanem az ellentétes igények közötti igazságos párbeszéd feltételeiről kezdődik végetérhetetlen disputa. (Ezt a fejleményt azonban – Habermasnál – már a G. H. Mead kommunikatív antropológiájával való számvetés és a hermeneutikai filozófiával való párbeszéd készíti elő.) (Habermas 2001)

A Másiknak azonban nem igazságosságra van szüksége, hanem segítségre, odaadásra. És a megértés nem születhet meg párbeszédünk eredményeként, ha nem volt jelen annak előfeltételei közt, mint az én előzetes elkötelezettségem az ő igazsága mellett (Levinas 1997). Levinas, úgy tűnik, a *Személyes tudás* szerzőjével, Polányi Mihállyal ért egyet, aki szerint nem lehetséges megértés a megértés lehetőségébe vetett előlegezett bizalom nélkül. De honnan származik ez a bizalom? A konvivialitásból, állítja Polányi: az együttélés teremti meg a szolidaritás kötelékét az emberek között (Polányi 1994). A bizalom alapja az összetartozás. A Másik nem egyszerűen beszél hozzám, hanem megszólít és feleletre vár, abban a meggyőződésben, hogy ügye rám tartozik. Én pedig eleget teszek sürgető felszólításának vagy elhárítom azt – a kimagyarázkodás, egyetértés és egyet nem értés majd csak ez után kezdődik, mondhatni, részletkérdés. Ez a felelet-igény nem a kulturális evolúció során igazolt altruista ösztöneimre épít, nem méltányos velem, nem ígér kölcsönösséget, és nem azon alapul, ami bennünk közös, mert ennél most sokkal fontosabb, amiben különbözünk. De hát hogyan merészel? Nincs más választása, ezt felelhetné. Az ember, ahhoz hogy ember lehessen, segítőtársakra szorul: kapcsolatunkban ez a szükségszerűség motívuma. Ő kérdez, én pedig válaszolni fogok vagy megtagadom a választ; ő kér, és én teljesítem vagy elutasítom a kérést, tehát szabad vagyok. Ha nem találkoztunk volna, honnan tudhatnám meg, hogy az vagyok? Hogy ki vagyok. Az vagyok, akit szólítottak, aki felel. A felelősség szobjektuma vagyok. Ha nem az etika az első filozófia, nem lehetséges etika, vonja le a végkövetkeztetést Levinas (Levinas 1999). Ténylegesen emberközpontú etika pedig csak egy etika-központú filozófia számára lehetséges.

Az etika súlypontjának áthelyezése az Én-ről a Te-re a környezeti etikára nézve döntő, és pedig igen kedvező következményekkel jár. Megtudtuk, hogy az ember olyan lény, akinek az a jó, sőt, az a Jó, ha a Másikkal lehet. Nemcsak azért, mert rászorul a társaságra, hanem mert ő maga úgy *van* – ez létmódjának megkülönböztető sajátossága –, hogy valami mássá *lesz*, azért, hogy másokkal lehessen és mások számára *valaki* lehessen. Annyiban és éppen abban “azonos önmagával”, amennyiben bármilyen helyzetben képes túllépni – egy rá személyesen jellemző módon képes túllépni – mindenkori önadottságain. Más szóval, az ember úgy marad hű önmagához, hogy “átáll” a Mások oldalára, azonosul másokkal, akiknek ügyéért – igazságáért, javáért, létezéséért és létének fenntartásáért – felelősséget vállal.⁶

Az ember sohasem az, ami, hanem az és még valami, amit *megtesz* annak tudatában, hogy mást is tehetne. A lehetőségek világában él, melyeket képes együtt látni – egymáshoz képest jónak és rossznak –, választani közülük és választásait tudatosítani. Honnan veszi azt a külső pozíciót, amelyből közben a saját nézőpontjának ingadozására és elmozdulására *rálát*? A nyelvi kapcsolatban, másoktól sajátítja el, azzal az értelemmel együtt, amelyet mások tulajdonítanak viselkedésének.⁷ A reflexió (az öntudat) lényege: látom magamat tükröződni a mások tekintetében. Ne feledjük, amikor szépnek látjuk a világot, a mások szemével látjuk szépnek. (A Társunk szemével néha még magunkat is szépnek láthatjuk.)

A másoktól nyert és másokkal közölt értelem világa – a nyelvi világa – az ember környezete. „A nyelv házában lakozásunk” azonban korántsem távolít el bennünket az élővilágtól. Éppen ellenkezőleg, olyan mélyökológusok szerint, mint David Abram, Theodor Roszak vagy Frank Schalow, a nyelv kivételes közelséget teremt, lehetővé teszi, hogy megismerjünk és megértsünk másokat, hogy nevet adjunk nekik, ahogyan Ádámnak parancsolta az ő Teremtője, végül, hogy szóhoz juttassuk őket. (Abram 1988; Roszak 1992; Schalow 2000) *Az ember lényéhez egy világ tartozik*, semmivel se kevesebb – létünk “világra-nyitottsága”, amiről a hermeneutikai filozófia beszél, röviden ezt jelenti. Világban-való-létünk nyelvi természetének hangsúlyozása azonban ne vezesse félre az olvasót! Nem pusztá megértésről van itt szó, hanem a világ “előállításáról”, abban az értelemben, ahogyan Merleau-Ponty beszél erről az észlelés kapcsán: „az észlelt világ... nem téridőbeli individuumok sokasága, hanem a testem mozgása által megnyitott ösvények összessége” (Merleau-Ponty 2007:276). A saját tevékenység közvetlen tapasztalatával együtt feltároló világ pedig nem egyszerűen hozzátartozik az Énhez, hanem éppenséggel *rá tartozik*, vagyis felelős érte. Mások iránt nem részvétet érzünk, hanem részt veszünk a sorsukban; az azonosulás pedig nem jámbor érzület és nem képzelődés, hanem a megértés-módján-létező létmódja.

Az emberközpontúságnak egy merőben újszerű felfogásához jutottunk, amely az ember kiváltságos léthelyzetét a másokért viselt felelősséggel azonosítja. Ez a felelősség nem következmény-szerű és nem is posztulátuma valaminek, hanem a tapasztalat közvetlen ténye. Fájdalom és öröm, szégyen és büszkeség, gyűlölet és szeretet figyelmeztet illetékességünkre a mások sorsában: veled történik, ami velük történik. A szenvedés a kiválasztotthoz intézett isteni szó stilisztikája. Ahogy a Nobel-díjas költő, Salvatore Quasimodo írja:

*Nem árultál el, Uram
részese lettem minden fájdalomnak
az elsőszülöttség jogán.*

Az erkölcsfenológiai vizsgálódások végeredménye, melyet explicit formában először Emmanuel Lévinas fogalmazott meg, hogy a felelősség az ember alapvető létjellemzője, az erkölcsi gondolkodást új alapra helyezi. Lehetővé teszi egy valóban személyközpontú etika kidolgozását. Rávilágít, hogy nem az ember kiváltságos szerepének túlhangsúlyozása, hanem tökéletes félreértése sodorta válságba civilizációnkat. E szemléleti fordulat jelentősége az ökológiai etika szempontjából nyilvánvaló, ezt szerettem volna bizonyítani.

HIVATKOZÁSOK

- Abram, David 1988 – Maurice Merleau-Ponty and the Voice of the Earth. *Environmental Ethics*, 10.2. Magyarul: Maurice Merleau-Ponty és a Föld Hangja, in Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika*. Budapest, L'Harmattan, 2005.
- Abram, David 1997 – *The Spell of the Sensuous – perception and language in a more-than-human world*. N.Y. Vintage Books.
- Bateson, Gregory 1994 – Céltudatosság a természet ellenében? *Liget*, 7.4.
- Berlin, Isaiah 1990 – Kétféle szabadság, in Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa.
- Buber, Martin 1991 – *Én és Te*. Budapest, Európa.
- Capra, Fritjof 1995 – A newtoni világgépezet, in Tillmann J.A. (szerk.): *A későújkor józansága I*. Budapest, Göncöl.
- Habermas, Jürgen 2001 – *A kommunikatív etika*. Budapest, Új Mandátum.
- Heidegger, Martin 1995 – *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről*. Budapest, T-twins.
- Hevesi Sándor 1943 – Jób könyvéről, in Hevesi Ferenc: *Az ókor zsidó bölcselete*. Magánkiadás.
- Jung, Carl Gustav 19992 – *Válasz Jób könyvére*. Budapest, Akadémiai.
- Kant, Immanuel 1991 – *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Gondolat.
- Kaye, Jeanne 1988 – Concepts of Nature in the Hebrew Bible. *Environmental Ethics*, 10.4.
- Lányi András 2005 – Bevezető, in Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika*, Budapest, L'Harmattan.
- Leopold, Aldo 1949 – Land Ethics, in Aldo Leopold: *Sand County Almanach*, magyarul: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság*. Budapest, Osiris, 2000.
- Levinas, Emmanuel 1997 – *Nyelv és közelség*. Pécs, Jelenkor – Tanulmány.
- Levinas, Emmanuel 1999 – *Teljesség és végtelen*. Pécs, Jelenkor.
- Livingstone, David 1994 – The Historical Roots of Our Ecological Crisis – a Reassessment. *Fides et Historia*, vol. 26., magyarul in Lányi – Jávor (szerk.): *Környezet és etika*. Budapest, L'Harmattan, 2005.
- MacIntyre, Alisdair 1999 – *Az erény nyomában*. Budapest, Osiris.
- Merleau-Ponty, Maurice 2007 – *A látható és a láthatatlan*. Budapest, L'Harmattan.
- Mead, George Herbert 1973 – *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Naess, Arne 2005 – Önmegvalósítás, in Lányi – Jávor (szerk.): *Környezet és etika*. L'Harmattan.
- Polányi Mihály 1994 – *A személyes tudás*. Budapest, Atlantisz.
- Ricoeur, Paul 1987 – Létezés és hermeneutika, in Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete I*. Szeged, JATE Press.
- Rozsak, Theodor 1992 – *Voice of the Earth*. New York, Simon and Schuster.
- Schalow, Frank 2000 – Who Speaks for the Animals? *Environmental Ethics*, 22.3.
- Spinoza, Benedictus 2001 – *Etika*. Budapest, Osiris.
- Toadvine, Ted 2003 – The Primacy of Desire and its Ecological Consequences, in Charles Brown – Ted Toadvine: *Eco-Phenomenology*. Albany, State University of New York Press.
- White, Lynn Jr. 1967 – The Historical Roots of our Ecological Crisis. *Science*, Vol.155, magyarul: Ökológiai válságunk történelmi gyökerei, in Lányi (szerk.): *Természet és szabadság*. Budapest, Osiris, 2000.

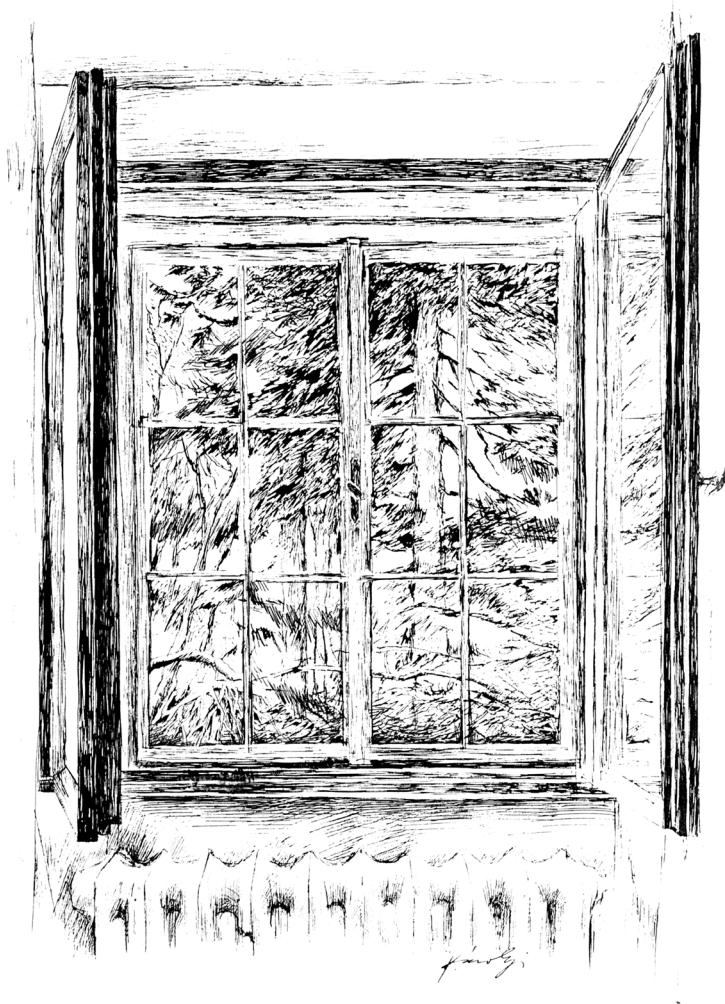
JEGYZETEK

- 1 Aldo Leopold formulája szerint pedig az ökoszisztémák épségének, szépségének és egységének (Leopold 1949).
- 2 A száz éve élt zsidó teológus, Hevesi Simon szép kifejezésével: A szenvedés a kiválasztotthoz intézett isteni szó stilisztikája (Hevesi 1943: 152).
- 3 A kísérleti tudományok és a kinvallatás közti párhuzamra maga Francis Bacon, az empirizmus első elméletalkotója hívja fel a figyelmet, emlékeztet Fritjof Capra (Capra 1995).
- 4 "Az igazságkérdés már nem azonos a módszer kérdésével, hanem a lét megnyilvánulása lesz egy olyan létező számára, melynek létezése a lét megértésében rejlik." (Ricoeur 1987:227)
- 5 A szubjektívnek és személyesnek ez az átértelmezése valami olyasmiből, ami „belül” van, olyasmivé, ami „köztünk” történik, a modern perszonalizmusnak is alapeszméje Martin Buber óta (Buber 1991), és a levinas-i életmű kulcsmondatában foglalható össze: „Az ember találkozás.”
- 6 A fenomenológiai filozófia törekvése, hogy az interszubjektivitás eszméjéből etikai következtésekre jusson, valamivel többet állít az azonosu-

lásról, mint Arne Naess (Naess 2005). Naess és követői a transzperszonális ökológia terén, úgy tűnik, nem vesznek tudomást az önmagunkon való túllépés paradox jellegéről, amire Heidegger korábban idézett sorai utalnak. Naess ontológiai optimizmusát mások is kérdésesnek találják, pl. David Abram vagy Ted Toadvine, aki amellet ér-

vel, hogy a közös testi valóságba („korporealitás”) vetett gyökereink nem oldják fel és nem is szabad, hogy feloldják a vadon, a természet radikális más-ságát (Toadvine 2003)

7 Ez a nagy horderejű felismerés George Herbert Mead munkássága nyomán vált közkeletűvé a filozófiai antropológiában (Mead 1973).

Néhány adalék a magyarság régi, szinkretikus hitvilágához¹

Az ősi magyar hit- és hiedelemvilág nyomai több tudományág (néprajz, régészet, történettudomány, nyelvészet stb.), kutatási eredményei között felbukkannak. Ennek egyes határozott és kevésbé „kézzelfogható” maradványai a népzenében is megőrződtek. A hit- és hiedelemvilágbéli népzenei vonatkozások többnyire a népszokásokhoz kötődnek. A népzenében megjelenő, a régi hitvilág nyomait mutató emlékeknek számos nyelvi-szövegi és elvont, dallami, zeneelméleti jele van, melyeket érdemes búvárlani e szakterület kutatóinak. A már korábban megállapított *általánosságokon* túl, itt jóval többről van szó, mint a „*kereszténység előtti pogányság*” visszatükröződéséről, ahogy ezt már többen (nemes egyszerűséggel és egymást ismételve) megállapították. A csak és kizárólag a samanizmusig jutó magyar hit- és hiedelemvilág kutatás sajnálatos hiányossága, hogy az ezzel összefüggésbe hozható *népzenei vonatkozásokat* (néhány, régebbi, szinte közhellyé vált, s néhol vitatható megállapítástól eltekintve) általában a nyelvészet, régészet és a néprajz tudományok mellett másodlagosként kezelték, s a regösénekeken túl nem sokat foglalkoztak vele.

A magyar „ősvallás” kérdései a „pogány samanizmus” magvas megállapításnál összetettebbek (ideértve a zenei vonatkozásokat is). Sőt; a probléma meglehetősen bonyolult. Noha sok mindent tudunk már (vagy inkább sejtünk), valójában ez még mindig meglehetősen kevés. Meggyőződésem, hogy e kérdéskört teljes mértékben lehetetlen tisztázni. Ennek legfőbb oka kézenfekvő: ma már *iszonyúan messze vagyunk* azoktól az időktől, amikor még a római kereszténység felvétele előtti szertartások élő-elevenek voltak, s azokat „*gyakorolták*”. Még a (viszonylagos) közelmúlt évtizedeiben is rá lehetett bukkanni a hajdani kultuszok némelyik elemének maradványaira, nyomaira, mint azt néprajzkutatók és sokan mások bebizonyították. E kutatások azonban lényegében szinte kizárólag a samanizmus irányába folytak. Ez a probléma egyik, alapvető gyökere. „*Az ősvalláskutatás kérdése... ma sokkal differenciáltabban jelentkezik, mint a múltban* – írta Dömötör Tekla,² majd így folytatta: *A mai kutatók már sem magyar »mitológiáról«, sem »ősvallásról« nem beszélnek, hanem megkísérlik elsősorban a nyelvészet és a régészet segítségével valamilyen módon rekonstruálni az uráli népek általános hitrendszerét és ennek keretében a honfoglaló magyarok feltételezett hiedelemrendszerét*”. Teljesen világos az a (pre)konceptió, hogy uráli tekintetben mint „ősvallás”, csak a samanizmus jöhet számításba (bár történik utalás ennek a korábbi animista világképből kinövő szinkretizmusára). Másfelől (nyelvészeti tekintetben) a magyarság kizárólagos finnugor „eredetének” dogmája sejlik fel a hitvilág kutatásának hátterében is, mint alapvető „hivatalos” kiindulási pont. Ellentmondásos, hogy Dömötör ugyanakkor Diószegi Vilmosra³ utalva említi, hogy a magyar „őshitben” ugyanolyan fontosak a *nem uráli* elemek. Sőt; olybá tűnik, hogy a magyar népeletben fennmaradt nyomok valójában nem is uráli eredetűek, hiszen Dömötör⁴ egyúttal a következőkre is felhívja a figyelmet: „... *általában a néphit területén a törökös nyelvi kapcsolat jobban bizonyítható, mint a finnugor...*”.

Újabb eredményeket hoztak Benkő Mihály kutatásai.⁵ Benkő, a halotti szemfedők, maszkok, szemtakarók kapcsán a magyarság, s az egyes *lovasnépek ill. leszármazottaik* tekintetében mutatott rá a temetéssel és a túlvilággal összefüggő, belső-ázsiai kultikus vonatkozásokra, melyeket eddig finnugor jellegzetességnek vélték. Ez ismét egyik igen fontos, újabb bizonyítéka annak, hogy a magyarság meghatározó eredetszállait nem a finnugor

népek körében kell keresnünk. Többek közt a halotti maszkok-szemtakarók mutatják azt is, hogy a magyar „ösvallást” sem a kizárólagos (meghatározhatatlan idejű kialakulása óta változatlanok vélt) finnugor samanizmus határozta meg, hiszen az említett temetkezési jellegzetesség gyökerei az ókori lovasnépek és más nagy kultúrák felé mutatnak. A kultikus utalások és egyéb összefüggések kapcsán említendő Érdy Miklósnak⁶ a hun lovas-temetkezéseket elemző munkája, melynek elsődleges eredménye, hogy rávilágít a hunok és magyarok kapcsolatának eddig részleteiben nem vizsgált összefüggéseire. Ugyanakkor közismert, s újabban egyre több említést kapnak a régi nagy lovasnépek és leszármazottaik (köztük a magyarok) antropológiai, régészeti-történeti stb. gyökereinek szerves összefüggései mindenekelőtt az andronovói (ill. talán már az ezt megelőző afanaszjevói) és minuszinski térségek különböző korú műveltségeivel,⁷ majd az ezekből eredő kultúrákkal, *melyek elválaszthatatlanok a lovasnépek hitvilágától, hiszen a leletek a mentalitásukból fakadó világnépek nyomaira utalnak*. Mindezeket e munka keretein belül lehetetlen részletezni. Azt viszont feltétlenül szükséges megjegyezni, hogy a széleskörű (genetikai, antropológiai, régészeti, történeti, néprajzi, népzenei, egyéb művelődéstörténeti, orientalisztikai stb.) kutatások újabb adatai messze túlmutatnak a magyarság Urál-környéki, ill. *meglehetősen gyér, finnugor összefüggésein*. A legfrissebb kutatási eredmények és szakirodalmi közlések az utóbbi évtizedekben egyre inkább Közép-és Belső-Ázsia, valamint ezek vonzáskörébe tartozó dél-szibériai területek, illetve a Kaukázus felé irányítják a figyelmet.

Az ősi lovasnépek leszármazottainak – köztük a magyarságnak – a régi hite az általánosan elterjedt és hivatalosan elfogadott nézet szerint a samanizmus volt. Az „ösvallás” képe azonban ennél a korábbi felfogásnál valószínűleg árnyaltabb, bonyolultabb rajzolatú. Valószínű ugyanis, hogy a hajdani nagy lovasnépek hosszú utat megtett ágainak és ezek leszármazottainak hitvilága nem kizárólag samanisztikus, hanem inkább a *különböző eszmerendszerek eltérő mértékkel szereplő, de alapvetően mellérendelő lényegű ötvöződéseknek szinkretikus láncolatát mutatja*. E láncolatból e helyütt csak három lényeges eszme kört emelek ki.

(Néhány gondolat a samanizmusról és annak szinkretikus maradványairól) A samanizmus közismert jellemzőit mellőzve, csak néhány kevesebbet említett vonatkozást és lényeges gondolatot említek, melyek elengedhetetlenül szükségesek a különböző hitvilágok ötvöződése szempontjából. A különböző eszmerendszerek legkorábbi, és a világon elterjedt általános kezdetei (manahit, totemizmus, fetisizmus, animizmus) után az első lényeges változást a *samanizmus* kialakulása hozta. A manahit és animizmus személytelen, de emberfeletti transzcendens őserije után, a belőlük kifejlődött samanizmusban már *megjelenik a személyes Teremtő erő*, a voltaképpeni *Istenkép*. A samanizmusban azonban megmaradt az előbbieket fontos eleme, mely szerint minden élőnek és élettelen megnyilvánulásnak szellemi lényege, „lelke” van. A samanizmus létrejötté (hasonlóan a megelőző, személytelenül spontán kialakult „vallásszerű” megnyilvánulásokhoz) egy hosszú folyamat eredménye. Következésképp a különféle embercsoportok és népek körében, különböző korokban eltérő fejlettségi szintet ért el. Így tehát a ma működő samanisztikus megnyilvánulások és az ezekből következő gyakorlat, a szertartási tárgyak, rituálék sem egységesek, s csak a főbb, lényeges vonások közt vonható közeli párhuzam. Ezt mutatják a kutatók szakirodalmi leírásai mindenekelőtt Ázsiában, a jól ismert, „klasszikus” vonásokat mutató, de némiképp eltérőnek mondható fejlettségi szinten létező samanizmus-változatok vonatkozásában.

Már maga a „*sámán*” elnevezés sem mondható általánosnak. Hoppál Mihály utal rá, hogy a szó mandzsú-tunguz eredetű, sőt; nem lehetetlen az sem, hogy a szanszkritből származik.⁸ A „*sámán*” a közép-ázsiai török nyelvű népeknél *baksi*, a burjátoknál *bő*, az

Altájban *kám*, jakutoknál *ojun*, szamojédekknél *tadibe*, a hajdani magyaroknál *táltos* (a népnyelvben: *tátos*, *táttos*) stb. A samanizmus eszme körének tekintetében első helyen szerepel az a kérdés, hogy a sámán és a „táltos” valóban ugyanazt a fogalmat fedik-e, s működésük azonos lényegű, vagy sem? Természetesen többen úgy gondolják, hogy a „táltos” csupán a sámán magyar megfelelője, míg mások ezzel ellenkező nézeten vannak (e gondolatkörre alább röviden visszatérek).

A fejlett, ma is létező samanizmust egyesek többistenhívő (politeikus) hitnek tartják (gyakran a különféle szintű samanisztikus megnyilvánulásokkal együtt). Mindazonáltal lehetséges, hogy némelyek bizonyos transzcendens lényeket, valamint a samanizmus „Teremtőjének” sajátos kivetüléseit vélik több istennek. A fejlett samanizmus egyik fontos megnyilvánulása a régi nagy ázsiai lovaskultúrák egyes utódnépei közt fellelhető „*tengrizmus*”. A tengrizmusban az Istennek több kivetülése figyelhető meg az egyes, mindenekelőtt (véltetően hun-leszármazott) türk (nyelvű) népek körében. Ha a kivetülés kérdésének egyszerűsített *lényegét* ragadjuk meg, úgy hasonló jelenséggel állunk szemben, mint a keresztény Szentháromság esetében. A Teremtő *Tengri* (*Estengri*, *Tenri*) kivetüléseinek egyike a „*Kök-Tengri*”, a nappal, a kék ég Istene. Tengrinek más megjelenési formája az éjszaka folyamán működő (fekete) isteni erő a „*Kara-Tengri*”. Pirkadat és szürkület idején a „*Bor (Bara)-Tengri*” uralkodik, mint a harmadik kivetülés. A (közép- és belső-ázsiai) türk szó a magyarban is megvan, ahol a bor nevű italt értjük alatta, noha eredetileg ez a szó talán az ital (fehér bor) áttetsző, opálos-szürkés színét jelenthette. A Teremtő személyére utaló *Tengri*, *Estengri* szavak valószínűleg kapcsolatban állnak a magyar Isten szóval (e tekintetben több más megoldás is létezik). Az összetett türk-magyar szavakban az Es=Is előtagok valószínűleg az Ős értelemre utalnak, míg a Ten maga az isteni személyt jelezheti.⁹ Ezen ősi ázsiai szóbokor tagja lehet a magyar *tenger* = 1. „határtalan” víz, 2. mérhetetlen kiterjedés értelemben, mely az Isten végtelen mindenhatóságára is utalhat. Egyes ázsiai népeknél gyakran megjelenik az *Umay* nevű „istennő”, ám nem lehetetlen, hogy valójában itt is egy (ezúttal női) *kivetüléssel* állunk szemben.

Érdekes, hogy e női kivetülés megjelenik a régi magyar hitvilágban is. Ő a régi magyar hitvilág *Boldogasszonya*, akinek alakja utóbb beleolvadt a kereszténység Szűz Máriájába. E jelenség kifejezetten magyar „specialitás”, hiszen ez a szinkretikus összeolvadás hiányzik az európai kereszténységből. Ezen „ötvöződéssből” keletkezett a (mai magyar határon kívüli) csángómagyarok „Babba Máriája”, a „Napba öltözött Asszony” képze. Babba Máriának a nappal való kapcsolata az ősmagyar táltos-samanizmus naptiszteletére utal. A „Napba öltözött Asszony” első ismert ábrázolása a (heftalita [fehér] hunok elődeként ismert) ókori baktriai kusánok régészeti emlékei közt maradt fenn a halcsajáni ásatások nyomán; harci kocsin álló nőalakot ábrázoltak sugárkoszorúval a feje körül.¹⁰ A kereszténység „magyar” Szűz Mária képe megőrizte régi, a samanizmusban (és más ázsiai eszme körökben) is szerepet játszó napkultusz-napjelkép¹¹ lényeges jellegzetességeit. Mária alakjának a Nappal összefüggő *sugaras ábrázolásának felfogása* is sajátosan magyar, s nemcsak Csíksomlyón (ma Románia) található, hanem több más (magyarországi) kegyhelyen (Magyaregregy, Mária-kéménd, s véltetőleg másutt is). Jellemző, hogy a teljes alakot körülvevő, vagy részben sugaras, „napba öltözött” Mária-ábrázolások palástja mindig arany, hiszen ez a Nap ábrázolás színe. Más körülmények közt a Mária palástjának színe általában kék. A bizánci, majd római kereszténység megismerése előtti (valószínűleg már akkor is összetett) magyar hitvilágában a Nap eredendően a Teremtőt (Arany Atya, Öregisten stb.) jelképezte. Ez magyarázza (a kereszténység előtti) Isten női-kivetülésének (ebből adódóan nap-jelképű) Boldogasszonyát magába olvasztó „magyar” Szűzanya „napba öltözését” sugarakkal és arany paláttal. Mária Boldogasszony előképére a magyar népmesék „Tündér Ilonájában” és a népdalok „Magyar

Ilonájában” is ráismerhetünk. Tündér Ilonának mindig „napszínű” aranyhaja van, míg Magyar Ilonának is „selyem sárhaja”, mely a rokon értelmű szöke hajsziúra utal.¹² Magyar Ilonával kapcsolatos „Magos a rutafa...” c. népdalban viszont utalás történik a samanizmusból ismert égig érő világfára, mely szintén megjelenik a magyar népmesékben is.

A samanizmus szertartásának fontos velejárója a sámán, illetve táltos révülése. A sámán és táltos személye (és tevékenysége) közti különbségek egyike éppen a révülés elérésének módszerében van. A „táltos” szót – noha elsődlegesen a magyar őstörténettel, ill. a néprajzzal összefüggő fogalom – e helyütt a *droghasználat nélküli révülés* megjelölésére használom. A sámán valamely enyhébben mérgező gomba (pl. légyölő galóca [*Amanita muscaria*]), füst (boróka, kender [*Cannabis indica*]),¹³ néhol alkoholos ital stb. használatával révül. A szkiták kenderrel való bódulását már Herodotos is említi: „... a szkiták nevezsátor alá bújva kendermagot szórnak átforrosított kövekre, az izzó magvak akkor gőzt árasztanak... A szkiták vidáman kurjongatva élvezik a gőzt.”¹⁴ A „táltos” esetében viszont ilyen révülésre nincs adat, mint azt László Gyula is hangsúlyozta (e tekintetben Hoppál¹⁵ is hasonlóan nyilatkozott). „... a tényekre figyelve határozottan el kell utasítanunk azt az újabb divatba jött feltételezést, hogy a magyar »ősvallás« a sámánhit lett volna. Kétségtelen, hogy a magyar táltos alakjában vannak olyan jegyek, amelyek a belső-ázsiai samanizmus emlékeivel egyeznek. Am legalább annyi vonás van, amelyek elkülöníti egymástól a táltos és sámán alakját. [...] Az a felfogásunk, hogy a samánhitben nagy szerepet játszik a különböző mérgező anyagok által felidézett látomásvilág, de ilyen nyomokat táltosainknál nem találunk.”¹⁶ Pusztán annyit említek, hogy a táltos–sámán kérdéskör vitái és véleményei alapján egyre inkább az a kép bontakozik ki: a táltosok vélhetően egy összetett, *magasabb rendű tudás birtokosai lehetnek, mint az egyszerű sámánok*, vagy netán a (magyar néprajzból ismert) „hétköznapi” gyógyító *füvesek, javasok* stb. A táltosok közt is létezhetett rangsor, mint arra, a ma élő (keleti) sámánok között is van példa.

Az kétségtelen, hogy számos egyéb *drogokat nélkülöző* módszer létezik a révülés eléréséhez (zene, tánc, meditációs technikák, és ezek különböző kombinációi) melyeket ma is sokfelé használnak, köztük a kisázsiai Konyában a mevlevi dervisek. Ez esetben talán a Közép-Ázsia felől érkező, zenés-táncos révülés ötvöződhetett az iszlámmal, majd beépült az oszmán kultúrába.¹⁷ Természetesen számos távolabbi ázsiai nép körében ismert a drog nélküli révülés, különösen annak meditatív válfajai. A tibeti buddhizmus különböző irányzataiban is jelen van az ősi bon (bön) samanisztikus hitvilág, s ugyanúgy Közép- és Belső-Ázsiai népek közt gyakori a samanizmus és az iszlám összeolvadása (néhol sejthetően más tanítások nyomaival is).

Feltehető, hogy a drogokat mellőző (esetleg iráni-mágus hatásokat sem nélkülöző) magyar táltosok összetett tudása a későbbi eszmeköröknek (zoroasztrizmusnak, manicheizmusnak vagy a „tisza” kereszténységnek) a samanizmusra kifejtett hatásából adódhat. A kereszténység általános felvétele és a szinkretikus összeolvadás után, a samanizmus lényegesebb elemei is fennmaradtak, más tanítások nyomaival. Lehetséges, hogy a magyarok magasabb tudásszintű táltosai *mellett*, a sámán „kategória” tovább élhetett, valamint kisebb tehetségű „javasemberek” is működtek. Nem véletlen, hogy a nép ajkán néhol a „*fél-táltos*” („*fétátos*”) meghatározás is használatban volt, mely akár sámán, vagy inkább valamely vajákos személy is lehetett, akinek a tudása talán nem ért fel a táltoséval. A táltosság fogalmának határmezsgyéjén még feldereng néhány különleges tevékenységre utaló emlék is. A sámán és táltos közti különbségek további részleteinek kifejtése e dolgozat keretei közt nem lehetséges. Csak az utalás szintjén említem, hogy a kultikus élet körébe tartozott eredetileg a *garabonciás, regös*, és a *boszorkány* is.

A régi magyar hitvilágot több tucat fennmaradt nyelvi emlék őrzi, s ezek egyben jelzik a samanizmuson túlmutató „vallás” összetett voltát is. Nyelvünk eme szavainak ősiségét mutatja, hogy számos közülük török és iráni (perzsa) nyelvekkel rokonítható. E fennmaradt szavak és kifejezések nagy részét a köznyelv is jól ismeri, noha nem is gondolunk erre, annál is inkább, mert nem kevésnek ismerjük eredeti szóalakját). Jó néhány ezek közül beépült a kora Árpád kori keresztény gyakorlatba. A régi szerzők sok ilyen szóra, kifejezésre utalnak, köztük Ipolyi Arnold¹⁸, aki nagyrészt felsorolta és magyarázta ezeket (így, a kimerítő elemzések itt feleslegesek). Ilyen szavak: *Isten, lét(ek) terem, ördög (urdung), menny, pokol, bűn, bocsát, Boldogasszony, Kisasszony, tündér, szépasszony, fene, lidérc (lúdvérc), ármány, manó, táltos, garabonciás, varázs, tündér, lele, bűbájos, boszorkány, javas, regös, bálvány, tor, szer, eskü* stb. Népmeséinkben őrzött, gonosz lényeket jelölő szavak a *sárkány, Kaponyányi Monyók* stb.

Több magyar népszokás, köztük a *regölés* nevében, mind pedig ennek fennmaradt szövegeiben nyoma van a samanizmusnak, mégpedig a kereszténységgel alkotott szinkretizmus keretében. Maga a „regölés” szó illetve a „*regő-rejtem*” szóösszetétel (és variánsai) révülést, a táltos vagy sámán lelke egy részének az e világból a transzcendensbe való távozását, (el)rejtését jelenti. A *regő-rejtem* szavakkal együtt szereplő „*hej*”, „*haj*” kifejezések eredetileg nem holmi indulatot-hangulatot kifejező nyelvi sajátosságok voltak (mint manapság), hanem „*Istenhívó*” szavak, melyekkel a Teremtőt hívták a révüléssel kapcsolatos feladat sikeréhez. De a „*hej*”, „*huj*”, „*haj*” szavak egyben őseink rövid fohásza is lehettek, s velük ugyancsak Istent hívták segítségül (pl. amikor a „*huj, huj, haj rá*” kiáltással rontottak hősiesen az ellenségre).¹⁹ A „*haj*” szavunkat (is) obi-ugor eredetűnek vélték, s az ottani sámánok „*kaj*” szavából vezették le. E nézet azonban ismét csak téves lehet, s valószínűbb, hogy az obi-ugoroknál ez pusztán a magyaroktól, vagy más lovasnépektől átvett, torzult szó. Fényes bizonyítéka ennek az, hogy a régi lovasnépek utódainál (mindenekelőtt a türk nyelvűeknél) Közép- és Belső-Ázsiában, a Kaukázusban, vagy az oszmán-törökök utódainál egyaránt megtalálhatóak a „*hej*” (ej), „*huj*”, „*hij*” stb. szavak. Különösen jellemzőek ezek a balladaszerű hősénekekben, ahol gyakorta valamely fenti szóvaltozattal kezdődik a szöveg. Lényegében ugyanarról az ősmaradványról van szó, mint a magyar regösénekekben. A már régóta az iszlámot követő) magát hangszerral kísérő dalosok elődei, a rég letűnt időkben, a Teremtő Istent ([E]stengrit, Ten[g]rit) idézték tanúként annak hitelül, hogy igaz a történet, melyet megénekeltek. Ennek maradványai számos helyen láthatók a Bartók által gyűjtött török (yürük) zenei anyagban,²⁰ s erre még ma is rá lehet bukkanni Törökországban, a már igen ritka énekmondók előadásában, mint azt magam is tapasztaltam Anatóliában.

A regölés szövegeiben felfedezhető a samanizmus és a kereszténység szinkretizmusa, ám más, a kereszténységet megelőző korábbi eszmekörökkel való összefüggés is lehetséges. Említődik a „Nagy Úristen” neve, mely már sok évszázada a keresztény istenképet takarja, de keletkezése idején minden bizonnyal a magyarság „Öregistenére”, „Arany Atyjára” vonatkozott. Az arany szín a napjelképpel függ össze, mely vélhetően még a samanizmusban és animizmusban gyökerezik. Felbukkan a magyarság egyik eredetmondájára utaló csodaszarvas képe is, melynek agancsán már a kereszténység misegyertyái égnék. Az égő gyertyák azonban visszavezethetők a szkíta képzőművészet szarvasainak lángnyelveket idéző stilizált agancsábrázolásaira. A regös-szöveg másik csodaállata a „*rőt*” („*rét*”) *ökör*, mely hajdan talán áldozati állat volt. Sajátos a szarván lévő „*percc*”, mely eredetileg Kelet jellegzetes ún. *végtelen csomóinak* egyike lehetett²¹ a maga többféle jelentéstartalmával (megújulásban való állandóság, termékenység stb.). A regölésnek szerepe volt a jószágigé-

zésben, termékenység és jólét előidézésben, párok egymásra találásában. A táltos-samanizmus nyomai többek közt a népmesékben is fennmaradtak az évig érő fa (életfa, világfa), a felső és a föld alatti világ visszatérő motívumaiban. Egy somogyi regös versben a szarvas és az életfa alakja összeolvad.

A regös misztériumok tekintetében nemcsak a szövegek a fontosak, mert hajdan a transzcendenssel való kapcsolat létrejöttében igen fontos szerepe volt a dallamnak és a hangszereknek is. A regölés népszokásának dallamvilága a magyar népzene ősrétegének egy nem meghatározó, ún. szűk hangterjedelmű (szűk ambitusú) része, mely általában a (dúr jellegű) hétfokúság szelvényeit (bichordtól a hexachordig) öleli fel. Kivételt képez egy pentaton jellegű Vas megyei (búcsúi) dallam, valamint egy általam lejegyzett dobszai (Baranya megye) regösének (ez utóbbinak azonban kissé kétséges a hangneme, az énekes bizonytalan intonációja miatt). E dallamok sajátossága, hogy az egymást követő szekundlépések hangsoraiból építkeznek (dó-re-mi-fá-szó-lá hangterjedelmen belül). E körbe tartoznak más szokásdallamok is, valamint több gyermekdal zenei szerkezete. Ugyanakkor szűk hangterjedelműek bizonyos ritkábban előforduló, pentaton kezdemény (biton, triton, a szekundnál nagyobb, általában terc hanglépést is használó melódiák) gyerekdalok is, melyeknek a szövege tartalmaz a régi hitvilágra utaló maradványokat. Ebből adódóan a Kárpát-medencében (több hullámban) megjelenő kultikus magyar zene tekintetében sejthető az egyívé olvadás a keleten és nyugaton egyaránt használt, hétfokú szelvényű dallamok, valamint a (pentaton kezdemény) biton, triton, ill. a pentaton melódiáknak és a nyugati egyházi, valamint világi zenének az egymásra hatásával.

Megkockáztatható az a megjegyzés is, hogy a hétfokúság mellett időnként a gyakorta pentaton jellegű dallammotívumokat felmutató keresztény liturgia ún. *gregorián* zenéjének²² hatása is bevonható ebbe a körbe. Annál is inkább, mert maga a gregorián is többszálú eredettel bír, s számos komponens, köztük igen ősi és későbbi műveltségek zenéinek *egymásra hatása nyomán alakult ki*. A zenei összetevők az ókori európai (italiai, görög, valamint más népektől származó) liturgikus dallamok mellett főképp a Földközi-tenger keleti vidékéről – többek közt Kis-Ázsiából és környékéről –, s valószínűleg Mezopotámiából, az ott élt legősibb kultúrákból származó „népi” dallamok és többféle ősi vallás himnuszai lehettek. Gyanítható, hogy a pentaton ötfokúság egymástól eltérő változatai az ókori „Régi Keleten” – elsősorban Kis-Ázsia és Mezopotámia vonzáskörének térségében – több helyütt már jelen lehettek. Az sem lehetetlen, hogy a gregoriánnak nevezett dallamvilág kialakításában a szkíták és jóval később a hunok is részt vehettek.²³ Természetesen a keresztény műzene (a gregorián templomi zene) fokozatosan háttérbe szorította a sajátosan magyar, keletről hozott szertartásdallamokat (és az egyes kultikus hangszerek használatát), majd utóbb a kevertté vált dallamvilág csak az ősi maradványokat őrző népszokásokban maradt fenn, s részben beépült a római katolikus keresztény vallásos *népénekekbe*.

A magyarság, már a Kárpát-medencébe való több hullámú érkezése előtt is találkozhatott a gregorián zenével, s ennek keleties dallamfordulatai és a recitáló hangismétlés nem hangozhatott túlságosan idegenül eleink számára. Így, vélhetően nem volt nehéz e zsolttárok „befogadása” a bizánci és római rítusú kereszténység felvételekor. A „zsolttározó” hangismételtetés nem kizárólag az európai egyházi zene jelensége, mert a *részben* ennek hatását mutató magyar népdalokon kívül megtalálható más keleti, köztük belső-ázsiai rokondallamok közt is.²⁴ A magyar népzene ősi és régi rétegeiben jelenlévő, „zsolttározó” stílus a különböző nyugati és keleti kultikus, ill. világi eredetű dallamok egymásra hatását mutatja. Az viszont, hogy a kereszténység előtti magyar, kifejezetten kultikus zenében volt-e recitálás, kideríthetetlen.

Említésre méltó a régész Fettich Nándornak és a néprajzkutató Sebestyén Gyulának valamint másoknak azon nézete, hogy a magyar regösénekhez hasonló dallamok már az avaroknál is megvoltak.²⁵ Az, hogy a lovaskultúrában létezett kifejezetten kultikus zene, feltételezhető – többek közt – a szkíták és az avarok régészeti hangszer-leleteiből,²⁶ valamint avarokról szóló bizánci forrásokból, ahol Theophylactos Symocatta három féle avar zenéről tudósít.²⁷ Ezek közül a „*hymnoi*” kategória lehet az, mely összefügghet szertartásos tevékenységgel is. Továbbá az avar kettős sípokkal (részben dudák, részben valószínűleg tömlő nélküli hangszerek) kapcsolatosan felvetődik ezek részben kultikus használata.²⁸ Másrészt Theophylactos említi az avar „főszámánt” Bokolabrát (papnak és mágusnak nevezve őt), ez önmagában is már jelzi, hogy kellett lennie szertartászenének is.²⁹

A regösének fő jellegzetessége az a különleges dallamfordulat, amikor a melódia egy nagyobb, felfelé törekvő, általában kvint, néha kvart hangközt ugrik, néha azonban előfordul, hogy ennél kisebb hangközöket lép. Fettich Nándor (zenei képzettséggel is rendelkező) régész ismert fel egy *hallatlanul fontos lényegiséget* (mellyel magam, mint muzsikus, tökéletesen egyetértek). Fettich³⁰ véleménye szerint, a bizonyos sor- vagy frázisvégeken jelentkező, felfelé irányuló hanglépésben másodlagos szempont az, hogy kvint, kvart, vagy terc hangközökről van szó. A lényeg a hanglépés *felfelé való irányulása*, valamint az, hogy a hangköz „teteje” igen gyakran az alaphanghoz (a túlnyomóan dúr jelleg esetében: „*dó*”-hoz) viszonyított („*szó*”) kvinthang. A felfelé irányuló, kvinthangra (szolmizációs névvel a „*szó*” hangot) célzó hanglépés lényegisége – ha tetszik: mágikus eszmei tartalma – szervesen összefügg a „*hej, (haj) regő-rejtem*”, vagy ehhez hasonló, már fentebb bemutatott szövegrészlettel. Egyébként a már említett, részben pentatonikus búcsúi regölés is különféle hangugrásokat mutat. Egyes ritkább esetekben azonban nem is a kvintre, hanem inkább egy ettől eltérő, *de mindig az ugyan arra a hangra való makacsul visszatérő felugrás* a lényeg.

A regös misztérium ősi hangszerhasználatával kapcsolatosan valószínűleg többféle dallam- és hangkeltő zeneszerszám feltételezhető. Ez nyilvánvalóan más kultikus szertartásokra is igaz lehet. A dallamhangszerek közt az ősidőkben lehettek húros hangszerek, közülük egy megőrződött a „*hejgetés*” nevű népszokás nevében, melyben egyrészt a „*hej*” Istenhívó szó, másrészt egy valószínűleg a kultikus szokás kapcsán valaha használt hangszer, a „*hejgető*”, vagyis hegedő (hegedű) neve sejthető. Nem tudható, hogy itt bizonyosan hegedűről van-e szó, mely nem kizárt, de más húros hangszereket is neveztek e gyűjtőnéven. Éppen úgy, miként a fúvós instrumentumok esetében, ahol a „*síp*” gyűjtőnév alatt furulyák, különböző (szimpla és kettős) nyelvsípok, valamint okarina hangszerek fordulnak elő. Ugyanakkor, az ismert magyar gyermekdal szövege – melyben táltos-sámán gyógyítás szövege maradt fenn – *sípot, dobot, és „nádi” hegedűt* említ (a gyerekdalban, az ún. nádi hegedű típusa vélhetően egy gyerekjátékra vonatkozik, melyre itt nem térek ki). Síp – mint említődött – többféle lehetett, dob pedig az ismert, egyfenekű sámándob, esetleg üstdob valamely típusa. Általánosságban véve, a magyar zenekultúrában a hegedűnek a megléte azonban biztos, mert a késő népvándorlás korából egy besenyő sírban némiképp hasonló hegedűt találtak, mint amelyet utóbb magyar ábrázolásokon (a pécsi dóm egyik apokaliptikus vénjének kezében). A késő népvándorlás kori magyaroknak tehát volt hegedűje. A sípok közül valószínűleg furulyák, keleti (oboaféle) tárogató, és dudaféle hangszer fordulhatott elő, ill. okarina-félékhez tartozó síp, valamint ütőhangszerek, hangkeltő eszközök, köztük doromb, láncos-csengős bot.³¹

Az ősi magyar szertartászenében használt, keleti eredetű agyagsíp (okarina) a mai magyar „*körtemuzsika*” őse. E hangszer egy példánya a tatai Cseke-tó mellől került elő. Formája körte alakú, emberfejet ábrázol, és hajdani sámának, vagy táltosok szertartási hangszere volt, melyet régészeti tekintetben Kralovánszky Alán dolgozott fel, míg zenei vonatkozásban e sorok írója.³²

A regölés (máig fennmaradt, keresztény és samanisztikus elegyű) népszokásában okarina-szerű hangszer nem őrződött meg. Az 1900 évek elején furulyát, lopótökből készült regös sípot (mely a keleti tárogatók már leegyszerűsödött, egy rezgőnyelvű [klarinetszerű] leszármazottja lehet) használtak, valamint a keleti tárogatókat felváltó nyugatról ideszárkazzott klarinétot (ennek néhány billentyűs változatát). A hangkeltő eszközök közül faze-kakat (melyek Sebestyén szerint az egyfenekű üstdobot helyettesítették), s fedőket (cintányérok helyett), valamint köcsögdudát, csengőket és (néha a felső végén lófejet utánzó) láncos-csengős botot. A szinkretikus regös-misztérium hangszereinek elődeit korábban, a samanisztikus – illetve az ehhez társult más eszmekörökkel dúszult – magyar kultúrában bizonyosan használták. A regösök láncos-csengős botjának elődje a szkíták által használt csörgős bot. A magyar láncos-csengős hangkeltő eszköz közvetlen rokonai viszont ma is használatosak Ázsiában, mint arra Hoppál³³ rámutatott. A samanizmus és az iszlám egymásra ható ötvöződését (szinkretizmusát) mutatja, hogy az ázsiai (többnyire stilizált lófejű) láncos botok egyes muszlim vallású népeknél is használatban maradtak. E népek körében a helyi muszlim vallási vezető működését ötvözi a samanisztikus tevékenységgel.³⁴ A magyar láncos-csengős bot rokoni körébe sorolhatók az oszmán-utód török mehterháne zenekar csengős botjai is. Ezek – más hangszerekkel együtt (zurnák, különféle üstdobok) – minden bizonnyal még a régi, ázsiai lovasnépek hadi és kultikus hangszerhasználatból származnak, melyeket az iszlámot felvett oszmánlik, és számos más közép- és belső-ázsiai, illetve kaukázusi türk, valamint az iráni népek továbbra is megtartottak. A láncos-csengős sámánbotok hajdani szerepe a gonosz, ártó szellemek távoltartása volt, (illetve néhol ma is az), más hangkeltő eszközökkel együtt, valamint *részben* ugyanilyen céllal használták (használják) a keleti (oboaszerű) tárogatók változatait is.

(*A zoroasztriánus hit maradványai a keresztény magyar kultúrában*) Az ókori Baktriában, a Kr. e. I. évezred közepe táján (Kr. e. 600 körül?) keletkezett vallás, a zoroasztrizmus, mely mindenekelőtt a Közép-Keleten (Perzsiában, Közép-Ázsiában) terjedt el, de érintette a Kaukázus térségét, majd a VIII. századtól Indiát is, ahol az iszlám üldözése elől odavándorolt párszik (perzsák) vallása lett. A párszik Bombayban és környékén élnek.

A vallás alapítója *Zarathustra* (Zardust, Zoroaster, Zoroaster, Kr. e. kb. 630 – kb. 553), aki az általános felfogás szerint perzsa (mások szerint állítólag szkíta) volt. Zarathustra prófétaaként szállt síkra a *Mithrász*-kultusz ellen, s ezért Kr. e. 590 körül száműzték.

A vallás központjában áll a Fény Istene *Ahura Mazda* (*Ormuzd*), aki szellemeivel együtt küzd a sötétség gonosz lelke, *Ahriman* (*Ahra Majniu*) ellen, akit rosszindulatú szellemek segítenek. A hit szent könyve az *Aveszta*. A zoroasztrizmus világgépének lényege a mindennek feletti elsőbbségű abszolút jószág, és a vele szembenálló, de másodlagos gonoszság harca.

Annak ellenére, hogy az európai tudomány többnyire „*dualista*” vallásként határozza meg, úgy vélem, hogy a zoroasztrizmus *lényegében* monoteista hit, mint azt már egy korábbi nagyobb lélegzetű (publikált) munkámban is említettem.³⁵ Az egészséges emberi természet ösztönösen a jóhoz vonzódik, attól várja problémáira a megoldást. Így, valójában *nem is érezheti egyenlőnek* a világmindenség jó és a gonosz „pólusát”, s ezért nehéz azonos súlyúnak értelmezni őket, noha a „*duális*” meghatározás ezt sugallja. A Fény felsőbbrendűsége kétségkívül vitán felüli tény, s – nyilván ebből fakadóan – a zoroasztrizmus világosan ki is mondja, hogy *végül Ahura Mazda győzedelmeskedni fog*. Nem véletlen az sem, hogy az iszlám, a „*védett*” kisebbségek (*dzimmi*) között, a *monoteista* (*egyistenhitű*) vallásokkal *együtt* sorolja fel a zoroasztriánusokat, s a középkorban, a meghódított területeken a keresztényekkel és zsidókkal együtt megengedte a vallásgyakorlásukat a fejadó (*dzizsje*) fizetése mellett.

Ahura Mazda öröktől létezik (csakúgy, mint a keresztények, muszlimok és zsidók Istene), ő teremti a Mennyet, a Földet és az embert. Ahrimán pedig – más gyermekei mellett – csak ikerfiainak egyike (aki egyben mindenben atyja ellentéte, míg testvére [Szpenta Majniu, a Szent Szellem] Ahura Mazda tükörképe). Ahrimán tehát *nem öröktől való*, atyjával nem azonos, s így – mint ellenpólust – nem is lehet vele tökéletesen egyenrangúnak tekinteni. Ahrimán működésének lényegét figyelembe véve, igen hasonló a keresztény Isten által teremtett, de bukott főangyal *Luciferhez*, vagy az iszlámból ismert *Sejtánhoz*. Sőt: idézzük csak fel a római (katolikus) kereszténység felvétele előtti magyar világképet, mely ugyan-csak hasonló volt (s e tekintetben a különböző eszmék hatása nyomán sem változott). Bizonyítják ezt a már fentebb említett, kereszténységet megelőző Isten, és az (ösgonoszt megjelenítő, eredetileg tulajdonnév) Ördög szavak, illetve e fogalmak mögött rejlő szembenállás. Ebből adódóan sejthető, hogy itt sincs szó egyenrangúságról, hiszen csak a Teremtő Isten öröktől való, a gonoszság csak később jön létre, miként más nagyvallásokban is így van ez. Valószínű, hogy a kereszténység előtti szinkretikus magyar hitvilág ilyen látásmódja éppen a samanizmussal ötvöződött zoroaszteri és manicheista eszmék hatására alakult ki.

A zoroasztrizmus (már a kereszténység előtt) ismerte az üdvözülés a kárhozat, és a tisztítóhely fogalmait. Ezen kívül még számos egyéb párhuzam mutatható ki a monoteista vallásokkal, elsősorban a kereszténységgel, és az iszlámmal. Következésképp, a dualistaként emlegetett vallások (zoroasztriánus, manicheista) alapvető lényegüket tekintve akár egyistenhívőként is értelmezhetőek (e tekintetben, az indoklásaként említhető részletek jelen keretek közt szintén nem fejthetőek ki). De gondoljunk csak a keresztény Szentháromságnak nehezen felfogható hittitkára, mely már az egyháztörténet elejétől sok töprengést okozott a teológusoknak.³⁶ Mégsem fér ahhoz kétség, hogy a keresztény hit egyistenhívő. Ráadásul, a monoteista vallásokban is éppen úgy megvan a jó abszolútumát képviselő Isten, és a vele szembenálló (de vele nem egyenrangú) gonosz erő kettőssége.

A zoroasztrizmus szertartásaiban a tűznek – mint tökéletesen tiszta elemnek – komoly szerepe volt. Emiatt a vallás követőit – valószínűleg tévesen – „*tűzimádóknak*” hitték, s máig ez rögzült a köztudatban. Ugyanakkor, nagyon is lehetséges az, hogy – miként más vallásokban a Nap – a tűz is csak *jelkép*, melyben az isteni tökéletesség *abszolút tisztasága testesül meg*.

A zoroasztrizmus komoly hatással volt a lovaskultúrák népeinek – köztük igen nagy valószínűséggel a magyarság – hitéletére is. Aradi Éva³⁷ több forrásra hivatkozva említi, az avarrokkal is kapcsolatba hozható, de Indiába is eljutó, heftalita (fehér) hunokat. Az egyistenhívő fehér hunok a mindenség teremtőjét Tengrikánnak nevezték, de a Napot és a tüzet is „imádták” (nyilván, mint jelképeket), éppen úgy, mint a később felbukkanó magyarok. Aradi³⁸ szerint, a hunok heftalita (fehér) ága a zoroasztriánus vallással kétségtelenül érintkezésbe került. Az erről szóló adatok a nem sokkal 420 utáni időt említik, de ez nem azt jelenti, hogy már korábban nem juthatott el a vallás hozzájuk. Szinte bizonyos, hogy a nyugat felé tartó hun néprész is találkozott ezzel valamikor a IV. század derekán a Kaukázus előterében, a szaszanida Perzsia szomszédságában. Annál is inkább, mert akkor, a nyugat irányába haladó hunok egyik ága mélyen be is hatolt Perzsiába, egészen Mezopotámia térségéig.

A zoroasztrizmus néhány vonása több okból elgondolkodtató. Ott ugyanis már szó van a „világ végéről”, és – már a kereszténység előtt! – egy *szüztől született Megváltóról*. Ez kétségtelenül a későbbi, keresztény Szűzanyára utal, egy előkép felvillantása kapcsán. Szűz Mária alakja viszont a magyar ősvallás Boldogasszonyával olvadt össze. Az (alap) kérdés viszont az, hogy vajon, honnan ered a magyar ősvallás Boldogasszonya?

A szakirodalmak sokasága említi Kálmány Lajos katolikus lelkész nevét, aki rádöbrent arra, hogy a magyar kereszténység az ősi hitvilágra utaló elemeket ötvözőtt magába, me-

lyek máig megőrződtek. Utalások szólnak Kálmány akadémiai értekezéséről,³⁹ ahol rámutatott arra, hogy a magyarság hét Boldogasszonyt tisztel, s ezek közül a Nagyboldogasszonynak a (hat közül) legkisebb leánya, a *szűz* Kisasszony azonosult Mária alakjával. A Boldogasszony lényegiségét viszont (mások nyomán) Daczó Árpád⁴⁰ ferences áldozópap vezette vissza a mezopotámiai sumer hitvilág *Bau* istenasszonyára.

Vajon, lehetséges-e, hogy az ázsiai rokonnépek hitében felbukkanó, a fejlett samanizmusban megjelenő női kivetülés, valamint a magyar „ősvallás”, (szűz) Kisasszony-Boldogasszonyának egy közbülső előképét mutatná a zoroasztrizmusban is megjelenő, ugyancsak érintetlen, Megváltó-szülője? Biztos válasz itt sem adható. Bármennyire bizonytalan is ez az összekötő kapocs, de talán mégsem képtelenség, tekintetbe véve a keleti népek szinkretizmusra való hajlamát. A zoroasztrizmus nyomait ugyanis egyéb tekintetben is feltételezhetjük.

Magyar vonatkozásban feltétlen meg kell említenünk azt, hogy a IX–X. századi keleti források közt, Ibn Roszteh (Ruszta) és Gurdêzi (Gardézi) a magyarokat *tűzimádónak* írják le.⁴¹ Ezt az adatot, ha nem is értelmezzük szó szerint, de igen komolyan kell vennünk, mert a magyarok (táltosokkal „fémjelzett”) IX–X. századi „vallásában” feltétlenül nyomának kellett lennie a tűz (jelképes) tisztelésének. Ennek a gyökerét pedig nemcsak a samanizmusban, hanem jóval inkább a zoroasztrizmusban kell keresnünk, melynek bizonyos elemei már réges-régen beépültek az ősmagyarságot alkotó, lényeges népösszetevők hitvilágába. Így, a zoroasztrizmus egyes elemei a közvetlen hatás, és az egységes néppé alakulás folyamán a magyar „ősvallás” szerves részévé váltak. Ez viszont leginkább úgy képzelhető el, ha a magyarság eredetét, kialakulásának kezdeteit nem az Urál térségéhez kötjük, hanem inkább *Közép- és Belső-Ázsiához*, valamint a Kaukázus térségéhez, mely területekről az *etnogenezisben résztvevő népösszetevők többsége származik*. Mivel a tűznek az animizmusban és a samanizmusban is komoly szerepe van, lehetséges, hogy ezt a zoroasztrizmus beépült elemei még tovább erősítették.

László Gyula a samanizmusban a tűz szerepét a régi magyar nagycsaládi közösség őseivel és a tűzzel kapcsolatos áldozatokkal hozta kapcsolatba. Ebben vélhetően lehetnek olyan elemek, melyek találkozáva a zoroasztrianus felfogással, talán azzal ötvöződve, megerősödve maradtak fent. E vélekedés természetesen nem mindegyik tűzzel összefüggő samanisztikus eredetű népszokás maradványra vonatkozik, de rávilágít a különféle összeolvasott hagyományokat (még az 1900-as évek elején is) őrző, falusi magyar keresztény vallás-gyakorlásra. „... *Bács megyében az a szokás járja* – írta Nagy József hivatkozva László Gyula⁴² –, *hogy karácsony előtti este szalmát, szénát, lószerszámot, gyalut, fejszét, kenyérmorzsát visznek a szobába, továbbá minden házi baromfi tollából négy darabot s négy-négy tojást. Ha éjféle misére mennek, az apró dolgokból (tojás, toll, szalma, széna, morzsa) visznek egy-egy darabot. A tojást a templom padlójára dobják, hogy eltörjön, a többi apróságot (egy darabkát a gyepőlőből is) hazamenet elégetik. Aki ezt teszi, annak egészségesek lesznek a háziállatai, és jól szaporodnak. Az elégetés kétségtelenül az őznek szól. A régi családi áldozatok székhelye a tűz volt. Nálunk némely ételnek legelső kész darabját a tűzbe szokták vetni, mikor pedig a tűz »fuj«, a háziasszony azzal engeszteli meg a tüzet, hogy lisztet, vagy kenyérdarabot dob bele. Hogy a tűznek a családi őshöz köze van, az abból is kiderült, hogy az Alföldön még ma is illetlenség a szomszédba tüzért menni. Van egy kis magyar mesénk, amelyik arról szól, hogy a tűzek beszélgetnek, s az egyik panaszkodik, hogy nem tartják jól s harmadnap éjjel fel is gyújtja a házat. Szinte szó szerint találta meg ezt a mesét Mészáros Gyula a csuvasoknál. Göcsejben a tüzet ellátják bőven étellel, s azt tartják, hogy a tűz nagybőjtben párosul. Szinte megszemélyesítve fogják tehát még ma is fel, amint régen kétségtelenül azonosították a család őseivel. [...] Az Alföldön a pásztorok, amikor egyik legelőről a*

másikra költöznek, a régi szállás tüzet magukkal viszik az új szállásra. Emlékezünk arra is, hogy tüzet nálunk csak férfiember gyűjthetett. A tűznek ösként való tisztelete kétségtelenül még az ember őskorából származik, amikor is a halotthamvasztás dívott, vagy pedig a meghalt őst a házba a tűzhely alá temették. Mi is elégettük idegenben meghalt harcosainkat, ha nem volt mód hazahozatalukra.”

A fenti idézetből még nem derül ki kristálytisztán az, hogy a magyarság hitében volt-e szerepe zoroaszteri eszméknek. Az bizonyos, hogy a halottegetés kapcsán nem áll fent összefüggés, mert a zoroasztriánus hitben tilos hullával beszennyezni az abszolút tisztaság jelképét, a tüzet. Más tüzes hiedelmek közt azonban megbújhat zoroasztriánus maradvány, vagy inkább annak a szinkretizmusa. Erre is utalhat a különféle hitekbe és vallásokba kapaszkodó többgyökerű magyar népi kultúrában megmutatkozó, étellel összefüggő tűz-áldozat.

Ugyanakkor, a zoroasztrizmussal való kapcsolat nyomait megerősíti egy *nyelvemlék*. Ez nem más, mint a magyar nyelvben az egyik máig meglévő szó, a bizonyos gonosz tulajdonságo(ka)t jelölő *ármány*. Ez pontosan megfelel a zoroaszteri hitben jelenlévő, és a sötétséget képviselő *Ahrimán*-nak, aki *Ahura Mazda* világosságának az ellenpólusa. Ez az összefüggés arra utal, hogy a régi magyar hitvilágban kellett, hogy legyen valamely szerepe, az egy töről fakadó *Ahrimán-Armány* szavak által jelölt, negatív tulajdonságot hordozó fogalomnak (az *Ármány* szó a magyar népmesékben személynévként is előfordul).

Ne feledkezzünk azonban meg, még egy ideillő, és hallatlanul fontos adalékról, mely még a római kereszténység felvétele után is megnyilvánul, s amelyre már többen felfigyeltek. Ismert Szent Istvánnak azon rendelete, melyben előírja, hogy a nép vasárnap templomba köteles menni, ahol istentiszteleten kell részt venni. Minden épkezláb embernek ott kell lennie, s ez alól családonként csak az a személy lehet kivétel, aki otthon a *tüzet őrizi!* Azt aligha gondolhatjuk, hogy azért kellett volna a család egy tagjának otthon maradni, mert esetleg attól féltek, hogy netán a tűz elalszik, s akkor nem tudják újra meggyújtani? Szó sincs ilyesmiről. Annál inkább szó van a családi tűzhely *megtisztító és összetartó erejéről*. Mindez máig hat, hiszen szokás emlegetni a „családi tűzhely melegét”, mely alatt nem a hőfokot kell értenünk, hanem a láng által jelképesen tisztán tartott szeretet általi összetartozást. Egyesek a fenti „tűz-őrzés” adatát a samanizmus maradványának tartják. Ennek van esélye, ám mégis megkockáztatható, hogy a tűzzel kapcsolatos ősi rítusok közt, itt feltehetően mégis a zoroasztrizmusból fakadó, vagy már az általa lefedett samanizmusra épült szinkretizált maradvánnyal állunk szemben.

A fény és a sötétség szembenállását szimbolizálja Szent László királyunknak a kun víttel vívott párviadala is, melyre – az e témakörben is elmélyedt – László Gyula gyakorta utalt⁴³ néprajzi és régészeti vonatkozásban. Mesterházy Károly is említi eleink „többgyökerű” vallását. A régészeti leletek közt, a zoroasztriánus hitvilág jelenlétének vélik a „szubbotikai” magyar övcsatot (legalábbis Mesterházy, majd az ő nyomán Hölbling Tamás sorai erre engednek következtetni).⁴⁴ Ezen ún. taukeresztet tartó agg (Atyaisten) látszik, s a leletnek zoroasztriánus tárgyi párhuzamai Mesterházy szerint kétségkívül léteznek. Viszont nem zárható ki az sem, hogy ez esetben inkább a manicheizmus körébe tartozó leletről van szó.

Valószínűleg a tűzzel kapcsolatos szertartások emlékét őrizi néhány gyerekdalunk szövege is: „Tüzet viszek, lángot viszek...”, „Bújj, bújj, itt megyek, tüzes lapátot viszek...”. Nyilvánvaló, hogy nem valószínűsítő gyerekjátékról lehet szó, hiszen a gyerekek tűzzel való játszadozása bármely korban igen veszélyes lett volna, melyet aligha engedtek volna a szülők és a felnőtt társadalom. A szövegekben talán a kicsinyek által látott szertartások gyermeki utánzásának az emléke maradhatott fenn.

(*Manicheizmus*) A manicheizmust, az általában perzsaként, ám többek által párthusként említett Mani alapította. Az eszmerendszer tipikusan szinkretista-gnosztikus (többféle hit és filozófia lényegének felismeréséből táplálkozó, tökéletes megismerésre törekvő) vallás, mely elsősorban a Római Birodalomban, de főképpen Közel- és Közép-Keleten terjedt el, valamint a lovasnépek révén eljutott a Jenyiszej dél-szibériai völgyébe és Kínába is. Mani a mezopotámiai Babilon környékén, a Bagdadhoz közeli Ktésziphónban született 216-ban. Ifjúként látomásai voltak (érdekes, hogy e látomásos szituáció majd „visszatér” Mohamed fellépésével), melynek nyomán olyan új tant kezdett hirdetni, mely a keleti *mentalitásból* fakadó *gondolkodásmód* szerint igen összetett, egyesítő (szinkretista) jellegű. Leginkább a zoroasztrizmus és kereszténység elegyéből áll, valamint a buddhizmus tanaiból átvett gondolatokból, részben pedig a görög filozófia, és a különböző közel-keleti eszmeirányzatok szemelvényeiből. Mani az utolsó prófétának tartotta magát (Mózes, Zoroaszter, Buddha, valamint Jézus után). Zoroasztertől a fény és sötétség ellentétét kölcsönözte. Ugyanakkor a kereszténység tanait erősen kritizálta, és ennek megfelelően, az új vallásba csak egyes részleteket emelt át. Megtartotta a keresztelést, az utolsó vacsora emlékét őrző áldozást, de elvetette Jézus istenségét, a zsidó hagyományú Ószövetséget, sőt, az Újszövetség kánoni írásai közül az Apostolok Cselekedeteit is, az evangéliumokat pedig elferdítettnek, meghamisítottnak ítélte.

Mani művelt, sokat látott és tapasztalt férfiú volt. Tanait terjesztve, különböző utazásokat tett (Indiában is járt), s talán ezekből adódóan, vannak olyan ábrázolások, ahol könyvvel a hóna alatt, s bottal a kezében jelenik meg. Utóbb, hazatérése után, nézetei miatt sokan üldözték; mindenekelőtt a keresztények és a mágusok. Mani pályafutása tragikus véget ért: Bahram perzsa uralkodó 276-ban elfogatta, majd Gundeshapurban kivégezték; elevenen megnyúzták, bőrét kitépték (mások szerint máglyán égették el – a kétféle nézet egyébként nem zárja ki egymást).

A manicheista hit lényege úgyszintén a világosság és sötétség, a jó és a rossz ellentétén alapszik. Így a fényt sugárzó isteni jóság és a gonosz állandó harcban állnak egymással. Mani a hívőket két csoportra osztotta: az élvezetektől teljes mértékben tartózkodó „kiválasztottakra” s azokra, akik a tízparancsolatot betartották ugyan, de ettől eltekintve „tökéletlenek” bizonyultak, mert alkalmatlanok voltak az eszmék teljes körű befogadására.

A manicheizmus meglehetősen komoly és széleskörű elterjedésére⁴⁵ részletesen nem térek ki, de az feltétlenül lényeges, hogy évszázadokig hatott a Kelet hitéletére. Természetesen érintette az ókori Szogdia különféle (elsősorban iráni és türk/török) nyelvű, s a lovasnépekkel ugyancsak kapcsolatba hozható, meglehetősen vegyes lakosságát. Ekkoriban a szogd (iráni típusúnak meghatározott) nyelv Közép-Ázsiában afféle „érintkező nyelv” volt. E nézetet arra alapozták, hogy a szogd nyelv meglehetősen gazdag írásbeliséggel rendelkezett. Ez a nyelv nagyban elősegítette a buddhista, keresztény és manicheista tanoknak, valamint ezek keverékeinek az elterjedését, melyek vélhetően tovább ötvöződhettek a lovasnépek régebbi hitvilágával, az animizmus elemeit magába foglaló samanizmus jellegzetességeivel. A vallások elsősorban a „Selyemút” mentén terjedtek, majd az újonnan keletkezett góccokból további területekre hatottak.

Lehetséges, hogy *valamikor a III–V. század folyamán*, az addigra Ázsiában, illetve Ázsia és Európa határvidékén már terjedőben lévő manicheizmus is hatással lehetett a hunok minden bizonnyal kevert (szinkretikus) vallására. Ez nem lehetett idegen tőlük, mert a manicheizmus részben Zoroaszter tanításaiból nőtt ki, melyet nemcsak a közép-ázsiai heftalita-hunok ismertek, hanem ezzel az eszmekörrel a nyugatra tartó, illetve a Kaukázus környékén szétváló néprészek közül többen is (véltetően) találkozhattak (többek közt éppen a heftalíták egyik ágának a Kaukázus irányába történő vonulása kapcsán).

A manicheizmus utóbb a birodalomépítő türkök is kapcsolatba kerültek, elsősorban a meghódított szogdok közvetítésével. A magyar őstörténetet kutató szakemberek előtt jól ismert a türkökre gyakorolt iráni-szogd hatás, mely annyira erőteljes volt, hogy az *első türk kaganátus* előkelői a szogd nyelvet és az írást is átvették. A türk feliratok közül manicheizmusra utaló jelet a szogd jelekkel íródott ún. „buguti kő” is igazolja.⁴⁶ A felirat arról is tanúskodik, hogy a türk birodalomban élő szogdok a manicheizmus és zoroasztrizmus vallását egyaránt gyakorolták. A türk birodalom 588 táján történt felbomlása után, a több irányba szétvándorló szogdok befolyása egyre gyengült. A manicheizmus a türkök 630 táján bekövetkezett bukása után, az ugyancsak türk nyelvű (a Tang-kori és más kínai források utalásai alapján általában hun utódnak tartott) *uygurok* által létrehozott birodalomban terjedt el széles körben. Az ujjur uralkodó (Bögü kagán) 761-ben, Kínában ismerkedett meg a manicheizmussal, mely olyan nagy hatást gyakorolt rá, hogy áttért erre a hitre, s hazájába visszatérve térítőket vitt magával. Obrusánszky⁴⁷ utal rá, hogy ezt a fontos eseményt Karabalgaszunban háromnyelvű (uygur, szogd és kínai) felirattal hagyták az utókorra. A szogdok az ujjur birodalmon belül a manicheizmuson kívül a buddhizmust is terjesztették, s elképzelhető e vallások valamilyen szintű szinkretizmusa is. Az ujjur birodalmat a IX. század közepén a kirgizek döntötték meg, annak központi területén rendezkedtek be. A manicheizmus a mai Kelet-Turkesztán területére korlátozódott, majd ott buddhista és keresztény hatások nyomán lassan megszűnt a X. század táján, illetve beleolvadt azokba. A manicheizmus az egykori ujjur birodalom (mai, mongóliai) területén tömegesen megjelenő mongol törzsek valószínűleg samanisztikus hitére is hatott, majd utóbb ez, a szinkretizált elemekkel együtt beolvadt a buddhizmusba.

A manicheista hit, illetve kérdéskör szintén érinthette a magyarságot, hiszen ennek előképeit részben már a zoroasztrizmus eleve tartalmazta, s így ez aligha lehetett idegen tőle. Régészeti tekintetben azonban az „irániás” jellegű idevonatkozó tárgyi leletek kapcsán a zoroasztriánus és manicheista elemeket nehéz elválasztani, hiszen ráadásul ezek aligha jelentek meg „vegytisztán” a magyar hitvilágban (mi több: iráni tekintetben még a Mithra-kultusz beolvadt maradványaival is számolni lehet).⁴⁸ Mint fentebb említődött, a „szubbotikai” magyar övcsatot magam inkább manicheista emlékeknek tartom. Nem zárható ki, hogy a (magyar) övdédi tarsolylemez is a samanizmus és a manicheista „kereszténység” ötvöződését mutatja. A rajta lévő ábrázoláson a samanizmusból is ismert, ám már átlényegült életfát egy palmettákkal körülfont kereszt jelenít meg, melyet két csodaállat: pávasárkány (szimurg) és szárnyas kutya (szenmurv) őriz (a két lény neve állandóan keveredik, egyesek mindkettőt szimurgként említik).

A különféle állatokból ötvöződött, majd utóbb „órállatként” is ábrázolt csodalények eredetét igen nehéz meghatározni, mert keletkezésük gyökerei részben kapcsolatba hozhatók a belső-ázsiai és dél-szibériai térségből kiinduló, Közép-Ázsián át Európa felé húzódó szkíta népekkel, de a legősibb keveréklények legkorábbi előfordulási helye talán mégis Mezopotámia. Az utóbb óiráni birodalom központi részeire átkerült, majd kifinomult kompozíciójú csodaállat-ábrázolási stílusának alapfelfogása időközben a lovaskultúrák körében igen kedvelté vált. Maga a kompozíciós felfogás így kerülhetett el sokfelé, viszonylag nagy földrajzi szórásban, többek közt az Urál térségébe is, ahol az ismert veszelovoi (magyar) tarsolylemezen tűnik fel (palmettás-indás életfát két oroszlán őriz), majd a keresztény templomokban is megjelenik, mint díszítő-motívum. A kompozíció, a máig használt magyar népi hímzések közt is felbukkan.

A manicheizmusnak lehetnek azonban a nyelvet érintő *esetleges* vonatkozásai is. A magyar nyelvnek ugyanis van néhány különösnek tűnő szólása: „*mi a manó*” – szokták mondani. Ezen kívül ismeretesek még a „*tűzmentes, mint Manódlí taplója*” (‘nem ég el’

értelemben), valamint a „*még akkor a manó is gatyában járt*” szólások (az utóbbi: ’nagyon régen volt’ értelemben).⁴⁹ Egyes vélemények szerint, a legutóbbi szólásnak (O. Nagynál nem jelzett) variánsa is létezett volna, (?) mely hasonlóképpen hangozhatott: „*amikor még a manó is a bőrében járt*”.

Ezek a kiszólások azonban egyáltalán nem a törpékkel rokon, germán, kelta és más mondákból ismert manókra vagy koboldokra vonatkoznak, mert a *magyar hiedelemvilág* (egy mesealak kivételével) lényegében ilyeneket nem ismer.

1./ A magyar kultúrában egyedül a népmesék nagyszakállú, *Hétszűnyű Kaponyányi Monyókja* (értelme: *hétszűvű* [életű] *tojásfejű*) az, mely parányi termetű emberke, ám ő alapjában a régi magyar hit alvilágban élő gonosz lénye. Leginkább az ősi vallás ludvércével, (vagy néha a garabonciás, ill. más, férfi *képében* megjelenő gonosz lélekkel) rokonítható, *ördögserű* lény képzele illik rá. (A szarvas-patás ördöggép jóval későbbi, s vélhetően a római kereszténység felvétele után terjedt el széles körben.) A Magyarországra települt morva-német bányászok (gránerek) körében ismert „pörtmándli” (bányatorpe) pedig germán eredetű.

2./ A magyar szólásokkal és közmondásokkal foglalkozó szakirodalom a *Manódlit* már eleve tulajdonnév-személyként kezeli, melyet nagy kezdőbetűvel jelez, noha a magyar családnevek közt ilyen nincs, s feltehetően nem is volt. A magyar keresztnevek közt a Manu-elből keletkezett Manó is talán 3-4 esetben fordult elő a közeli XIX–XX. század folyamán (Kogutowitz Manó, Zichy Manó, Andrassy Manó stb.). Ez előtt, az ilyen keresztnevű magyarban nem létezett, s a jelzett időszakban is a többnyire idegen eredetű értelmiségiek vagy arisztokraták keresztneve volt. Annyira ritkán fordult elő, hogy a naptárak névjegyzékében talán sok évtized óta már nem is jegyzik. Ez az előfordulás lényegében *nulla*, és semmiképpen sem lehetett hatással az egyszerű, ilyen irányban tájékozatlan falusi emberek képzeletére, akik a népi szólásokat alkották. Következésképp, a régi magyar szólások „*manója*” alighanem sokkal-sokkal régebbi, és szívósabb gyökerekből táplálkozhat. A régiség tekintetében az „*akkor még a manó is gatyában járt*” (és az esetleges „... *bőrében járt*” [?]) szólás(ok) az időnek, a népi értelemben vett, szinte „mérhetetlenül” való messzeségét jelzi(k). Egy analógia tökéletes bizonyossággal megerősíti ezt: „*akkor még Ádám is gatyaszárban járt*”.⁵⁰

Magától adódik annak a kérdésnek a megfogalmazása: vajon lehetséges-e, hogy a „*manóval*” kapcsolatos magyar szólások keletkezése talán a manicheista hit hatásának az emlékére utalhat? Már Ipolyi⁵¹ felvetette ennek lehetőségét, s nyilván nem alaptalanul. Bizonyos válasz ugyan nem adható, de nem zárkozzhatunk el ennek lehetőségétől, mint arra már korábban is utaltam.⁵²

(*Befejező gondolatok*) A fenti vázlatos, pusztán néhány gondolatot és vallási vonatkozást tartalmazó áttekintésből is világosan kitűnik, hogy a bizánci és római kereszténység felvétele előtti magyar hitvilág kizárólag a samanisztikus eszmekörre nem szűkíthető le. Annál inkább nyilvánvaló egy ősidőktől induló szinkretikus folyamat, mely a kereszténység felvételével megszakad, ám a kereszténységben a korábbi fontos összetevők közül rengeteg korábbi elem őrződött meg. Ezek teljes „feltérképezése” sajnos lehetetlen feladat, így a magyar „ősvallás” és pontos szertartásrendje nem rekonstruálható, noha újabb adalékok bármikor előkerülhetnek.

Maga a IX–X. századi hitvilág szinkretikus mivoltában sem lehetett teljesen egységes. A különféle hit-összetevők egyes törzsek, közösségek stb. körében eltérő is lehetett olyképpen, hogy a szinkretikus összeolvadásból egyes elemek nagyobb hangsúlyt kaphattak, mindamelllett, hogy az ötvöződési folyamatban az összetevők többé-kevésbé „mellérendelő” viszonyban álltak egymással. Ha nem így lett volna, akkor magukról az összetevőkről ennyit sem sejtethénk, mint ma.

Elképzelhető tehát, hogy egyes néprészeknél, közösségeknél a samanisztikus elemek mutatkoztak meg inkább, másutt pedig a mágikus zoroasztrizmussal és manicheizmussal elegy táltos-mágusság, ismét másutt esetleg a keresztény jelleg domborodhatott ki. Az azonban igen valószínű, hogy vegytisztán egyik komponens sem kerekedett a másik fölé, de aligha vélhető, hogy a korabeli magyar társadalomban teljes hitbéli egység lett volna, tökéletesen azonos szertartásokkal. Viszont az sem hihető, hogy a teljes egység hiánya problémákat okozott volna. A „mellérendelő” egyenrangú felfogás lehetett ennek a garanciája. Látható ez a kazár birodalomban, ahol több vallás és nyilván ezek szinkretista egymásra hatása élt egymás mellett. A leírások alapján ugyanez tapasztalható a mongol nagykanok udvarában is.

A magyar „ösvallás” tehát egy pontosan meghatározhatatlan, képlékenyen változó hitvilág lehetett, amelyben a manahit, fetiszizmus, totemizmus, animizmus, samanizmus és a személyekhez köthető vallások elemei szinte mind megtalálhatóak, vagy sejthetőek. Éppen ezért igen káros, ha egyes hozzá nem értők megkísérelnek „ösvallást” és fantáziadús rítusokat kreálni, mint ahogy ez a szándék manapság többször is tetten érhető. Ennek eredménye általában félrevezető, és komoly zavarokat okozhat. A régi magyar hitvilág további kutatása azonban igen fontos, de célszerű ezt a képzett és hozzáértő (régész, történész, néprajzkutató, stb.) szakemberekre bízni.

IRODALOM

- Aradi Éva: *A hunok Indiában* (Hun-idea Szellemi Hagyományörző Műhely, Bp., 2005.)
- Bakay Kornél: *Őstörténetünk régészeti forrásai I-II.* (Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc, 1998–1999.)
- Benkő Mihály: *Halotti maszk és sírobulus* (Antik Tanulmányok XXXIII. Bp., 1987/88.)
- Benkő Mihály: *Nomád világ Belső-Ázsiában.* (Timp Kiadó, Bp., 1998.)
- Csajághy György: *A felgyői avar síp és történeti háttere* (Püski, Bp., 1998./I.)
- Csajághy György: *A magyar népzene bölcsője: Kelet* (Alexandra, Pécs, 1998./II.)
- Csajághy György: *A magyar népzene ősrétegeről és néhány ősi hangszeréről* (Dél-Nyírség Bihari Tájvédelmi és Értéktörző Egyesület, Debrecen, 1998./III.)
- Csajághy György: *A magyar őstörténet egyes zenei emlékeiről* (Három tanulmány/ Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó, Bp., 2001.)
- Csajághy György: *A „Lehel kürtje”* (A lovasnépek kürtjei, rangjelző ivókürtjei és a „Lehel-kürt”, Hun idea, Bp., 2005.)
- Csajághy György: *Az ősi magyar hitvilág és hiedelemvilág egyes elemei a magyar népzeneben.* (korábbi változat, in: *A honfoglaló magyarság állama kultúrája és az ősi vastermelés VII. konferenciájának* kötetében, Dunaferri-Somogyország, Archeometallurgiai Alapítvány, Dunaújváros, 2003. 59–151.)
- Csajághy György: *Még egyszer az avar sípokról* (Néhány kritikai észrevétel Kozák József: *Sípok és népek az avar kori Magyarországon* c. tanulmányával és a korábbi, kettős sípokkal kapcsolatos más írásával kapcsolatban. In *Eleink*, II. évf. 2. Magyar Tudomány a Világban Alapítvány, Bp., 2003. 43–71.)
- Csajághy György: *Kérdések a „Lehel kürtjéről”* (*História*, 2008. XXX. évf./4–5. sz. 65–67.)
- Daczó Árpád: *Csiksomlyó títka* (Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.)
- Demény István Pál: *A hejgetés meg a sámánének* (in „*Találnál csodafüti szarvast*”. 67–72. Szerk.: Buka László, Magányos Kiadó, Debrecen, 1997.)
- Dienes István: *A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik* (in *Uráli népek*, 77–108. Szerk.: Hajdú Péter, Corvina Kiadó, Bp., 1975.)
- Diószegi Vilmos: *Sámánok nyomában Szibéria földjén* (Magvető Könyvkiadó, Bp., 1960.)
- Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.)
- Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1998.)
- Dömötör Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága* (Corvina Kiadó, Bp., 1981.)
- Együd Árpád: *Csodatévő szarvasnak ezer ága-boga. Adatok a somogyi regöléshez.* (Somogyi Múzeumok Közleményei, Separatum II. Kaposvár, 1975. in „*Találnál csodafüti szarvast*”. Szerk.: Buka László, Magányos Kiadó, Debrecen, 1997. 102–114.)
- Érdy Miklós: *A hun lovastemetkezések magyar vonatkozásokkal* (Magyarországért Édes Hazánkért Kiadó, 2001.)

- Favre, François: *Máni* (L.N.L. Kiadó, 2007.)
- Fettich Nándor: A regösénekekről (*Ethnographia*, LXIX. (1958) 352–354.)
- Hinnels, John R.: *Perzsa mitológia* (Corvina, Bp., 1992. [Persian Mythology, The Hamlyn Publishing Group Limited, Rushden, Northans, England, 1973.]
- Hoppál Mihály: Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus (in *Urali népek*. Szerk.: Hajdú Péter, Corvina Kiadó, Bp., 1975.)
- Hoppál Mihály: *Sámánok* (Helikon, Bp., 1994. 211–233.)
- Hoppál Mihály: *Folklor és közösség* (Széphalom Könyvműhely, Bp., 1998.)
- Hölbling Tamás: Vallási viszonyok a honfoglalás korában (in *Turán*, (Új) III. évf. 6. Bp., 2000. dec. – jan. 16–34.)
- Dr. Hunyadi László: *Az emberiség vallásai az őskortól napjainkig* (Lipták Kiadó, Bp., 1998.)
- Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia* (Heckenast Gusztáv, Pest, 1854.)
- Jankó János: *Adatok a sámán vallás megismeréséhez* ([*Ethnographia*, (1900) nyomán] Magánkiadás, Debrecen, 1993.)
- Kerényi György: *Magyar énekes népszokások* (Gondolat, Bp., 1982.)
- Klastornij, Sz. G. – Livsic, V. A.: The Sogdian inscription of Bugut revised. *Acta Orientalia Hungariae*. XXVI. (1.) 1972. 69–102.
- Kodály Zoltán: Zoborvidéki népszokások (*Ethnographia*, XX. (1909) 29–36., 116–121., 245–247.)
- Kodály Zoltán: *A magyar népzene* (Zeneműkiadó, Bp., 1987., harmadik kiadás.)
- Kralovszky Alán: Antropológiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez (in *Anthropológiai Közlemények*, X. évf. 1–3. szám, Bp., 1966. 91–97.)
- László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete* (az 1944-es kiadás hasonmása, Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp., 1988.)
- László Gyula: *Árpád népe* (Helikon, 1988.)
- Mesterházy Károly: Többgyökerű ősi vallásunk emlékei (in *Honfoglalás és régészet*, Balassi Kiadó, Bp., 1994. 195–203.)
- Mitológiai Enciklopédia I-II.* (Főszerk.: Sz. A. Tokarev. Gondolat, Bp., 1988.)
- Obrusánszky Borbála: A manicheus vallás (in *Turán*, (Új) III. évf. 6. 69–74. Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó, Bp., 2000 dec. – 2001 jan.)
- O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások* (Talentum, Bp., 1996.)
- Pauler Gyula – Szilágyi Sándor: *A magyar honfoglalás kútfői* (Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1900.)
- Sebestyén Gyula: Regös-énekek. A regösök (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*, IV-V., Bp. 1902. In „*Találnál csodafüű szarvast*”. Szerk.: Buka László, Magányos Kiadó, Debrecen, 1997. 17–37., 42–51., 54–61.)
- Saygun, Adnan A. (Vikár László gondozásában): *Béla Bartók's Folk Music Research in Turkey* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.)
- Stawiski, B.: *Kunst der Kuschan* (Leipzig, 1979.)
- Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai* (Balassi Kiadó, Bp., 1998.)
- Szomjas-Schiffert György: *A finnugor zene vitája I.* (Akadémiai kiadó, Bp., 1976.)
- „*Találnál csodafüű szarvast*” (Szerk.: Buka László, Magányos Kiadó, Debrecen, 1997.)
- Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika: *Jeles napok, ünnepi szokások* (Planétás Kiadó, Bp., 1997.)
- Vargyas Lajos: Francia párhuzam regösénekeinkben (In *Néprajzi Közlemények*, Bp., 1957. Vö.: Szomjas-Schiffert, 1976 I. 115.)
- Vikár László: Régi rétegek a volga-kámai finnugor és török népek zenéjében (in *Zenatudományi dolgozatok*, MTA Zenatudományi Intézet, Bp., 1982. 323–347.)
- Vitebsky, Piers: *A sámán* (Magyar Könyvklub–Helikon Kiadó, Bp., 1996.)
- Wichmann Györgyné: *A moldvai csángók szokásaiból Szabófalváról* (*Ethnographia*, XVIII. (1907) 287–294.)
- Zolnay László: *A magyar muzsika régi századaiból* (Magvető, Bp., 1977.)

JEGYZETEK

1. Az ősi magyar hit- és hiedelemvilágról bővebben: Csajághy, in. 2003. 59–152.
2. Dömötör, 1981. 29.
3. Diószegi, 1960. 1983.
4. Dömötör, uo. 34.
5. Benkő, i. m. 1987/88. 169–200.
6. Érdy, 2001.
7. A nevezett kultúrákat többféleképpen datálják. Az afanaszjevói: műveltséget többen kb. K.re.

- 2500–1500 közt jelzik, míg az andronovói kultúrát kb. Kr.e. 1500–500 közt említik.
8. Hoppál, 1994. 13.
  9. Ez utóbbi talán kapcsolatban állhat a kínai Tian (ejtsd: Thien) = 'menny, ég' jelentésű szavakkal, valamint a japán uralkodó Tenno nevével is.
  10. Stawiski, 1979. 96.
  11. A lovaskultúrákban gyakran és tévesen napimádásról van szó, holott a Nap minden bizonnyal csak a jelkép szerepét töltötte be. Az embernek ugyanis szüksége van a transzcendens Teremtőnek, az őt valamely helyettesítő-megjelentető látható jelképére. Lényegében hasonló lehetett a szerepe, mint ma, a római katolikus templomok korpuszainak, melyekről mindenki pontosan tudja, hogy az nem a Megfeszített, hanem egy Őt helyettesítő szobor, mely segíti az áhítatos vallásgyakorlást. A napjelkép fontosságát jelzi a nyilván Isten akaratból uralkodó magyar fejedelem kündü (török nyelvekben gün = Nap) elnevezése is.
  12. A sár, sárig (balladákban „sárig hasú kígyó”) szavak sárga színt jelentenek, mely azonos a török nyelvek hasonló jelentésű, ill. rokon értelmű szavaival: sarig yugu = Kína Gansu tartományában a sárga uygurok elnevezése, továbbá sarışın az oszmanli-utód törökben szöke stb.
  13. A pazyriki kurgánok egyikéből (2. sír) inhalálásra készült állvány és edény került elő pörkölt kendermag-maradványokkal. Vö.: Érdy, 2001. 185.
  14. Herodotos közismert adata nyomán, Hoppál, 1994. 40.
  15. Hoppál Mihály szíves, szóbeli közlése.
  16. László, 1988. 133.
  17. Celaleddin Rumi (Mevlâna, 1207–1273) Afganisztánban született, és az anatóliai Konyában alapította a mevlevi rendet. Atyja, Bahaeddin Veled is vallással foglalkozó filozófus volt, aki menekülni kényszerült hazájából, és hosszú út után érkezett Anatóliába. A mevleviek tánccal és meghatározott hangszereket használó zenével révülő gyakorlata különös az iszlám keretein belül. Lehetséges, hogy Bahaeddin Veled egy szinkretikus, talán a samanizmus (és buddhizmus?) maradványait is tartalmazó mohamedán irányzatot hozhatott magával Közép-Ázsiából. Celaleddin Rumi (Mevlâna) a saját halálát Allah-val való egyesülésnek tekintette. A mevlevi rendet fia, Sultan Veled reformálta. A dervisek révülése az Istenhez való közelkerülés céljával történik. Más módon történő, drog nélküli extatikus révülés az iszlám egyéb misztikus irányzataiban is fellelhető.
  18. Ipolyi, 1854.
  19. Nem zárható ki, hogy az oroszok „hurrá” kiáltása, is a „huj rá”-ból ered.
  20. Saygun (Bartók), 1976. 63. I/8a., 81. II./13a stb.
  21. Csajághy, 2005. 156–157. A „perec” megjelenik az egyik magyar népballada „fodor fejér bárányának” szarván, továbbá a „Lehel-kürt” szarvas faragványának agancsán is.
  22. A gregorián egyházi zene Nagy Szent Gergely pápáról (540–604) kapta az elnevezését, aki öszeggyűjtette és rendszerezte a legrégebb keresztény szertartási énekeket. Ezek azonban – mint említődött – jórészt ókori, a kereszténység előtti időkben keletkezett dallamokra épültek. Mivel a többszázú zeneanyaggal kapcsolatba hozható feltételezhető területeken sokféle nép és kultúra találkozott, ezért az idők homályában keletkezett melódiák pontos eredetét meghatározni és legrégebb hangzásukat feleleveníteni lehetetlen feladat.
  23. A szkítáknak egyébként már igen korán Mezopotámiával is közvetlen kapcsolata volt, mert Assur-ah-iddina (Asszírria és Babilonia uralkodója, Kr. e. 680–669) idejében befolyással voltak a folyamközi politikára. A szkíták és a velük rokon kimmerek ugyanis rendszeresen betörték Asszírriába, s az uralkodó a békét úgy vásárolta meg, hogy lányát hozzáadta egy Bartatua nevű szkíta törzsfőhöz.
  24. Csajághy, 1998/II. 121.
  25. Sebestyén, (1902), és Feticch, (in. 1958. 352–374.) a magyar regölés népszokást az avaroktól való átvételként értelmezték. Az avar regölést viszont más kultúrákból átvettnek tekintették. Feticch a dúr penta- és hexachord dallamszerkezetet (Kodályra és O. Fleischerre hivatkozva), az ősi indogermán népek hagyatékának tartotta. Ez azonban teljesen téves felfogás. Az újabb kutatások szerint a hétfokúság szelvényeit a Közel Keletől Belső-Ázsiáig ősidők óta ismerték. Bizonyítja ezt a legtöbb, e területeken használt tradicionális fűvös hangszer más-eleven hétfokúság játzsását is biztosító hangsora, valamint a pentaton dallamokban meglévő, a hétfokúság felé mutató ún. „pien” hangok előfordulása stb. Feticch úgy vélte, hogy az avar „sámánok”, a regölésük dallamanyagát a germán gepidáktól vették át, s azok pedig (az őskori gyökerű kultuszokkal összefüggő melódiákat) eredendően a kárpát-medencei (általa trákként meghatározott) dákok „maradéknépeitől”. Sebestyén a regös dallamokban a római kultúra továbbélését feltételezte. A népszokást meglehetősen sokrétűen fogta fel: szlávokkal, bolgárokkal, hunokkal, avarokkal, kazár-kabarokkal, székelyekkel és másokkal is kapcsolatba hozta. A vélekedések egyetlen biztos lényegét körvonalaznak. Ez máig sajnálatosan

- beidegzett nézet, miszerint a lovasnépek (szinte mindent) szükségszerűen csak másoktól vehetnek át, mintha nekik úgyszólván nem is lenne műveltségük. Az, hogy az átvétel fordítva is lehetséges, s ami a legvalószínűbb: az átadás és átvétel kölcsönös folyamatának lehetősége, már sajnos rendkívül ritkán kap szerepet. Vargyas Lajos (1957) a magyar regösénekeket a dallami sajátosságok alapján francia és angol melódiákkal rokonította. Úgy vélte, hogy az Árpád-korban Magyarországon járt francia építőmesterek és keresztes lovagok innen vitték hazájukba a regösénekek egyes dallamfordulatait. Ez lehetséges. Kiderül azonban, hogy szintén áttételes vonatkozással állunk szemben, mert Vargyas a regösénekeket (mint Sebestyén is) alapvetően a „Földközi-tenger környéki régi zenekultúra maradványainak tartja.” E nézetére Szomjas-Schiffert György népzenekutató (1976) is utalt, ugyanakkor (nem meggyőző dallampéldák nyomán) a magyar regösmelódiákat igyekezett egyben ősi finnugor jellegzetességként is felfogni. Így igen ellentmondásos kép alakult ki. A mediterráneumi vonatkozásban sincs egyértelműség. Ha a regös énekek eredete ott lenne keresendő, úgy a dallamszerkezet építkezésébéli sajátossága, vagy néhány melódiatörődék már az ókorban, akár a rómaiakkal is eljuthatott volna nyugatra. Így, a regösénekekhez hasonló melódiának a nyugaton való felbukkanása (végső soron), a franciák kialakulásában résztvevő latin, kelta, és italicus néptörödékekkel, ill. más, a Földközi-tenger vidékéről származó etnikai ötvözőelemmel is magyarázható lenne. Ez az elgondolás azonban egy kikerülhetetlen alapproblémába ütközik. Ez nem más, mint a lovasnépek regölésének a kultikus lényege, a specifikus ázsiai műveltségekre jellemző rejtő-révülés (amire az elnevezés világosan utal). Ennek nyoma sincs a Mediterráneumban, s a germánokra, szlávokra sem jellemző, a románoknál viszont a magyaroktól átvett kultúra. Az említett szerzők felismerésének a lényegénél maradvány, a regölés avar–magyar átfedése viszont igen valószínűnek látszik, hisz a rejtőzés-révüléssel összefüggő (magyar) regös-misztérium egyes jellegzetességei, eszközei, hangszerei fennmaradtak Ázsiában is, elsősorban a türk nyelvű népek körében. Feltehető tehát, az avar–magyar regölés közös, ázsiai tőről való fakadása, hasonlósága, s valószínű a lényeges elemek megegyező volta.
26. Fettich, in. 1958., Csajághy, 1998/I. 63–64., továbbá Csajághy, 2010, 48–52., Bakay, 1999. 113–118.
  27. Theophylactos Symocatta nyomán Zolnay, 1977. 29–30. Csajághy, 1998/I. 21., 2010. 47.
  28. Csajághy, 1998/I.63–64., 2010. 86–91.
  29. Theophylactos Symocatta, I 8,1–11., Szádeczky – Kardoss, 1998. 65., László, 1988. 133.
  30. Fettich, in. 1958. 365, 369.
  31. E hangszerek télyszerű és lehetséges előfordulásának részleteire itt nem térhetek ki. Bővebben Csajághy, 1998/II., 1998/III., 2001.
  32. Kralonvánszky, in. 1966. 91–97., Csajághy, 2001. 93–159.
  33. Hoppál, 1994. 155.
  34. Benkő, 1998. 118.
  35. Csajághy, in. 2003. 65.
  36. Ezzel a bonyolult kérdéssel már az ókori, kappadókiai egyházatyáktól (Nagy Szt. Vazul [Baszileiosz, 330–379], Naszianszoszi Gergely [† 390], Nüsszai Gergely [†394]), Szt. Ágostonon [Agosztinus, 354–430] át sokan foglalkoztak.
  37. Aradi, 2005. 164–177.
  38. Aradi uo. 165–166.
  39. Kálmány, Boldogasszony, ősvallásunk Istenasszonya, Bp. 1889.
  40. Daczó, 2000. A ferences atya fejtegetéseinek teljes egészével nem értek egyet, de a csíksomlyói Babba Máriának (Szűzanyának) a sumer Bau istenasszonyhoz visszavezetett logikáját figyelemre méltónak tartom. Folyamköz ősi kultúrája ugyanis sokféle – térben és időben – közelebbi és távolabbi nép műveltségére volt hatással. Vajon miért nem hathatott volna (a különböző későbbi kultuszokba beépülve és azokon átívelve) a magyarság hitvilágára is? Mindez természetesen nem jelenti a magyarság „sumer eredetét”, különös tekintettel Badiny Jós Ferenc és követőinek téves felfogására.
  41. Pauler – Szilágyi, 1900. 169., 172.
  42. László, 1944. [1998.] 381.
  43. László, 1988. 133.
  44. Mesterházy, in. 1994. 198., Hölbling, in. 2000. 25–26.
  45. A manicheizmus nem valamiféle innen-onnan összeollózott, értéktelen vallási tákolmány, hanem – többgyökerűsége ellenére – korának komoly filozófiai rendszere, mely még hosszú évszázadokig hatással volt Eurázsia és Észak-Afrika hitéletére. Ne feledjük, hogy az észak-afrikai Tagastében született Szt. Ágoston (Augusztinus, 354–430.) – aki mindmáig az egyik legnagyobb teológusok egyikeként ismert – fiatal korában manicheus volt, s csak Szt. Ambrus (Ambrosiusz 334 k. – 397, Milánó [Mediolánus] püspöke) szónoklatainak hatására lett katolikus, majd (az ugyancsak észak-afrikai) Hippo püspökévé. A manicheizmus az alapja a VIII. században, Kis-Ázsiában felbukkanó paulikiánusok közt terjedő szinkretista hitnek, majd nyugaton, a X. században a Balkánon felbukkanó bogumil vallásnak, mely még sokáig

- fennmaradt. Ugyancsak a manicheizmusból ered a XII. század körül, dél-franciaországi vidéken (továbbá Angliában, Németországban, Észak-Olaszországban) megjelent a kathar eretnecség is. A pápa Franciaországban keresztes hadjáratot hirdetett ellenük, mely 1209–1229-ig zajlott.
46. Klastornij: (Livsic): in. 1972. 69–102. Továbbá: Obrusánszky, in. 2000. 72. (Sz. G. Klastornij: Drevnetursztkij runicseszkiye pamjatniki Szrednej Azii. Moszkva, 1964. hivatkozással.)
47. Obrusánszky, uo.
 48. Mesterházy, in. 1994., 202.
 49. Lásd: O. Nagy, 1996. 465/368, 369.
 50. Uo. i. m. 34/81.
 51. Ipolyi, 1854. 27., (Szt. Gellért iratainak előszava [Batthyány] nyomán) 52. Csajághy, 1998./II. XVII.
 52. Csajághy, 1998./II. XVII.

Joszif Sztálin öregkori metamorfózisai

A szovjet diktátor környezetében a háború után mintha megállt volna az idő. A felpörgetett, késő estig elhúzódó munkanap, majd az átvirrasztott éjszaka után a diktátor csak akkor nyugodott meg valamennyire, ha tudomására jutott, hogy az állambiztonsági szolgálat ismét leleplezett egy újabb veszélyes terrorista csoportot, amely az életére tört.

(Kik voltak a merénylők?) Fel kell figyelniük rá, hogy ezeknek a mesterségesen kreált ügyeknek a vádlottjai a jelentések szerint gyakran az 1930-as évek második felében kivégzett emberek kamaszkorú gyerekei voltak. Máskor a szovjet fővárosba állítólag beszivárogó kaukázusi, baltikumi meg ukrán „merénylők” kerültek Sztálin elleni terrorcselekmények előkészítésének vádjával a kinzókamrákba, majd a rögtönítélő bíróságok, a hírhedt trojkák örökébe lépő „zárt tanácskozások” bírái elé.¹ A Lubjanka parancsnokai pontosan érzékelték, hogy Joszif Sztálin egyre gyakoribb – rájuk is veszélyes – örvényes rohamait egyedül az általuk kitalált összeesküvések leleplezéséről szóló hírek csillapíthatják. Igyekeztek ezért a zsarnok pillanatnyi hangulatához igazodva egyre újabb aktákat eljuttatni hozzá a „semlegesített terrorista bűnszövetkezetekről”. Az 1940-es évek közepén az imígyen leleplezett összeesküvők között jó néhány állítólagos egykori német ügynök és kollaboráns, ritkábban a régi rend restaurálására készülő „osztályidegen” szerepelt. Az évtized végére a politikai rendőrség magas rangú tisztjei az egyszerűség kedvéért többnyire olyan „terroristákról” számoltak be a diktátornak, akik egy személyben „renitens fiatalok”, „zsidók”, „trockisták” és „elvetemült merénylők” voltak.²

Sztálin pontosan tudta, hogy mennyit érnek a veréssel és lelki ráhatással kikényszerített hamis vallomások. Mégis azon rágódott, hogy ha már egyszer ő is – alig harminc esztendősen – terrorista és bankrabló lehetett, miért ne folyamodnának ugyanehhez a módszerhez a fiatal nemzedékek tagjai, akik szemben állnak a nevével fémjelzett rendszerrel. Egyszer el is szólta magát Kavtaradzénak, börtönből szabadult fiatalkori barátjának, akinek mindenki csodálkozására, váratlanul megkegyelmezett, hogy álmában gyakran előjönnek múltjának olyan emlékei, amikor csőre töltött pisztollyal járta Baku meg Tiflisz utcáit, és kültelki kocsmákban a bankrabló harci osztagok tagjait instruálta.

A gyötrelmes éjszakák hatására a szovjet diktátor lassan a mérgezésnél is jobban kezdett tartani attól, hogy ellenséges ügynökök egyszer felrobbantják a kocsiját Moszkva központjában, ahogyan általa egykor irányított, magukat „expropriátoroknak” nevező kaukázusi pénzrablók megtették ezt 1907-ben Tiflisz régi belvárosában egy pénzszállító lovas fogat őreivel, hullahegyeket hagyva a helyszínen.³

Alighanem a feltoluló emlékekkel magyarázható, hogy míg a háború előtt Joszif Sztálin nem törődött különösebben gépkocsiparkja állapotával – legfeljebb toporzékolt, amikor sofőrje késve állt elő –, addig az 1940-es évek második felében rendre felhívta a Kreml-garázs belüleges diszpécserreit, és figyelmeztette őket, hogy tartsák a legnagyobb titokban az napi útvonalát. Máskor utasította a mellette huszonnégy órás szolgálatot teljesítő gépkocsivezetőket, hogy „közeli” nyaralója felé tartva ne a legrövidebb úton vigyék őt a Vörös térről. Nagy kerülővel kellett menniük, át a moszkvai belváros tekervényes sikátorain, feszülten várva Sztálin utasításait, hogy merre kanyarodjanak. A kívánt útvonalat Sztálin a testőrei jelenlétében közölte. Ilyenkor a belülegesek riadóztatták a Lubjanka ügyeletesét, hogy azonnal küldjenek mozgó járórkötet az Arbat környéki és a Szadovoje körgyűrű menti bekötő utakra, ahová a lefüggönyö-

zött kocsiból álló konvoj elindult. Különleges rendeltetésű gépkocsi konvoj volt a kódneve a néhanap négy-öt gépkocsiból, máskor három páncélozott autóból álló kocsisornak, amelynek közepén általában Sztálin autója haladt, előtte és utána pedig az őrség. A hatalmas sebességgel közlekedő karaván általában nem sokkal éjjél után hagyta el a patinás moszkvai várnegyedét.

Ritka külföldi vendégei jelenlétében Joszif Sztálin látszólag nyugodtan szállt be az autótá. Sokéves munkatársainak a pánikrohamaira való reagálása azonban egy cseppet sem érdekelt. Őrsége utolsó parancsnoka szerint soha nem ült a gépkocsivezető mellé. A „főnöki” helyet egyik testőrének engedte át, „golyófogó” szerepre kárhoztatva őt, ha Isten őrizz, valamelyik kapualjból kirohan egy merénylő.⁴ A terroristáktól való félelem ezekben az években már annyira elhatalmasodott Sztálinon, hogy útközben hangosan tépelődött, mikor érezheti magát nagyobb biztonságban, ha egyedül utazik a nyaralóba, vagy ha másokat is kocsijába invitál. Erről is mindig utolsó pillanatban döntött.

(Kikkel osztotta meg magányos estéit?) Sztálin kedvenc szavajárása volt, hogy kerítsék elő a soros vacsoravendégeket, „legyenek kéznél”. Közvetlenül a háború után többnyire környezete két fontos tagját, Molotovot és Zsdanovot hívta meg, hogy tartsanak vele. Később ez a „kitüntetés” általában Malenkovot és Beriját érte. Őket a hátsó ülésre ültette a diktátor, szintén „golyófogónak” szánva. Életének utolsó éveiben pedig néhány alkalommal Bulganyint és Hruscsovot hívta széles kézmozdulattal, hogy kövessék őt. „Ők ketten legalább jól ismerik a fővárost, lévén egykor maguk is moszkvai városatyák”, mondta hangosan a jelenlétükben.

A „közele” nyaraló felé tartva a Bulganyin–Hruscsov páros a diktátor parancsára máskor a konvoj első kocsijába szállt. És mivel ők ketten valóban kiválóan tájékozódtak Moszkva utcáin, gyorsan a „közele” dácsházhoz értek, ott vártak Sztálinra. A kíváncsi Nyikita Hruscsov egyszer feltette a kérdést a diktátor kísérőinek, hogy mi tartott ilyen sokáig?

— Ne is kérdezd! – felelte szinte egyszerre Malenkov és Berija, akiket láthatóan idegesített a „Gazda” súlyos üldözési mániája. – „Nem mi jelöltük ki, merre menjünk. Sztálin maga sorolta az utcaneveket. Úgy látszik, ott volt nála Moszkva térképe. Amint elindultunk, egyre mondogatta, merre haladjunk. Csakis ott fordulhattunk be, ahol ő mondta...”⁵

A Kreml és a nyaraló közötti utazás okozta félelmet Joszif Sztálin gyakran alkohollal próbálta tompítani. De volt rá gondolja, hogy a vendégeit is itassa, hátha elszólják magukat, milyen bűnös tervekkel szönek ellene. Munkatársai, akik hosszú évek múlva is valamiféle furcsa, „szeretve gyűlölő” érzést tápláltak iránta, találkozásunkkor felidéztek, miként részegedett le a diktátor, a bolsevik párt egyik akkori ideológusa, Dmitrij Sepilov szavajárásával élve, őket is magával rántva az „alkoholizmus szakadékába”. A tivornyák résztvevői félelmükben szolgálai utánózták Sztálint, aki egy hatalmas pezsgőspohárban összeöntötte a fehér és a vörös grúz bort. Még a társait ilyen alkalmakkor előszeretettel megalázó Berija is utálta ezeket az összejöveteleket. Családi körben egyszer szégyenkezve bevallotta: „Nem viselkedhetek másképpen, hiszen idomulnom kell a jelenlévőkhöz”.⁶

Az estebédek vendégeinek távozása után olykor a zenehallgatás jelentette Sztálin számára a pihentető kikapcsolódást. A halála utáni napokban a kormányőrség által készített lista szerint összesen 93 operalemez, 8 balettzene album, 507 népdalt és népi együttes kórusművet tartalmazó nagyobb korong alkotta a gyűjteményét. A törékeny gramofonlemezek – ritka kivételként – nem számítottak „fogyóeszköznek” Sztálin életében. Pedig dührohamai közben gyakran méregdrága porcelántányérokra taposott a csizmasarkával, vagy letépdeste a karnisról a cári időkből a Kremlben megmaradt gyönyörű csipkefüggönyöket. A lemezeket azonban minden egyes meghallgatásuk után gondosan visszatette papírtasakjukba.

Sztálin a saját beszédeit tartalmazó, kék bársonnyal bélelt tokban őrzött lemezeket tartotta a legnagyobb becsben. Míg az 1930-as években általában dedikált fényképeket aján-

dékozott látogatóinak, élete vége felé többnyire arra utasította titkárságának tagjait, hogy tegyenek be egy ilyen korongot a vendégeket szállító autóba.⁷

A diktátor kedvenc lemezei közül sok volt a kórusmű, így az orosz népzenei mesterien előadó Pjatnyickij énekkar – meg az állami grúz népi együttes férfias dalai. Külön gyűjtötte a Bolsoj, a moszkvai Nagy Színház leghíresebb énekeseinek lemezeit. E művészek közül többeket időről időre meg is hívott vacsorára. Zenei érdeklődése azonban néha furcsa formát öltött: megtörtént, hogy vendégei jelenlétében elővett egy agyonhallgatott, összevissza karcolt amerikai lemezt, amelyről elejétől végig kutyaugatás szólt. A „karének” halk hörgéssel, fiatal ebek csaholásával kezdődött, majd egymást megugató, marakodó kutyák hangjával folytatódott, hogy a végén kellemetlen vonításba csapjon át. „Ez itt a crescendo” – tréfálkozott a „Népek atyja”. Bármennyire is deprimáltnak érezte magát aznap, környezete szerint a megezenésített kutyaugatás hatására mindig jókedvre derült. Kivált, amikor italos vendégeit rákényszerítette, hogy utánozzák a „kutyusok dalárdáját”.⁸

Nem mindenki értette, mi ebben a szellemes. Milovan Dilas később döbbenetesen emlékezett rá, hogy alkoholtól bűzlő vendégei előtt a Kreml ura ünnepélyesen Lenin emlékére emelte poharát, majd nem sokkal később feltett a gramofonra egy olyan lemezt, amelyen kutyaugatás és vonítás kísérte egy énekesnő koloratúr trilláit. A crna gorai kommunista vezető szerint Sztálin „mérhetetlenül élvezte ezt (...) És így kommentálta a halottakat: – Hát ez mégiscsak kitűnően van kitalálva, ördögien ügyes.”⁹

(A könyvek vigasza.) De előfordult, hogy a zene sem vigasztalta meg Joszif Sztálint halottas házra emlékeztető nyaralójában. Ilyenkor megpróbált valamelyik könyvbe temetkezni. Hosszú éveken át az olvasás volt a diktátor legkedvesebb foglalatossága. A két világháború között minden ismerőse szerint szinte falta az írott szót. „Van pótolnivalóm”, vallotta be egyszer magyar kezelőorvosának, amikor az meglepve látta Victor Hugo műveit orosz nyelven Sztálin ágya mellett, a hosszúkás könyvasztalon.¹⁰ Csakhogy a sokáig őszinte örömet nyújtó időtöltés élete alkonyán egyre inkább kellemetlen kötelességgé változott Sztálin számára. Környezete előtt ugyan továbbra is azzal kérkedett, hogy naponta háromszáz-négyszáz oldalt olvas el. Ám ez éppen olyan túlzás volt, mint a rendkívüli tulajdonságaira utaló többi öreges dicsekvése.¹¹

Valójában a Kreml urának már nagyon össze kellett szednie magát, hogy egyáltalán átlapozza a titkárságára beérkező új könyveket. Ezt is főleg azért tette, mivel szeretett konkrétan érvelni a Sztálin-díjak odaítéléséről döntő tanácskozásokon, amelyeken a szervilis pártmunkások mellett neves értelmiségiek is részt vettek, s olykor óvatosan kérdéseket tettek fel neki. Emiatt Sztálin rendszeresen átrágtta magát három vaskos moszkvai és egy leningrádi irodalmi folyóiraton. Egyre ritkábban, de előfordult, hogy elolvasta a divatos szovjet regényeket is. Néha keze ügyébe kerültek oroszra lefordított „haladó” külföldi szerzők művei, elvéve verseskötetek.¹² Viszont teljesen kimaradt az idős diktátor olvasmányai közül a háború után az orosz emigráció gazdag irodalma, sőt a grúz nyelvű könyvek is, amelyeket korábban soron kívül elővett könyvespolcáról.

Az elméleti munkák tanulmányozása még nagyobb koncentrációt igényelt, mint a szépirodalmi művek olvasása. Élete utolsó, viszonylag nagyobb lélegzetű írásait, amelyek az úgynevezett marxista nyelvészet meg a fejlett szocializmus korának gazdasági összefüggéseit taglalták, Sztálin csak úgy tudta papírra vetni, hogy szó szerint átvette más, jól képzett tudósok megállapításait. Az egykor alapítója, Rumjancev gróf nevét viselő, időközben Lenin nevére átkeresztelt, csodálatos moszkvai központi könyvtárban gondosan őrzött kölcsönzési listája is arról tanúskodik, hogy nagyon megváltoztak az olvasási szokásai. Az

1940-es évek végétől egyre kevesebb tudományos műre volt kíváncsi. Addigra már megelégedett a kézikönyvtárban sorakozó középiskolai tankönyvek tartalmának egyre újabb és újabb tanulmányozásával. De kedvenc könyvei között voltak egészen régi, még a cári időszakban napvilágot látott, gimnazisták számára írt, olvasmányos kiadványok, köztük Ilovajszkij híres történelemkönyve. Az egykor Oroszország-szerte igen népszerű munkát Sztálin szabályosan ronggyá olvasta, és szokásához híven összefirkálta. Munkatársainak is gyakran ajánlotta a gazdag tényanyagot tartalmazó tankönyvet, annak ellenére, hogy aktív monarchista lévén Ilovajszkij már a szovjethatalom hajnalán tiltólistára került.

A jelek szerint a tankönyvnek a zsarnokságra törő uralkodókat magasztaló fejezetei ragadták meg Joszif Sztálin képzeletét. Ilovajszkijnál találkozhatott először Corvin Mátyás országlásának pozitív értékelésével is. A magyar király sikeres hódító hadjárataival, udvarának kulturális szellemiségével foglalkozó néhány mondat nyomán a Kreml ura felfigyelt arra, hogy az erőszakú Mátyás király halálát követően Magyarország nemzetközileg leértékelődött. Csupán találgathatunk, hogy Sztálin melyik magyar ismerőse szolgálhatott neki erről további részletekkel. Különben nem írta volna le hibás magyar nyelven az Ilovajszkij könyv egyik oldalára tintával, pacnikat hagyva maga után: „Ma'tya's uta'n ninesigarzza'g!”, vagyis „Mátyás után nincs igazság...”¹³

Az iskolai tankönyvek gyűjteménye csupán a töredékét képezte Joszif Sztálin könyvtárának, amely közvetlenül a háború előtt közel húszezer kötetből állt. A nagy világégés éveiben ez a hatalmas kollekció több részre szakadt, és később soha nem alkotott már egységes gyűjteményt. A diktátor ezt többször elégedetlenül szóba hozta, de valamilyen oknál fogva nem rendelkezett a könyvtár visszaállításáról.¹⁴ A törzsanyag közel fele élete végéig a Kremlben maradt, rideg, sötét lakása könyvtárszobájában meg a folyosókon. A pácolt tölgyfából készült polcokon sorakoztak a dedikált irodalmi művek meg a politikai és művészeti kiadók albumjai és más díszkiadványok. A lexikonok és a kézikönyvek többsége az évek folyamán elkerült a moszkvai várnegyedből. Noha élete alkonyán Sztálin személyesen ritkán nézett utána öt érdeklő adatoknak, ragaszkodott ahhoz, hogy bárhová utazzék, néhány földrajzi atlasz és lexikon mindig a keze ügyében legyen.¹⁵

A Kremlben lévő könyvgyűjtemény időközben nagy utat járt meg. Az 1941. októberi moszkvai csata napjaiban Nyikolaj Vlaszik, a diktátor főtestőre deszkákból ácsolt ládákból elszállíttatta Kujbisevbe, a „tartalék fővárosba”, ahová a moszkvai hivatalokat és a diplomáciai képviselőket evakuálták.¹⁶ A sztálingrádi csatát követően azonban a szovjet kormány, a Népbiztosok Tanácsa „kujbisevi korszaka” lezárult, és elkezdődött a tömeges visszaköltözés Moszkvába. Sztálin könyvtárának kálváriája azonban ezzel még nem ért véget. Miután „közeli” nyaralóját 1948-ban átépítették, a könyvek javát – előzetes szelekció nélkül – a kert bozótos részének közepén lévő, félig földalatti házban helyezték el. Gyalulatlan fenyőlécekből ácsolt polcokra kerültek az évek során gondosan összegyűjtött könyvek, amelyek Sztálint már nem nagyon érdekelték.

A zenehallgatásnál és az olvasásnál csak a mozi oldotta jobban Joszif Sztálinban a feszültséget. Dilas szerint „úgy reagált a cselekményre, és olyan megjegyzéseket tett közben, amilyeneket a műveletlen emberek szoktak, akik realitásnak fogják fel a művekben ábrázolt világot.”¹⁷ De filmnézés közben is csak a nyaralójában érezte magát a diktátor valamennyire biztonságban. Azt azonban ott sem hagyta, hogy a vetítéshez teljesen elsötétítsék a termet, noha testőrök megkettőzött gyűrűje őrizte mindig a Kreml házi moziját, ahová az 1920-as évek eleje óta annyira szeretett járni. Egy ízben a mozigépész véletlenül meglökte a vetítógépet a jelenlétében. A súlyos fémszerkezet hatalmas robajjal darabokra esett, alkatrészei szerteszét gurultak. A kiomlott higany kicsiny gyöngyei, mint valami csipketerítő, bebori-

tották a padlót. Sztálin sokkot kapott a látványtól. Napok múlva is faggatta a Kreml-kórház orvosait, milyen károsodást okozhat az emberi szervezetben a belélegzett higanypára.¹⁸

A mozigépszét még a helyszínen letartóztatták, majd a Sztálin elleni merénylet vádjával „kivonták a forgalomból”. A vetítésért felelős Ivan Bolsakov azonban, a szovjet filmipar miniszteri rangú vezetője, aki a Kreml házimoziját is működtette, a csodával határos módon megúsza a történeteket. De hamarosan kis híján maga is a mozigépszé sorsára jutott. A vetítésekre általában a szovjet pártvezetés tanácskozásai után került sor. Egy nap az ülés korábban ért véget. A vendégek Sztálinnal az élen elfoglalták helyüket a vetítőteremben. A belügyesek által előzőleg lepecsételt bádogdobozokat szállító furgon azonban, amelyben a celluloidszalagok voltak, valamilyen oknál fogva késett.

Bolsakov idegesen kint strázsált az épület bejáratánál. Szerencsétlenségére azonban Sztálin, aki ki nem állta, ha várakoznia kellett, felugrott a helyéről, és hirtelen feltépve az ajtót kirohant a rosszul megvilágított utcára, ahol megpillantotta a görnyedt hátú embert, akinek az arcát árnyék borította.

— „Ki maga?” – hördült fel ijedten a Kreml ura – „Miért bujkál itt? És egyáltalán mit csinál?”

A halálra rémült Bolsakov csak hebegett, mire Sztálin lemondta az aznapi filmvetítést. A következő hetekben pedig találkozásai során gyanakodva meredt udvari mozigépszére, akinél az orvosok egy EKG-vizsgálat nyomán néhány hónap múlva lábon kihordott infarktust és általános ideggyengeséget állapítottak meg.¹⁹

(*A Fedoszejev ügy.*) Sztálin munkatársai között kitört a pánik, amikor a szovjet diktátor „a többiek okulására” börtönbe vetette kedvenc testőrét, Ivan Fedoszejevet. Erre 1947 júniusában került sor, méghozzá azért, mert Sztálin a fejébe vette, hogy a Szovjetunió Hőse kitüntetés büszke tulajdonosa, a korábban rengeteg átvilágításon átesett alezredes meg akarja őt ölni.

Nagyobb képtelenséget nehéz lett volna kitalálni. Hiszen a náci német vonatszerelvényeket a háború alatt Belorusszia erdőségeiben és mocsaraiban felrobbantó Fedoszejev kiváló testőrnek számított. A diktátor magával vitte őt Potsdamba, a „három nagy” értekezletére, s megtette az ottani szálláshelye gondnokának.²⁰ Sztálin külön engedélyével egyedül ő léphetett be bármikor a „közeli” nyaraló valamennyi szobájába. És ha a földön vagy a szemétkosárban szétéptett vagy eldobott iratokat talált, engedélyt sem kellett kérnie ahhoz, hogy összehgyűjtse és elégesse ezeket az alsagori kazánházban.

Az egyszerű testőrből afféle gondnokká avanzsált Fedoszejev büszke volt rá, hogy a „Gazda” soha nem szól rá, amikor kopogás nélkül belép hozzá, késő este pedig hűsleges háziszolga módjára eloltja a villanyokat, és a lefekvésre készülő Sztálin intésére kiviszi a maradék ételt. Az egykori partizán, kitűnő megfigyelőként észrevette például azt is, hogy mennyire idegesíti a „Gazdát”, ha őrségének tagjai nyikorgó csizmában trappolnak el mellette. Ezért beszerzett magának egy puha mamuszt, és így olyan halkán közlekedett a nyaralóban, mint egy kísértet.²¹

Eppen ez okozta a vesztét. Sztálinnak szöveget ütött a fejébe, hogy vajon miért bújik elő időről időre bizalmi embere a legnagyobb csendben a sötétből. „Ez csakis terrorista lehet. Olyan, akit a háború alatt a belügy diverzáns feladatokkal bízott meg” – gondolhatta a diktátor. És az egykorvolt háborús hős csuklóján hamarosan kattant a bilincs.

A Sztálin környezetében korábban hétköznapiak számító eset váratlanul nagy visszhangot keltett a szovjet belügyminisztérium berkeiben. A véres leszámolások egyik irányítója, Szerov tábornok, aki nem egyszer személyesen kinozta a gyanúsítottakat, nem merete csupán szóbeli parancsra lépni a vállpántokat Fedoszejevről. Magyarozatként odafirkantotta a kihallgatási dosszié fedőlapjára: „A letartóztatást a kormány külön utasítására foganatosítottuk”.²²

A kezdeti zavart követően azonban a Fedoszejev ügy a szokásos forgatókönyv szerint folytatódott. Az állítólagos terroristával egy időben letartóztatták a feleségét is. Mindkettő-

jükből fizikai és lelki tortúrával igyekeztek kicsikarni hamis vallomásokot. A vizsgálóbírák tudni akarták, hogy név szerint ki volt az, aki utasította az alezredest, hogy tegye el láb alól Sztálint. Azt a szöveget pedig, amelyet kényszerűségből aláírt a vizsgálat végén, kivégzése előtt, az őt halálra ítélő Különleges Tanácskozás tagjainak jelenlétében az utolsó szó jogán visszavonta, felsorolva, milyen válogatott kínzásoknak vetette őt alá Szerov.

1948 júniusában Ivan Szerov még kísérletet tett arra, hogy teljesítse a diktátor parancsát, de egyúttal megmentse Fedoszejev életét. Olyan felterjesztést írt Sztálinnak, amelyben javasolta, ítéljék az alezredest 20 év szigorított börtönbüntetésre. Ezt azzal indokolta, hogy a vádlott nem bánt megfelelő elővigyázatossággal a diktátor által megsemmisítésre kijelölt titkos iratokkal, s így az államtitoksértés bűnébe esett. A felterjesztésből közvetve kiderült, hogy a felsorolt terhelő adatok ellenére a Sztálin ellen tervezett merénylet vádjá nem állja meg a helyét. A felbőszült zsarnok erre megvádolta Szerovot, hogy bajtársa védelmében csak tessék-lássék folytatta le a vizsgálatot. Megindult hát a „pótnyomozás”. A vádlottat ezúttal személyesen Viktor Abakumov állambiztonsági miniszter – Szerov riválisa – vette kezelésbe. Sőt, két alkalommal maga Malenkov, a szovjet pártvezetés második embere hallgatta ki a rabomobilban a Központi Bizottság épületébe szállított Fedoszejevet, két munkatársa jelenlétében.

A koncepció eljárás így is szokatlanul sokáig, még további két esztendeig tartott. A merev bábfiguraként viselkedő bírák másodjára már valamennyi vádpontban bűnösnek találták Fedoszejevet. Az elégedett Joszif Sztálin pedig beteges izgalommal várta a híreket egykori testőre utolsó perceiről. A legféltettebb gondolatát is elleső Malenkov ezért elküldte egy bizalmi emberét a kivégzés helyszínére, hogy meggyőződjön róla, minden „a legnagyobb rendben” történik-e.²³

(Az utolsó lezárolások.) Ivan Fedoszejev esete bizonyítja, hogy soha senki nem érezhette magát biztonságban a szovjet diktátor környezetében. Ám az is kiderül a történetből, hogy a második világháborút követően Sztálin már nem mert személyesen részt venni a gyanúsítottak kihallgatásain, noha a „Nagy Terror” idején ezt többször megtette. Élete alkonyán viszont attól félt, hogy valamelyik vélt terrorista kitépi magát fogva tartói kezéből, és nekiesik. Ehelyett Malenkovhoz hasonló, megbízható megfigyelőket jelölt ki, általában egyszerre többet. A helyszínelők, egytől egyig a felső pártvezetés tagjai, a feladat végrehajtása közben egymást is figyelték, ki hogyan reagál a látottakra.

A kihallgatások és a kivégzések kényszerű magas beosztású ellenőrei eredendően nem voltak szadista természetű emberek. De mivel tudták, hogy a „Gazda” udvarában totális besűgás uralkodik, a szörnyű jelenetek alatt is igyekeztek bizonyítani a diktátor iránti odaadó hűségüket. Trágár megjegyzéseket tettek a vádlottakra, sőt még ütlegelték is őket. Sokat elmond a szovjet típusú diktatúráról, hogy a kifinomult értelmiségi benyomását keltő, sokoldalúan művelt, simulékony Malenkov, aki istenhívő ember lévén titokban mindennap imádkozott, ugyancsak előszeretettel bántalmazta a rendszer fogaskerekei közé került foglyokat. „Mi így szocializálódtunk Sztálin elvtárs mellett... kivétel nélkül valamennyien úgy hittük, hogy ez így van rendjén”, magyarázta 1957 nyarán az őt kihallgató pártbírónak. Őszintén csodálkozott, hogy egyáltalán miért teszik szavá ezeket az eseteket.²⁴

Élete végén tehát a Kreml ura semmivel sem lett emberségesebb, mint amilyenek a mesterséges éhínség gerjesztőjeként, a „kuláktalanítás” elindítójaként, vagy a kötelező kivégzési lajstromok összeállítójaként mutatkozott. Sőt, az elmúlás közelsége még csak növelte benne az áldozatai iránti gyűlöletet. Mégis, a Sztálin nevével fémjelzett történelmi korszak szereplői, akiket szinte az utolsó pillanatban, életük végén sorra felkereshettem, egytől-egyig

zavarba jöttek, amikor feltettem nekik a kérdést, hogy miben látják a folytonosságot a háború előtt a permanens terrorral tulajdon helyzetét megerősíteni igyekvő politikus és a háború után, már öregen változatlanul hatalma teljes vértetében fellépő zsarnok között.

Erre egyedül az emigráns publicista Kirill Henkintől kaptam választ, aki nagy ívű pályát tett meg a szovjet állambiztonsági szolgálattól a Kremllel szembe került ellenzéki nehéz életéig. „Induljunk ki abból, hogy Sztálin élete végén elbizonytalanodott”, mondta filmszabla-
 lagra vett müncheni beszélgetéseink során. „A háború előtt elég volt csupán csettintenie, és Molotovnak, Vorosilovnak vagy akár Berijának is vége lett volna. Öregkorában szintén készült a közvetlen környezetével való leszámolásokra, de egyre csak háritotta, halogatta a végjátékot. Láthatóan hezitált. Miközben személyesen irányította a kelet-európai politikai pereket a Kremlből, odahaza lemondott a demonstratív leszámolások megrendezéséről. Átmenetileg még a halálbüntetés kiszabását is felfüggesztette. Megelégedett azzal, hogy az embereket megfojtják cellájukban, mint szegény Raoul Wallenberget. A „Gazda” ugyanis féltette a háború alatt nagy nehezen felépített ’jószágos Joe bácsi’ reputációját. Ez azonban csak a látszat volt. Elég arra gondolni, hogy az 1950-es évek elején Sztálin a fél leningrádi pártvezetést lefejeztette. A kivégzési procedúra előtt Nyikolaj Voznyeszenszkij politikai bizottsági tagot meg Alekszej Kuznyecov központi bizottsági titkárt egészen vadállati kínzásoknak vetették alá.

Rettenetesen sok párhivatalnok pusztult el a két ember halála következtében. Sztálin elmozdított és lecsukott mindenkit a pártapparátusban, aki a gyűlölt Leningrádból származott. Szerteágazó mézárásokat rendeztetett a Krím félszigeten, Gorkij városában, Észtországban, Pszkovban is. De a szovjet lapok, amelyek a Nagy Terror idején a legjelentéktelenebb perekről is vérgőzös tudósításokat közöltek, ezekben az években mélyen hallgattak a politikai gyilkosságokról. Az 1950-es években viszont Sztálin már nem indokolta a terrort a proletárdiktatúra szempontjaival. Nem is igen beszélt a kivégzésekről. Csak cselekedett.”

Annyi bizonyos, hogy Sztálin évekre elhúzódó agóniája elnyújtotta az önmagát túlélő szovjet rendszer létét, és hosszú időre mesterségesen visszafogta, eltorzította a háború után létrehozott külső szovjet gyarmatbirodalom országai, köztük nem utolsósorban Magyarország természetes fejlődését.

JEGYZETEK

- 1 Az állítólagos ifjú terroristák elleni nyomozások szálait Viktor Abakumov állambiztonsági miniszter mozgatta a háttérből. Az 1950-es évek elején viszont éppen őt vádolták azzal, hogy „becsapta a pártot”, s nem vette komolyan a Sztálin ellen tervezett merénylet felgöngyölítését. G. V. Kosztircsenko: *Tajnaja polityika Sztálin. Vlaszty i antyiszemityizm*. Moszkva, 2001. 457.
- 2 Négy ilyen konstruált ügygel kapcsolatos dokumentumok olvashatók egy szamizdat kiadványban. Pamjaty. Moszkva—New York, 1976–1978. 219–297., 472–507., 1. még: Nagyzezsda i Maja Ulanovszkije. Isztorija odnoj szemji. New York, 1982.
- 3 Levon Saumjan közlése. A bakúi „kommün” vezetőjének, Sztyeapan Saumjannak a fia egy ideig a diktátor közelében a Kremlben lakott.
- 4 Vaszilij Rjasznoj közlése.
- 5 Leonyid Mlecsin: *Szmerty Sztálin. Vozsny i jevo szoratyiki*. Moszkva, 2003. 12.
- 6 Simon Sebag Montefiore: *Stalin. The Court of the Red Tsar*. London, 2003. 456.
- 7 Dmitrij Sepilov közlése.
- 8 Az Anasztasz Mikojan elbeszélését feljegyző Levon Saumjan közlése.
- 9 Milovan Dilas: *Lico totalitarizma*. Moszkva, 1992. 115–116.
- 10 Dr. Pollacsek László közlése.
- 11 Dmitrij Sepilov: *Nyeprikmnvsij*. Moszkva, 2001. 109. Máskor a diktátor napi félezer oldal elolvasásáról beszélt. Jurij Sarapov: *Pjatyoszt sztranyic v gveny...* In *Moszkovszkije novosztyi*, 1988. szeptember 18.
- 12 Konsztantyin Szimonov: *Glazami cseloveka mo-*

- jevo pokolenyija*. Moszkva, 1990. 163–172, 176–179, 190–196.
- 13 B. Sz. Ilizarov: *Tajnaja zszizny Sztalina*. Moszkva, 2002. 91.
- 14 Könyvtárának Sztálin politikai pályája során fontos szerepére elsők között figyelt fel Szipirin, L.: *Glazami knyig*. Licsnaja bibliotyeka Sztalina. In *Nyvezaviszimaja gazeta*, 1993. május 25.
- 15 A híres repülőgép-tervező memoárja szerint Sztálin külön szobában tartotta térképgyűjteményét. Jakovlev A.: *Celj zsziznyi*. Moszkva, 1968. 184–185.
- 16 Vlagyimir Loginov: *Tyenji Sztalina*. Moszkva, 1999. 128. 1941 őszén Kujbisevben is berendeztek Sztálin számára egy hatalmas lakást, titkos alagútrendszerrel, ám ő sohasem járt ott. Később a németektől felszabadított Kijevben is épült egy bombabiztos szállás Sztálin utasítására, de a diktátor ott sem fordult meg soha.
- 17 Milovan Dilas: *Lico totalitarizma*, i. m. 77.
- 18 Grigorij Marjamov közlése. A történet, amelynek híre még akkor elterjedt a moszkvai filmes körökben, a könyvében is szerepel. G. Marjamov: *Kremljovszkij cenzor. Sztalin szmotrit kino*. Moszkva, 1992. 9.
- 19 Mihail Romm, híres filmrendező közlése.
- 20 Ha hinni lehet Vlaszik főtestőr később börtönben tett vallomásainak, Fedoszejev, aki jó barátja volt, ritka szabad idejében nőket hajtott fel neki, meg másokhoz hasonlóan „trófeagyűjtéssel” foglalkozott a világ további sorsát eldöntő potsdami konferencia idején.
- 21 Vlagyimir Szemicsasztnij közlése. A politikus az 1960-as évek elején, KGB-elnök korában, Hruscsov utasítására részt vett a hírhedt Fedoszejev ügy felgöngyölítésében.
- 22 *Reabilitacija: Kak eto bilo*. Fevralj 1956 – nacsalo 80-h godov. Moszkva, 2003. II. , 662.
- 23 Molotov, Malenkov, Kaganovics. 1957. Sztenogramma ijunyszkovo plenuma CK KPSZSz i drugije dokumenti. Moszkva, 1998. 611.
- 24 Alekszej Kuznyecov közlése. L. még *Reabilitacija: Kak eto bilo*. i. m. II., 310–311.

Két pünkösöd

Eltérő közhangulat, közös kijózanító tanulságok

2002 pünkösdjén, az értékonzervatív politikai és világnézeti ország-térfél váratlan választási kudarca után *Népi vallásosság és választási vereség* címen megrendült publicisztikában állítottam párhuzamba egymással egyfelől a csíksomlyói szuper-búcsúba özönlő kisebb-nagyobb „keresztalják” – katonai átfordítva: inkább rajok vagy szakaszok, mintsem zászló-aljak, de végül is tucat hadosztálynyi „lelki tüzerövé” összerendeződött csapatok – seregszemléjét, másfelől a két választási forduló közötti, országosan szétterítve szintén csíksomlyói méretű „imahadjáratot”. Ami ugyanis ez utóbbit illeti, a nagy példányszámú *Új Ember* azokban a hetekben megtelt az imakörök szerveződésének hírdetésével. Találomra kiemelve egy budai „ima-század” toborzóját: „Közösen imádkozunk a választásokra készülve azért, hogy a családok érdekeit – a magyar jövőt – szívükön viselő képviselők kerüljenek 2002-ben a Parlamentbe.” S majd e hadrendbe állított népi vallásosság kudarca ütötte sebet ápolgatva, egy másik templom plébánosa szentbeszédben mondta el, hogy a politikai fordulat óta számtalan hívő zaklatja: „Jaj, Atya, mi történt, miben számítottuk el magunkat?”. Mire ő végigvette az Úristen hívő imáktól való elzárkózásának hosszú példasorát, kezdve a választott nép babiloni fogságától a vatikáni Pápai Állam megszűnéséig, ahol ugyanez volt a képlet: az Isten ügyére a hívő népesség eget ostromló imái dacára súlyos csapást mértek a világi ellenerők, *de ezzel végeredményben a nagyobb jót szolgálták*. S a közvetlenül keserűnek érzett eredmény történelmileg jobb lett annál, amit a jámbor imák meghallgatása hozhatott volna.

Felemelő, szép gondolatmenet – írtam akkor, 11 évvel ezelőtt –, csak hogy a mai ember számára nem több egy vita kiinduló tételénél. A páter emelkedett bölcsességéhez például többekben fölmerülhetett, hogy a most szelíden prédikáló pap mit mondott volna akkor, ha meghallgatást nyer az imahadjárat. És fölsejlett: lehet, hogy az ilyen józanabb megfontolások szintjére az óhajtott jobboldali győzelem aligha juttatott volna el bennünket. (Sőt az óvatos általánosítás is az: az egyházak mintha nem ugyanazt a vallásosságot ápolnák nyerő kurzusban, amikor úgy érzik, „sikerrel imádkoztak”, mint amikor azt kell tapasztalniuk, hogy „hiába fohászkodtak”. És mintha e második vallásosság-típus rokonszenvebb lenne, mint az első.)

Mielőtt felidézném akkori gondolatmenetem folytatását, amiben ma is érvényes belátásokat érzek, előre kell bocsátanom, hogy erre az aggodalomra rácafolni látszik az, amit az idejű pünkösdön a történelmi egyházak vezetői egybehangzóan középpontba állítottak: pünkösöd épp a *kijózanító* beszéd ideje, méghozzá főleg önkritikus értelemben. Így a legkisebb történelmi egyház elnök-püspöke egyáltalán nem triumfáló hangütéssel arra mutatott rá, hogy nemcsak a világ nem érti az egyház nyelvét, de sokszor az egyház sem a világét, amitől marad a kölcsönös előítélet, indulat, kirekesztés. Ezért – a fentebbi terminológiába áttéve – mintegy imahadjárat célként jelöli meg: „tanítson meg minket a Szentlélek *egy-más* megértésére, befogadására”. A legnagyobb egyházé pedig kifejezetten a *saját* rossz szokásainkkal, kisszerűségeinkkel való harcban látja a helyzet megkövetelte bátorságot.

De visszatérve 2002-es írásomra, idéztem a magyar domonkosok „Tanítvány” című folyóirata épp akkor megjelent számából Leszek Kolakowski tanulmányát, amely ugyan

nem hagyott kétséget az oxfordi lengyel vallásfilozófus katolikus hűségéről, de hozott néhány *kijózanító* észrevételt. Szerinte a kereszténység sem volt ártatlan abban, hogy a modern ember szembe fordult a Bibliával. S a kereszténység magának sem tett jót azzal, hogy önmaga ellen fordította a kibontakozó felvilágosodást, amikor azon fáradozott, hogy kinyilatkoztatott tanítása „ugyanaz a fajta tudás” legyen – „még ha másodrendű kivitelben is” –, mint a „világi tudás”. „Amikor a keresztény nevelés megőrizte a vallásos szertartásokkal és szentségekkel összefonódott mágikus elvárásokat és hiedelmeket, azt sugallva, hogy épp csak eltűri azt a meggyőződést, miszerint a szertartások és az ima, amelyek magától értetődően bevonják az isteni energia működését az ember életébe, valójában jól hasznosítható technikák – mintha mondjuk az ima egyfajta manipulációs eszköz lenne, amelynek ha helyesen alkalmazzuk, meg kell hoznia a maga kívánatos eredményét; s ha mégis másképp történik, akkor vagy az eljárás nem volt megfelelő, vagy az ima mint olyan semmit sem ér –, napnál világosabb lett, hogy a vallási kultusz ilyenén való felfogása annak vereségét jelenti a technikával vívott „háborúban”; ez utóbbi ugyanis, ha helyesen alkalmazzák, valóban szolgáltatja a javakat, amiket beígért... A hit összekeverése a tudással, amiért bizonyos mértékig a kereszténységet felelősség terheli, kivédhetetlenül *a tudás szegény rokonává teszi a hitet*; a kultusz összekeverése a technikával a kultuszt kivédhetetlenül eredménytelen vagy ugyancsak *kétes értékű technikává degradálja*; s annak mértékében, ahogy a keresztény egyházak áldásukat adták e műveletre, a kereszténység hozzájárult az ateizmus térhódításához.”

Ezt a *kijózanító* belátást akkor arra alkalmaztam, hogy benne a csíksomlyói zárandokok egyik fele, de még inkább a „kívánatos” választási kimenetelért „imahadjáratozók”, több ponton találva érezhetik magukat. Amit a televízióban láttunk-hallottunk Csíksomlyóról, annak egyik felében ugyan hiteles püNKÖSDI lobbanás érződött (egy civilbe öltözött fiatal apáca mondta például, hogy a székelyek csodálatos kedvessége, meg a hely és idő szelleme egy évre feltölti tiszta lelkesedéssel), de a másik felében olyannak is tanúi lehettünk (amiben protestáns testvéreink aligha vettek részt), hogy a kegyszoborhoz odadörzsölt ruhadarabokat egy évre mindenféle baj, betegség ellenében orvosságos zacskó gyanánt rakták el. S ami a Kolakowski-említette „isteni energia” politikai felhasználásának kérdését illeti, noha a budai Sziklatemplom előcsarnokában kőbe vésvé áll a majdnem-vértanú Mindszenty bíboros mondása: „Nem féltém Magyarországot, ha lesz *egymillió imádkozó magyar*”, nem biztos, hogy akár e lánglelkű apostol, akár milliós nagyságrendű követői bizonyos helyzetekben nem estek-e áldozatul a lengyel vallásbölcselelő által leleplezett alaptévedésnek. Nem „degradálták-e a kultuszt” (az imát) ilyen „kétes értékű technikává”. Mindenesetre tényszerűen kevésbé hatékonyá, mint az illetékes szaktudományok és tapasztalatok segítségével kifejlesztett politikai (vagy akár üzleti) technikák. A makroléptékben szervezett „választási imakörök mozgalom” határfoka – *ha már így próbára tettük szavazatgyűjtő erejét* – lám ténylegesen alacsonyabbnak bizonyult némely „túloldali” profi közvéleményalakító médiatechnikánál. Mert néha ugyan a Kolakowski által „szegény rokonak” becézett kultusz-technológia is hozhatta az elvárt eredményt (emlékezetes példák erre épp Mindszenty „Mária-napok” rendezvényei), de szisztematikusan erre számítani a politikai (vagy pláne a vele összefüggő gazdasági-üzleti) életben, manapság már, minden megejtő jámborsága ellenére, mondjuk ki: istenkísértés. Ahogy Békés Gellért írja Istenkeresés című kis könyvében: „végeredményben Feuerbach, Marx és Freud hasznos szolgálatot tett a mai teológiának azzal, hogy a hagyományos istenképet, ami korunk gondolkodásának semmiképpen sem felel meg, eltávolítottatta: „az *'időjárás Istene'*, a *'hadak Ura'*, a *'rend őre'*, vagy a *'javak adományozója'* képzetét, ami bizonyos kulturális

és társadalmi összefüggésben már bálvánnyá válik, mert egy embercsoport érdekeit és törekvéseit képviseli.” A műholdas meteorológia korában esőért imádkozni nyilván elavult népi vallásosság, de ugyanígy az is, ha bizonyos közgazdasági vagy alkalmazott szociálpszichológiai (politológiai) törvényszerűségek használata helyett próbálkozunk az égiek „hajlítgatásával”. S még kitértem arra az előbbi felvetésre, hogy a vallásosság világi reményektől fűtött illetve triumfáló *versus* az ilyen számításokban már csalódott és ezért józanabban elgondolkodó létmódjaira a vallásszociológusok egy érdekes összefüggésben figyeltek fel. *A vallásosság dinamikusabb és rokonszenvesebb válfajai nem szükségképpen esnek egybe.* Ahogy Vető Miklós magyar származású francia filozófus rámutat: míg a felvilágosult-karitatív brazil egyházban ürességtől konganak a templomok, addig a diktatórikus juntával kiegyező argentinban, *akárcsak a kommunizmussal és az agresszív sovén erővel jól szót értő román ortodoxban,* tömve vannak.

S itt olyan radikális tanulság levonásához csatlakoztam, amire a választási vereség tényével szembenező (a róla kialakult sztereotípiát cáfoló) Orbán Viktor döbrentett rá bennünket: „Megtanultuk a régi mondás igazságát – mondta –, ha nem vagy eléggé megzavarodva, azt jelenti, hogy nem gondolkodsz elég világosan.” Nos, ha elég világosan merünk gondolkodni, fel kell tennünk a kérdést: vajon melyik vallásosság-irányzat érvényesülése tehet jót az egész magyar társadalomnak, különös tekintettel arra a fiatalságra, amely többségében nálunk is vallásilag közömbös, de arra a fél-országnál 2002 tavaszán valamivel nagyobb táborra is, amely nem az imahadjárat támogatta politikai erőket favorizálta. Tehát szemébe kell néznünk a kérdésnek – írtam akkor és fenntartom most is –: valamiben nem lehet-e igazuk azoknak is, akik a mi értékrendünk iránt közömbösek, vagy ennek általunk gyakorolt követésében irritáló elemeket éreznek? S még mindig az akkor leköszönő miniszterelnöktől idézve: „Vajon nem arról van-e szó, hogy azért kell kiállnunk újabb, talán kemény próbatételeket, mert még nem voltunk elég erősek arra a hatalmas feladatra, hogy magunkkal ragadjuk az ország többségét.” S eközben fő követelményként említette a „biztos talajt a lábunk alatt”, aminek a szilárdsága eszerint „csalóka lápfelszínnek” bizonyult. Szilárd talajt nem is lehet mélyre ásó, őszinte és szabad megvitatás nélkül elérni. De a kertészek is tudják, hogy a termőfeladatra még nem elég erős gyümölcsfaágot – s ennek analógiájára minden jövőépítő stratégiát is – annál mélyebbre kell visszanyesnünk, minél több újrarahajtó erélyt akarunk előhívni belőlük.

S itt rámutattam: az alapozódni kezdett „neo-neobarokk” Magyarország, amely a milennium katonai stratégia (Nemeskürty) által megtervezett és levezényelt, országra szóló megünneplésével a Szent István halálának 900. évfordulójára megrendezett Eucharisztikus Világkongresszus mozgósító erejét is megközelítette (*nota bene*: egy fél évszázadon keresztül kényszer-szekularizált társadalomban), kétségkívül átmelengette annak a korosztálynak a szívét, amely a Széchenyi–Kossuth vitában Szekfű Gyula „hüvös igazságtevése” nyomán már diákkorában (közülük egy meghatározó hányad: *szerves*-gimnáziumi *cserkész*-diák korában) a Hídember eszmeiségére esküdött fel. De ennek átmentése a mai és holnap ifjúság lelkivilágába távlatilag csak csonkán sikerülhetett volna, mivel ide már az a Németh László-i, Bibó István-i vonal is beletorkollott, amely a neobarokk katolikus orientációt alapjaiban „hamis realizmusnak” érezte, és inkább az apostoli eredetüként átörökített hatalom *cromwelli-kossuthi detronizálásából* fakadó népi újjászületésből, egy *szekularizált baloldali humanizmustól* várta az egészséges magyar jövőt. Nem is beszélve a tőlük még inkább balra álló, de az ázsiai szocializmustól fertőzetlen progresszióról, mely szintén értékteremtő erőként akart bekapcsolódni egy magyar modernizációba. – (S itt majdnem felidéztem, de akkor a keserű közhangulatban inkább elhallgattam, most viszont

egy egydimenziós triumfálás megelőzéseként utalhatok rá, hogy a mindnyájunk közös József Attilája milyen ellenszenvezően élcelődött – Vágó Márta életrajza szerint – gróf Klebelsberg Kunóról.)

Tehát a 2002-es keserű kijózanodásban a leköszönő miniszterelnök önkritikáját adekvátan érezve írtam le a saját következtetést: egy olyan *világnézeti és politikai ökumené* hatalmas feladatára, amely nem akarja belegyömöszölni az egész Magyarországot ennek „széchenyis-szekfügyulás-nemeskürtys” térfelébe, tényleg nem volt sem elég erős, de elég józan és önmérséklő sem az értékonzervatív tábor. Ám így újra kell gondolnunk ideológiai alapjainkat, mert „ha nem tanulunk hibáinkból, akkor – szintén Orbán önróniájával – nem volt érdemes elkövetnünk őket”.

Már e 2002-es feleszmélő pillanatban is – amiről nem sejtettük, hogy két baloldali parlamenti ciklus elindítója lesz – eszmei kiutat az akkor már államelnök Mádl Ferencnek egy, a „politikai kereszténység” lényegét pár évvel korábban csak kutatóként megfogalmazó koncepciójában véltem felfedezni. „A keresztény társadalmi-etikai gondolkodás része az európai örökségnek, amely az antikvitásból és a zsidó-keresztény kultúrából eredően fogalmazta meg az emberi társas együttélés és emberi magatartás alapvető etikai értékeit és elvárás-rendszerét. Ezt az értékrendet az ún. *politikai kereszténység* jegyében *annak ellenére* osztja az európai társadalom, hogy jelentős része az ennek háttérében lévő hit-tológiai-egyházi intézmény-rendszerét kevésbé tartja magáénak. Ez az a jelenség, amelyre Antall József mondta egyik beszédében: *Európában az ateisták is keresztények*. Tisztelni is kell mindenkinek a meggyőződését, ha a társadalom együttélését ennek az etikai értékrendnek a jegyében kívánja élni, ami az emberek nagy-nagy többségétől konkrét vallásosságra tekintet nélkül elvárható és igazában meg is jelenik.”

Ezzel Mádl Ferenc tényként nézett szembe az ökumenének ama sajátos horizont-tágulásával, amiről a katolikus teológián belül legbátrabban *Karl Rahner* nyilatkozott. „Sok katolikus, aki egyházunkban él és ezt fontosnak is tartja, a szellemi pluralizmusban és a tudati tartalmak túlkínálatában nem teljesen védett az ellen, hogy objektíve eretnkség számba menő véleménye legyen...” De ennek *reálpolitikus* értékeléseket még hozzáfűzi: „A mai emberek átlaga nem engedi, hogy az egyház hivatala gyakorlatilag vagy-vagy helyzet elé állítsa, hogy az efféle ’eretnkségeket’ feltétel nélkül feladja, vagy hogy váljon ki az egyházból.” Vagyis a világnézet „beleszületéses” modelljét felváltó „választásos” modell érájában katolikus térfélen is teret nyert az evangélikus teológus és szociológus Peter L. Berger „heretikus kényszer” elve. Az egyház nem vizsgálhatja felül az őt támogató vagy vele szövetséges illetve vele békés koegzisztenciában élő politikai erők világnézetét saját ortodoxiájának kritérium-rendszerével, mivel egy ilyen „*átvilágítást* a meghatározó átlag „idejétmúltnak” tartana. (Egyébként ez a „békénahagyási” igény kölcsönös. Annak a kezdeményezésnek az egyház részéről való véleményezésére, hogy korábbi politikai magatartásukról át kellene-e világítani az egyházi vezetőket – amivel egy televíziós közvélemény-kutatás szerint a népesség 90 : 10 százalékos arányban egyetértett –, Paskai László bíboros, akkori esztergomi érsek ezt nyilatkozta: „Ennek a kérdésnek a jelenlegi felvetése idejétmúlt, és egyesek zavarkeltésre akarják felhasználni.”) S a 2002-es püNKÖSDI cikket akkor a fentebb idézett kérészet elvnek, illetve az ennek analógiájára megalkotott jövőépítő stratégiának a másfél évezredes bencés receptre való visszavezetésével zártam: „*Succisa virescit*”, „Visszanyesve kizöldül”.

S hogyan látható ez a problematika a 2011. évi püNKÖSD *kijózanító belátásainak* évadján? Nos, az újból szabaddá tett jövő közérzetében immár nyugodtan megengedhető – sőt józanul tanácsolható – folyamatosan önkritikus és önreformáló magatartás természetesen

nem jelenti azt, hogy politikailag többségbe kerülve engedjünk annak az esetenként nyíltan erőszakos, de szinte mindig machiavellisztikus (nemzetközi érdektársakat is mozgósító) nyomásnak, amely vissza akarja forgatni a történelem kerekét. Ahogy épp Csíksomlyón a püNKÖSDI megszólalás központi üzenete az új alkotmányra célozva elhangzott: „A magyar nép nem kíván beleszólni más nép életébe, de tudja, mit akar, és nem szorul rá arra, hogy mások kényszerítsék rá vágyaikat, akaratukat, akár félelmeiket.” – Így a két püNKÖSDNEK az ellentétes közhangulatban is egymással harmonizáló sugallata: erkölcsi megújulásunk bátorsága, az egymás iránti türelem és a tiszta beszéd józansága.

JEGYZETEK

- 1 A szerző egyetemi tanár a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológiai tanszékének alapítója és nyugalmazott vezetője.
- 2 Mádl Ferenc: Európában az ateisták is keresztények. In: Varga Károly: *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom*. Osiris, 1999.
- 3 Paskai László a magyar millenniumról és a magyarság lelki megújulásáról. Jezsó Ákos interjúja. *Magyar Nemzet*, 2001. augusztus 15.

Magyarország „Kelet Luxemburgja”? – mi az a szabályozott ingatlanbefektetési társaság?

(Problémafelvetés és nemzetközi kitekintés) „Mit tehet az a viszonylag kis belső piaccal rendelkező ország, amely a nemzetközi gazdasági folyamatokban a belső gazdaság teljesítőképessége által indokoltnál fontosabb szerepet szeretne betölteni? A válasz elméletileg egyszerű: olyan szabályozási környezetet kell teremteni, amely vonzza a pénzügyi, tőkepiaci beruházásokat és segíti a vállaltcsoport irányításához, működtetéséhez szükséges speciális egységek (pl. pénzügyi szolgáltató, fejlesztő, könyvelő központok) letelepedését.” (Erdős–Grocott, 2011)

„A fenti recept nem újdonság, Hollandia, Svájc, Luxemburg évek óta sikerrel alkalmazza, és az Európai Unió is kiemelten foglalkozik új tőkepiaci eszközök, befektetési formák kidolgozásával. Az egyik terület, amelyre a tagállamok, amerikai példát követve, az elmúlt időszakban leginkább koncentráltak az ingatlanpiac. Az ingatlanbefektetés mindig is népszerű megtakarítási, befektetési forma volt, amely azonban két jelentős hátránnyal rendelkezik. Míg egy részvényt, értékpapírt könnyen lehet venni-eladni, az ingatlan nehezebben tehető pénzzé és nehezebb a tényleges piaci értékről naprakész információt kapni. Míg értékpapírok esetén számos kollektív befektetési forma áll rendelkezésre, amelyek diverzifikálják a portfóliót, és ezzel csökkentik a hozam kockázatot, ingatlanbefektetésekre csak az ingatlanalapok specializálódtak. A kérdés tehát az, hogy hogyan lehet az ingatlanbefektetést „értékpapírosítani”, likvid tőkepiaci befektetési eszközzé tenni. A válasz egy új befektetési forma, a REIT (Real Estate Investment Trust), amely „egyszerre viselkedik társaságként és ingatlanalapként”. (Erdős–Grocott, 2011)

Az első REIT koncepciót az USA-ban vezették be a hetvenes években, és a sikeres példát számos EU tagország, köztük Anglia, Németország, Franciaország is követte az elmúlt évtizedben. Az egyes országok konkrét REIT szabályozása több tényezőben is eltér, de az alapelvek ugyanazok.

A REIT szinte minden országban csak ingatlanba fektethet (a konkrét százalékok országonként változnak, általában a portfólió 75-90%-a a megkövetelt minimum ingatlanbefektetés). A fő tevékenység mindig az ingatlan működtetése és nem ingatlan értékesítés. Mindenhol szigorú előírások vonatkoznak a jövedelmére is, melynek legalább 80%-90%-a bérleti díjából, ingatlan és kapcsolódó jogok értékesítéséből kell, hogy származzon, és ezt a jövedelmet évente a tulajdonosok között szét kell osztani. Amennyiben a REIT az előírt feltételeket teljesíti, a tulajdonosoknak kiosztott jövedelem a REIT szintjén nem adózik.

Egyes országokban a REIT nem alanya a társasági adónak, más országokban adómentességet kapnak, van ahol pedig az osztalék formájában kiosztott jövedelem levonható a REIT társasági adó alapjából. Közös jellemző, hogy a kiosztott jövedelem mindig csak a befektetők szintjén adóköteles. A magyar SZIT törvény alapján, ha Magyarországon a REIT által kiosztott jövedelem osztaléknak minősül és magyar magánszemély kapja, akkor azt 16% adó terheli, ha pedig vállalkozás, akkor adómentes. Külföldi befektetők esetén felmerülhet forrásadó, amelynek maximális mértékét adóegyezmények szabályozzák. Magyarországon jelenleg nincsenek forrásadók, így az adóegyezmény – nem magánszemély befektetők esetében – csak abból a szempontból érdekes, hogy hogyan kerül el a jövedelem a kettős adózást az illetőség államában. Az USA-ban például beszámítás van, tehát a magyar REIT-

ből származó jövedelem az amerikai tulajdonosnál az ottani szabályok szerint fog adózni, az esetleges magyar társasági adó beszámításával. Az egyes országok REIT adószabályainak kialakításánál mindig figyelembe kell venni a közös piac elvét, a szabályok nem diszkriminálhatnak belföldi és más EU tagállambeli befektető, illetve befektetési forma között. Mivel a REIT jövedelem nagyon kedvező adózású, így különösen fontos, hogy a feltételeknek való megfelelést szorosan nyomon lehessen követni. Ezért a REIT általában szabályozott környezetben működik, bankfelügyelet, vagy befektetőalapokat felügyelő egyéb szerv rendszeres beszámoltatása és ellenőrzése alatt. (Erdős–Grocott, 2011)

(A törvényjavaslat háttere) Az elmúlt években a gazdaságpolitika hitelessége meggyengült Magyarországon, és ezáltal az ország hátrányba került a régiós versenytársakkal szemben. A jelenlegi kormány célja, hogy Magyarország visszanyerje a külföldi befektetők bizalmát és ismét a régió meghatározó, EU szinten is versenyképes gazdasága legyen. Ennek tükrében a kormány adóreformot tervez, elkötelezett a piaci felügyelet (PSZAF) hatékonyabbá tételében, elkötelezett a lakossági megtakarítások ösztönzésében és azok szerkezetének „megreformálásában”. Mindez képessé és vonzó célponttá teheti Magyarországot a globális alapkezelői piacon. Az új szabályozói környezet egyik oldalról jelentős megtartó erő lehet azon piaci szereplők felé, akik esetlegesen más országban akarják folytatni a működésüket, másrészt tekintélyes szakmai múlttal és jelentős kezelt vagyonnal rendelkező külföldi alapkezelőket csábíthat Magyarországra, amelyek jelentős mértékben képesek növelni a hazai piac méretét és presztízsét is. Az általuk birtokolt know-how jelentős mértékben képes fejleszteni az általános pénzügyi kultúrát, és hosszú távon alapja a szilárd befektetői bizalom kialakulásának.

A Nemzetgazdasági Minisztérium (NGM) 2010. novemberi, a REIT-ről (Real Estate Investment Trust) szóló koncepciója szerint a kormány olyan kedvező és befektetőbarát szabályozói környezetet kívánt kialakítani, amely generálja a friss, elsősorban hazai és külföldi intézményi befektetőktől származó tőke beáramlását a magyar ingatlanpiacra, ami az egész ingatlanszektor számára komoly reálgazdasági előnyökkel járhat az ingatlanfejlesztési aktivitás várható növekedése miatt, és széles befektetői kört szólít meg. Az NGM dokumentuma szerint a pénzügyi szolgáltató szektor szempontjából Magyarország kedvező földrajzi elhelyezkedése révén lehetséges, hogy Magyarország a „Kelet Luxemburgia” legyen. (MTI)

A régióban jelenleg nincs a REIT-hez hasonló konstrukció, de Európa számos országában hosszabb-rövidebb ideje már lehet REIT-eken keresztül befektetni. Belgium, Franciaország, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Németország már REIT-ekkel csalogatja a befektetőket. Magyarországnak a kiterjesztett, pénzügyi értelemben vett régiós versenyben Luxemburgot, Hollandiát, Belgiumot, Írországot kellene legyőznie az első helyért, de a környező országokból jó eséllyel vonzhatjuk az ingatlanos befektetéseket. Ez utóbbira utalhatott az NGM, amikor Luxemburgot állította példaképpé hazánk előtt.

A fentiek bizonyításaként 2011. június 14-én a Parlamentbe benyújtásra, majd 2011. július 11. napján elfogadásra került a szabályozott ingatlanbefektetési társaságokról (SZIT) szóló törvényjavaslat. A törvény megalkotja az ingatlanbefektetési társaságokra (SZIT/REIT) vonatkozó nyilvántartásba vételi, működési és adózási szabályokat. (KPMG, 2011) Az új szabályrendszer jelentős kedvezményeket tartalmaz a REIT típusú befektetésekre mind adminisztráció, mind adózás területén, a jelenlegi ingatlanalapok által elérhető előnyökkel szemben. Ez a társasági forma már több nyugat-európai országban működik, a környező országok közül viszont Magyarország az első. Az Országgyűlés elfogadta a javaslatot, így az 2011. július 1-től hatályba is lépett.

A jogalkotó fő célja, hogy az új szabályozás eredményeképpen Magyarország a közép-kelet-európai régió pénzügyi szolgáltató központjává váljon, valamint várakozások szerint (a meglévő offshore amnesztia mellett) a magyar offshore-vagyonok hazahozatalának is lökést adjon. A SZIT tulajdonképpen az EU más tagállamaiban már elterjedt REIT-struktúrát (Real Estate Investment Trust – REIT) hivatott meghonosítani itthon a következő főbb tulajdonságok mellett.

(A SZIT meghatározása) A törvény szerint a SZIT (szabályozott ingatlanbefektetési társaság) egy olyan nyilvánosan működő, tőzsdén jegyzett részvénytársaság, amely a kis- és intézményi nagybefektetőktől összegyűjtött pénzügyi forrásokat elsősorban magyarországi bejegyzésű kereskedelmi és lakóingatlanokba fektetné be azért, hogy ezeket az ingatlanokat hasznosítsa, illetve szükség esetén fejlessze. A javaslat szerint SZIT az a nyilvánosan működő részvénytársaság lehet, amelyet az állami adóhatóság nyilvántartásba vett és kizárólag saját tulajdonú ingatlan adásvételi, illetve saját tulajdonú ingatlan bérbeadási, üzemeltetési, ingatlankezelési, vagyonkezelési tevékenységet végez Magyarország területén. (MTI)

(A SZIT alapításának feltételei-korlátai) A magyar jogrendbe bevezetendő új kategória, a SZIT egy különleges státuszt jelent. Az alábbi követelményeknek való megfelelés esetén a Nemzeti Adó- és vámhivatal bejelentés alapján tartja nyilván a társaságot.

- tőzsdén (legalább 25%-os közkez hányaddal) jegyzett, minimum 10 milliárd forint induló tőkével rendelkező nyilvánosan működő részvénytársaság
- kizárólag törzsrészcsemetét bocsáthat ki, amelyek névértéke nem lehet kevesebb tízezer forintnál
- minimum 25%-nyi kistulajdonosa kell legyen; teljes tőkéjéhez viszonyítottan legalább 25%-ot tesz ki azon részvénytársaság mértéke, amelynek tulajdonosai egyenként – közvetve vagy közvetlenül – a sorozat össznévértékének 5%-ánál kevesebb papírt birtokolnak (közkezhányad)
- a kibocsátott részvényeit együttesen legfeljebb összesen 10 százalékban tulajdonolhatják biztosítók és hitelintézetek
- együttesen az összes szavazati jog legfeljebb 10 százalékát gyakorolják biztosítók és hitelintézetek
- kizárólag saját tulajdonú ingatlan adásvételt (TEÁOR 6810), bérbeadást, üzemeltetést (TEÁOR 6820) és ingatlankezelést (TEÁOR 6832) vagy vagyonkezelést (TEÁOR 6420) végez Magyarországon
- a SZIT tulajdonában álló ingatlanokat a törvényjavaslat szerint legalább negyedévente értékelni kell és az esetleges könyv szerinti, illetve piaci érték közötti különbségeket számviteliileg is el kell számolnia. Ezt az értékelést független szakértővel kell elvégeztetni. Az értékelés történhet piaci összehasonlításra alapuló módszerrel, hozamszámításra alapuló módszerrel vagy újraelőállítási költségen alapuló módszerrel, azzal, hogy az értékelési módszerválasztást részletesen indokolni kell.
- a SZIT – a magyar ingatlanalapokkal ellentétben – tulajdonolhat üzletrészt úgynevezett projektársaságban (SPV), azaz más SZIT-en, és épületépítési projektszervezéssel foglalkozó társaságon kívül egyéb vállalkozásban nem rendelkezik részesedéssel (utóbbi kettő esetében maximum 10%-os tulajdoni hányad engedélyezett)
- a SZIT éves eredményét 90%-ban, projektársasága eredményének 100%-át köteles tulajdonosainak osztalékként kifizetni (Deloitte, 2011)

„Projektársaság” alatt a következőket érti a törvényjavaslat: a projektársaság a SZIT 100%-os tulajdonában álló belföldi társaság, ami a SZIT-hez hasonlóan csak ingatlanokkal foglalkozik. A projektársaság nyereségének 100%-át köteles osztalékként kifizetni a SZIT-nek, mint tulajdonosának. (Deloitte, 2011)

(A SZIT-re és projektársaságaira vonatkozó szabályok)

- mérlegfőösszege legalább 70%-át ingatlanportfolióba kell fektetni, úgy, hogy egy ingatlan értékes sem haladhatja meg a mérlegfőösszeg 20%-át, ez matematikailag azt jelenti, hogy a SZIT portfoliójában minimum 6 ingatlandnak kell lennie, a gyakorlatban ez valószínűleg ennél többet jelent
- egyéb eszközként csak bankbetétet, állampapírt, tőzsdei részvényt, valamint az előbb említettekben részesedéseket tarthat; eszköz portfoliója az ingatlanokon kívül kizárólag látra szóló és lekötött bankbetétet, az Európai Gazdasági Térségről szóló Megállapodásban részes államok vagy a Gazdasági Együtműködési és Fejlesztési Szervezet tagállama által kibocsátott állampapírt, nemzetközi pénzügyi intézmény által kibocsátott hitelviszonyt megtestesítő értékpapírt, elismert tőkepiacra bevezetett értékpapírt, valamint a projektársasági, más szabályozott ingatlanbefektetési társaság, valamint főtevékenységként épületépítési projekt szervezésével (TEÁOR 4110) foglalkozó gazdasági társaság tulajdoni részesedését tartalmazhatja, valamint devizaárfolyamhoz kötött ingatlanügyletekből befolyó bevételek és az ingatlanügyletekhez kapcsolódó kiadások árfolyamkockázatának, továbbá hitelfinanszírozás deviza- és kamatkockázatainak fedezése céljából kötött származtatott ügyleteket tartalmazhat
- a SZIT-nek legfeljebb az általa birtokolt ingatlanok összértékének 65% (projektársaság esetében 70%-al) megegyező értékben lehet idegen forrása (Deloitte, 2011)

(A SZIT adózása)

- a SZIT társasági adó alanya, azonban adófizetési kötelezettség nem terheli (igaz ez akár az ingatlan eladása során elért profitra is)
- a SZIT és projektársasága mentesül a helyi iparüzési adó alól (igaz ez akár az ingatlan eladása során elért profitra is)
- a SZIT és projektársasága által fizetendő vagyonszerzési illetéket az általánosan alkalmazandó illetékmérték 25%-ának felszámításával kell megállapítani, vagyis 75%-os kedvezmény a visszerthes vagyonszerzési illeték mértékére (így maximum ingatlanonként 50 millió forint) (Deloitte, 2011)

Az új pénzügyi termék alapkoncepciója, hogy a SZIT által realizált jövedelem csak a részvénytulajdonosok szintjén adózik osztalék- és árfolyamnyereség-adó formájában, így a SZIT-részvény lényegében osztalékrészvényként funkcionál, ennek köszönhetően a részvényárfolyam volatilitása az átlagnál várhatóan alacsonyabb lesz. (MTI) A kedvező adózás körébe tartozik, hogy a törvény elfogadásával egyidejűleg módosították az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvényt, melynek értelmében a szabályozott ingatlanbefektetési társaságoknak az eredeti illeték negyedét kellene csak befizetniük ingatlanszerzéskor. A helyi adókról szóló törvény módosítása lehetővé teszi, hogy a SZIT-ek mentesüljenek az adófizetési kötelezettség alól, emellett a társasági adót sem kell megfizetniük.

(Ahogy az ingatlan és a pénzügyi szakma vélekedik a törvényről) A továbbra is virágzó nyugat-európai holding központok (Svájc, Luxemburg) számos olyan adminisztratív védekezési lehetőséget nyújtanak a befektetők számára, melyek az adózási előnyöktől függetlenül is a

befektetői bizalom növelését szolgálják. A törvénymódosítás olyan megoldási lehetőséget tartalmaz, melyek a hazai környezethez igazodva valósítják meg ezen elvárások érvényesítését. (MTI) A beadott törvény előirányozza, hogy svájci, luxemburgi mintára a SZIT ügyeit ellátó ügyvéd, könyvvizsgáló, jogtanácsos, közjegyző is elláthassa a részvénykönyv-vezetés feladatát. Ezzel a javaslat benyújtója szerint egy átlátható, a tőzsdei cégek esetében a jelenlegi gyakorlatnál lényegesen jobban működő szabályozási környezet alakítható ki.

(Ingatlanszakma – öröm és kétélyek) A SZIT-re vonatkozó új szabályozási javaslat megalkotását alapvetően üdvözölte az ingatlanszakma, mert az feltételezhetően keresletet indukál a jelenleg álló ingatlanbefektetési piacon. Az építőipar évek óta tapasztalható recessziója után fellendülést hozhat a szabályozás. Az ingatlanfejlesztések egy új csatornája lehet, pénz kerülhet az iparágba. Ilyen modell több országban is jelen van már, jellemzően angolszász országokban, Angliában, Luxemburgban, Amerikában. Az első javaslatra – melyet végül módosítottak, mielőtt az Országgyűlés elfogadta – többen mondták, hogy a szabályozás egyes elemeit célszerű lenne újragondolni, ilyen volt pl. a 100%-ban hazai ingatlanbefektetésnek illetve a részvénytulajdonosokra előírt maximum és minimum értékeknek meghatározása. Lovro Adrienn, az Ingatlanfejlesztői Kerekasztal Elnöke szerint a törvény segít feloldani a jelenlegi magyar ingatlanalapak nemzetközi társaikkal szembeni versenyhátrányát, ami abból fakadt, hogy eddig csak ingatlanokat vásárolhattak, és nem szervezheték ingatlanportfóliójukat projektársaságokat tulajdonló holdingstruktúrában. Lovro véleménye szerint a Magyarországon akumulálódó tőke magyar tőkepiacon való befektetésének előmozdítási terve üdvözlendő. (Vö. www.ingatlankalauz.hu)

Több ingatlannal foglalkozó szakember vélekedik úgy, hogy a magyar ingatlanpiac fellendülését ez az egy új eszköz önmagában nem fogja még megoldani, de nagymértékben hozzájárulhat a jelenleg pangó pénzügyi befektetői érdeklődés növekedéséhez és az ingatlanpiac élénküléséhez.

Az Ingatlanfejlesztői Kerekasztal Egyesület szerint a törvény akkor tenné lehetővé Magyarország régiós pénzügyi központtá válását, ha bizonyos arányban (pl. 30-50%-ban) megengedné a SZIT-eknek régiós ingatlanokba, vagy azokat birtokló projektársaságokba vagy külföldi ingatlanokba való befektetést. Ez a gyakorlat tőlünk nyugatra is, mivel valószínűleg Luxemburg és Svájc sem csak a luxemburgi vagy svájci ingatlanbefektetések miatt vált nyugat-európai holdingközponttá. (www.ingatlankalauz.hu)

Az Ingatlanfejlesztői Kerekasztal Egyesület szerint a jelenlegi törvényben nem feltétlen jó, hogy egyes befektetői csoportok (pl. bankok és biztosítók) tulajdonszerzését maximálják a SZIT-ekben, hiszen a részvények szabad tőzsdei forgalmában sem a menedzsmentnek, sem a többi részvényesnek nincs ráhatása ezen tulajdonszerzésekre. Ugyanígy a közhányad minimális szinten való meghatározása a jelenlegi törvényszövegben átmeneti szabályozás nélkül azt eredményezheti, hogy a tulajdonosi szerkezet megváltozása pillanatában a SZIT azonnal elveszti státuszát, ami nem kívánt árfolyamesést és spekulációt eredményezhet egy olyan részvény esetében, melynek árfolyama a kötelező osztalékfizetés miatt kifejezetten stabilnak feltételezhető. (www.ingatlankalauz.hu)

Czifra Balázs, a DTZ ügyvezető igazgatója szintén pozitívnak értékelte a jogszabálytervezetet, mivel az ingatlanpiac felpozícióba hozása, tőkevonzó képességének erősítése jelenleg kulcsfontosságú nemzetgazdasági szempont. A törvény nagymértékben hozzájárulhat az ingatlanpiac szabályozottságának, átláthatóságának megteremtéséhez, valamint a hitelesség és ezzel együtt a nemzetközi befektetői érdeklődés megerősítéséhez véleménye szerint. A szakember szerint ugyanakkor viszont kérdéses, hogy a jogszabály folytán milyen va-

lós élénkülés jelentkezik a piacon, hiszen a SZIT-ek feltételrendszere sok helyen szigorú és nem feltétlenül esik egybe a jelenleg is preferált projekt-cég struktúrákkal. Várakozásai szerint, éppen ezért csak a legnagyobb ingatlantársaságok élnek majd a törvény adta adómentességgel. Fontos kiemelni, hogy ugyanakkor tovább lendítheti a piacot az eredeti törvényjavaslat módosítása, mely szerint nem csak magyarországi vállalatok lehetnek szabályozott ingatlanbefektetési társaságok, illetve külföldi ingatlanbefektetések is kerülhetnek magyarországi székhellyel rendelkező SZIT-ek tulajdonába (Acsai, 2011).

Kibédy Varga Lóránt, a CBS Property vezérigazgatója is alapvetően jó ötletnek tartja az új társasági formát, mely szerinte izgalmas lehetőség a nagy-ingatlan portfólióval rendelkező cégcsoportok számára, amely cégcsoportok tulajdonosai a tőzsdei megjelenést is támogatni tudják. Véleménye szerint a 10 milliárd forintos induló alaptőke korlátozni fogja a SZIT formára váltó cégek számát, így szerinte a következő években nem sok cég fog erre a formára váltani.

Tomcsányi Gábor, az SCD vezérigazgatója is örül a törvénynek. A SZIT-ek legnagyobb hozadékát abban látja, hogy friss tőke bevonási képesség lehet a hazai ingatlanfejlesztők számára, mivel ezek a társaságok a válság óta nem, vagy csak igen magas felárral jutottak külső piaci forráshoz. A szakember szerint a jogszabály jó lehetőséget teremt, de majd a gyakorlatban fog eldőlni, hogy hány magyarországi ingatlanfejlesztő lesz képes élni a lehetőséggel, és lesz hajlandó vállalni a tőzsdei bevezetés szigorú szabályait. Véleménye szerint 3-4 szereplő megjelenésére lehet majd számítani, ami az egész ingatlanszektor számára komoly reálgazdasági előnyökkel fog járni az ingatlanfejlesztési aktivitás növekedése miatt. Középtávon új munkahelyek jöhetnek létre az építőiparban, valamint a SZIT-ek létrehozásával több száz magasán kvalifikált pénzügyi és ingatlanszakember iránt várható kereslet.

Az Appeninn Holding vezetője, Székely Gábor nem vár csodát az új eszköztől. Szerinte egy már jelenleg is tőzsdén lévő cég esetében kézenfekvő a SZIT forma átvétele, mivel a cég már jelenleg is vállalta a tőzsdei léttel járó költségeket. Bár a törvényt ő is üdvözi, véleménye szerint azt nem szabad elfelejteni, hogy az ingatlanpiac szereplői maguk nem tudnak keresletet produkálni. Szerinte, ha a SZIT javaslat időzítésben összefonódik a KKV szegmens dinamikus növekedésével, akkor fellendülhet az ingatlanpiac, és ez a külföldi befektetők érdeklődését újra Magyarország felé fordíthatja. A szakember magasan találja a haza viszonyokhoz képest a 10 milliárd forintos induló tőke limitet, szerinte a piac fellendüléséhez kb. 3 milliárd forintnál kellene meghúzni az alsó határt.

Balla Ákos a Colliers International értékbecslési, piackutatási és tanácsadási üzletágának az igazgatója szerint az elképzelés még nem indítja be a hazai ingatlanpiacot, szerinte inkább arról van szó, hogy azokat a befektetéseket, amelyeket eddig offshore vagyonokból oldottak meg, mostantól magyarországi pénzekből fedezzék. Az azonban a törvény mellett szól, hogy egy korszerű, jogtisztá, átláthatóbb, sok nyugati országban már hosszabb ideje használt megoldásról van szó, amely szerinte is főként a magyar ingatlanpiac jelenlegi szereplőinek lehet alternatíva. A lehetséges felhasználási területekről szólva a szakember azt gondolja, hogy alapvetően egy prémium körhöz tartozó hozamingatlanokra találták ki, amelyek jellemzően a szállodák, valamint a kereskedelmi és ipari ingatlanok lehetnek.

(Pénzügyi szolgáltatók – öröm, de nem megoldás mindenre) Az ingatlanpiaci szereplőknél jobban lelkesednek az új konstrukcióért a pénzügyi szolgáltatók, sőt egyes privátbankárok rendkívül kedvező befektetési lehetőségeket is várnak tőle.

Gerendy Zoltán, a BDO adótanácsadó partnere szerint az új konstrukció az iparágban tevékenykedő komolyabb játékosoknak nyújt elsősorban lehetőséget, a 10 milliárd forintos kezdőtőke szerinte nem számít óriásinak. Azt elismeri, hogy pl. egy-egy kisebb társaságzat

építő társaság nem fogja tudni igénybe venni, de ez még nem jelenti azt, hogy az eszköz megjelenése ne lenne előrelépés. Gerendy véleménye szerint nagyon jó, hogy a törvénytervezet globális dimenzióra építkezik, ami versenyképes és az is előny, hogy a régióban más ország még nem vezette be. A szakember szerint a szabályozásra épülő egyéb jogszabályoknak kell egy kis idő, mire elhelyezkednek a magyar adórendszerben, de jó esetben 2-3 év múlva már lehet látni az eredményeit ennek a modellnek.

Az MKB szerint a REIT típusú megoldás számos országban bizonyult hasznos eszköznek az ingatlanbefektetési piac hatékonyságának javításában. A konstrukció bevezetésének ötlete már a válság előtt felmerült itthon is, de akkor nem jutott törvényjavaslati fázisig. A pénzügyi szakma szerint a SZIT az ingatlanpiaci kockázatokat nem fogja tudni befolyásolni, de a piac likviditására a szabályozott környezet pozitív hatással lehet. Azt látni kell, hogy a SZIT-ek alapításának lehetősége önmagában még nem fog addicionális piaci likviditást eredményezni az egyébként gyengén teljesítő, alacsony keresletű ingatlanpiacon. Abban viszont egyetértnek a megkérdezett szakemberek, hogy a jogi keretek és lehetőségek megalkotásának időzítése megfelelő, hiszen a kereslet későbbre várható felfutását az új instrumentum is képes lesz majd segíteni. Az OTP szakemberei szerint az új instrumentum az offshore konstrukció versenyképes alternatívája is lehet, ugyanakkor nem minden tekintetben lelkesedik az új koncepció iránt. Szerintük a SZIT egy hasonló termék, mint az ingatlanalap, viszont magasabb kockázatúnak értékelik, mivel kevésbé tartják átláthatónak és kontrolláltnak. Az OTP szerint meglehetősen kockázatos, hogy a PSZÁF nem fogja a gazdálkodást folyamatosan ellenőrizni, mivel a SZIT csak az adóhatóság felügyeleti körébe fog tartozni a tervezet szerint. A bank szakemberei ezen kritikák miatt a SZIT konstrukciót, amennyiben az megvalósul, csak olyan ügyfeleknek és befektetőknek ajánlják, akik vállalják a termékkel járó magasabb kockázatot.

Mind az ingatlanpiaci, mind a pénzügyi szakemberek összességében jónak nevezték a legújabb kormányzati kezdeményezést, az adómentesség megítélésük szerint valóban hozzájárulhat az új társasági forma elterjedéséhez. Többségük szerint azonban nem valószínű, hogy a jelenleg offshore helyeken pihenő magyar kötődésű milliárdok tömegével áramlanának haza ezekben az alapokba. Ebben egyébként nem bíznak az adószakértők sem, szerintük inkább arra lehet számítani, hogy a külföldi holdingok fektetnek be magyarországi REIT-ekbe, de a magyar hatóságok előtti láthatatlanság miatt offshore területre menekített vagyonukat nem fogják felfedni a magánszemélyek.

(SZIT vagy Ingatlanalap) Az új társasági forma – REIT – az ingatlanalapok és a nyílt részvénytársaságok sajátos keveréke.

A REIT tehát egy ingatlanbefektetési forma, a konstrukció neve az angol elnevezés (Real Estate Investment Trust) kezdőbetűiből ered, és valójában egyszerre társaság és ingatlanalap. Annyiban társaságként működik, hogy a REIT-nek részvényei vagy más tulajdonosi részesedést megtestesítő értékpapírai vannak, amelyekkel a tőzsdén, a tőkepiacon lehet kereskedni. Annyiban viszont az ingatlanalapokkal mutat hasonlóságot, hogy a REIT a pénzt ingatlanokba fekteti, és az elért nyereség után maga a REIT mint társaság nem fizet adót, hanem csak a REIT-részvények tulajdonosait adóztatják.

Az ingatlanbefektetési társaságok tőzsdei cégeként működnének. Osztalékot fizetnének a részvényeik után. A szabályozás szerint az ingatlanbefektetési társaságoknak kötelező lenne az osztalékalap 90%-át osztalékként kifizetnie a részvényeseknek. A jelenlegi szabályok szerint az állam ebből a kifizetett osztalékból jut bevételhez, adó formájában, ami jelenleg 16%. Az ingatlanbefektetési társaságok viszont mentesülnek a társasági adó alól. Ez utóbbi azonban nem feltétlenül jó hír. Ugyanis, ha nem fizet társasági adót az ingatlanbefekte-

tési társaság, akkor nem vonatkozik rá a kettős adóztatást elkerülni hivatott nemzetközi egyezmény sem. A kormány jelentős bevételre számít az osztalékok után, annak ellenére, hogy elvi lehetősége van annak, hogy a részvényes kikerülje az adó megfizetését. A magyarországi alapok egyik legnagyobb problémája az, hogy nem vonatkozik rájuk a kettős adóztatást elkerülő egyezmény, így sokszor plusz adófizetési kötelezettségük keletkezik. Luxemburgban például kifejezetten különadó sújtja őket. Ha vonatkozna rájuk a kettős adóztatást tiltó egyezmény ezt például el tudnák kerülni. Emellett az is nehezíti a jelenlegi befektetési alapok életét, hogy a rájuk vonatkozó szabályozás rendkívül szigorú, ami miatt a működésük nagyban kötött és éppen ezért rugalmatlan. A tervezett ingatlanbefektetési társaságokra vonatkozó szabályok már sokkal engedékenyebbek, így ezek rugalmasabban tudják majd kialakítani befektetéseiket.

A törvényjavaslat célja, hogy itthon tartsa az ingatlanbefektetésekből jelenleg külföldre jutó bevételek egy részét, másrészt, hogy ezzel egy kis életet vigyen a pangó ingatlanbefektetési piacba. Az ingatlanbefektetési társaságok alapításával jelentősen bővülne az ingatlanbefektetési formák köre Magyarországon. Az új lehetőség a mostaninál kedvezőbb szabályozási környezetet hozna létre. Ennek során az ingatlanalapok mellett, melyek jelenleg a szigorú szabályok miatt nagyon rugalmatlanul működnek, létrejöhetnének ingatlanbefektetési társaságok is.

Rugalmasabbá teheti az ingatlanbefektetési társaságok munkáját, hogy az ingatlanbefektetési társaságok nem csak ingatlant, hanem céget is vásárolhatnak. Ez azért lényeges, mert a magyarországi ingatlanfejlesztések általában úgy zajlanak, hogy a befektetők létrehoznak egy céget kifejezetten az adott fejlesztésre, amibe betársulva lehet részesedést szerezni a befektetés hasznából. Ezt a változtatást már régóta el szerették volna elérni az érintettek, mivel a helyi sajátosságok miatt a legnagyobb beruházásokból csak így tudnak részesedni. Az ingatlanbefektetési társaságok létrehozásával az állam is jól járhat plusz adóbevételek megszerzése miatt.

Az ingatlanalapokkal szembeni nagy előnye a REIT-nek, hogy az adott ingatlanalap jegyeivel – mint befektetési jegyekkel – általában csak az ingatlanalapot elindító bank saját ügyfelei kereskednek egymás között, míg a REIT sokkal szélesebb ügyfélkör előtt áll nyitva, hiszen a REIT-tulajdonrészek bárki által könnyen elérhetők, azokat a tőzsdén vagy bármely pénzügyi szolgáltatón keresztül meg lehet vásárolni. Ebből az is következik, hogy a REIT azoknak a kisbefektetőeknek is segítséget nyújt, akik ingatlanba akarnak fektetni, de ahhoz nincs elég pénzüik, hogy önmaguk egy ingatlant megvásároljanak, fejlesszenek.

A REIT az adómentesség miatt lehet csábító az ingatlanban perspektívát látó cégek számára. Most ha egy ingatlanfejlesztéssel, -forgalmazással vagy -kiadással foglalkozó cég nyereséget ér el, akkor a profitjából 10, illetve 19 százalékos társasági adót kell fizetnie. Ha ugyanez a cég REIT-részesedést venne, és az nyereséget hoz, akkor a cég adómentesen jut hozzá a profit rá eső részéhez. Mégpedig azért, mert mint REIT-tulajdonos osztalékot kap, és ha egy cég egy másik társaságból kap osztalékot, az után nem kell adózni. Ez az oka annak, hogy a REIT-befektetésen általában magasabb hozamot ér el egy cég a nemzetközi tapasztalatok alapján, mint más ingatlanbefektetésen. Ha a REIT-részesedést tartó cégből annak tulajdonosai ki akarják venni a pénzüket, azaz az osztalékot, akkor ezt a magánszemélyekre irányadó 16 százalékos adó megfizetésével tehetik meg. Ugyanekkora személyi jövedelemadót kell fizetniük azoknak a magánszemélyeknek is, akik ilyen minőségükben vásároltak REIT-jegyet, amikor a REIT kiosztja a nyereséget a tulajdonosok között.

Általános vélemény, hogy önmagában a társaságiadó-mentesség azonban nem feltétlenül elegendő ahhoz, hogy a pénzt egy REIT-ben fialtassa egy cég vagy egy magánszemély. Több tényező is befolyásolja a hozamot. Ilyenek pl. hogy a REIT-nek mint társaságnak kell-e iparüzési adót fizetnie, vagy, hogy mekkora illetéket fizet ingatlanszerzésekor. A

Deloit szakemberei szerint a REIT sikere attól is függ, hogy az adózási kérdéseken túlmenően mennyire lesznek vállalkozásbarátok a társasági jogi, számviteli és adminisztrációs szabályok, és ezek mennyire lesznek kiszámíthatóak.

A SZIT-ek ingatlanalapokkal szembeni nagyon nagy előnye, hogy a részvények nem csak az alapot elindító bank ügyfelei számára elérhetőek, hanem egy sokkal szélesebb kör számára is, hiszen a kereskedés a tőzsdén folyik.

Gerendey Zoltán, a BDO Magyarország vezető partnere szerint nagyon izgalmas adótervezési eszköz lehet az új SZIT a jövőbeli ingatlanfejlesztések és -vásárlások kapcsán. Mivel jövedelemadózás ebben az esetben kizárólag a tagok szintjén történik majd, a társasági adó- és helyiadó-menteség mindenképpen lényegesen kedvezőbb befektetési forma, mint a jelenleg elérhető ingatlanalapok. Gerendey szerint a külföldi befektetők számára még további előnyt jelent az a tény, hogy a jelenlegi szabályozás szerint a külföldre fizetett osztalék után a forrásadót sem kell levonni. Ez a nyilvános tőkebevonási modell várhatóan könnyebben megteremti majd a projektekhez szükséges, a válság után jelentősen megemelt mértékben (30-40%) megkövetelt önerőt, és bizonyos esetekben hatékonyan tudja majd kiváltani a jelenleg igen korlátozottan rendelkezésre álló banki finanszírozás egy részét is. Gerendey szerint nemzetközi szinten is valódi versenyelőnyt biztosít majd egy ideig ez a társasági forma, hiszen jelenleg leginkább csak az angolszász országokban vezettek be hasonló szabályozást, a régiókban teljesen újszerű ez a modell. Gerendey egyébként támogatná, ha a gazdasági növekedés beindítása érdekében más klasszikus tőkebefektetési területeken (pl. az értékpapír-piacokon) is hasonló befektetés ösztönző modelleket terveznének.

Geröcs Tamás, az Equilor elemzője szerint a tízmilliárdban meghatározott induló tőke mértéke arra enged következtetni, hogy ennek a társasági formának néhány meghatározott vállalkozói kör lehet a nyertese. Szerinte az is nagy kérdés, hogy a terv mennyire vonzaná haza a külföldön tartott pénzeket, ráadásul most az látszik, hogy egy offshore társaságon keresztül is végre lehetne hajtani ilyen típusú befektetéseket, és még az osztalékadót is ki lehet kerülni. Az viszont mindenképpen pozitívum szerinte is, hogy sokkal likvidebb lenne egy ilyen részvény, mint egy klasszikus ingatlanalap, ugyanis azt bárki megvásárolhatja, olyan is, aki ingatlanbefektetését nem feltétlenül működőtőke-beruházás formájában tervezi megvalósítani.

SZIT alapítása valószínűleg azon cégek számára lehet alternatíva, akik perspektívát látnak az ingatlanban, mivel számukra az ingatlannal kapcsolatban elért nyereség rájuk eső része adómentes lesz.

(A jövő, avagy a magyar REIT-ek létrehozásának lehetőségei a Nemzetgazdasági Minisztérium szerint)

- 1.) A REIT-ek stabil exitpiacot biztosítanak a hazai ingatlanfejlesztőknek. Az ingatlanfejlesztők, REIT-ek és bankok között hosszú távú stratégiai partneri viszony alakul ki, a kiszámítható környezet serkenti az új fejlesztéseket és beruházásokat.
- 2.) A REIT versenyképes holdingstruktúrát kínál, így feleslegessé válnak a nemzetközi (luxemburgi, ciprusi) off-shore holdingstruktúrák. A külföldi holdingstruktúrák felszámolása akár tízmilliárdos nagyságrendű vagyonok hazahozatalát eredményezheti. A REIT-szinten fizetendő osztalékadó és kedvezményes ingatlan-átruházási illeték teljes mértékben új, direkt adóbevételként jelent a költségvetés számára.
- 3.) A REIT-iparág létrehozása középtávon az építőipari multiplikátor-hatás miatt akár 10 000 új munkahelyet hozhat létre, amelyből becslésünk szerint mintegy 200 magasan kvalifikált pénzügyi, számviteli és ingatlanszakemberek számára ad új munkalehetőséget.
- 4.) A REIT-ek a hazai jegyzésű ingatlanalapoknál szélesebb befektetői körhöz érhetnek el. (külföldi intézményi nagybefektetők, nyugdíjalapok stb.).

„A koncepció végrehajtásával Magyarország komoly lehetőség előtt áll: a világgazdasági válságból való kilábalással a feltörekvő piacok (Kína, India, Közel-Kelet szuverén alapjai) szabad pénztartalékai befektetési helyszínt keresnek. A pénzügyi szolgáltató szektor szempontjából Magyarország kedvező földrajzi elhelyezkedése révén lehetséges, hogy Magyarország a „Kelet Luxemburgia” legyen.” (Nemzetgazdasági Minisztérium, 2010. november)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Hír-ADÓ, Szabályozott ingatlanbefektetési társaság, Deloitte. 2011. június 23. Adótanácsadás
- Új szabályozott ingatlanbefektetési társaságok megjelenése Magyarországon, KPMG, Adóriadó. 2011. június
- Jönnek a szabályozott ingatlanbefektetési társaságok. 2011. június 15, MTI http://hvg.hu/kkv/20110615_szit_rogan_torvenyjavaslat (2011. július 24-én letöltve)
- Az ingatlanbefektetések új adóparadicsoma lenne Magyarország. <http://www.ingatlanlauz.hu/ingatlan-hirek/1273> (2011. július 24.-én letöltve)
- Itt az offshore alternatívája? 2011. július 8., <http://www.gazdasagi.info/2011/07/08/itt-az-offshore-alternativaja/> (2011. július 24.-én letöltve)
- Szabályozott Ingatlanbefektetési Társaságok – mit kell tudni róluk? 2011. június 19., <http://www.orientax.hu/hir/szabalyozott-ingatlanbefektetesi-tarsasagok-mit-kell-tudni-roluk> (2011. július 24-én letöltve)
- Adómentesen működhetnek a SZIT-ek. De mi is az a SZIT, és mit csinál? Lengyel András, 2011. július 14. <http://ingatlanmagazin.com/penz-es-jog/adomentesen-mukodhetnek-a-szitek-de-mi-is-az-a-szit-es-mit-csinal/> (2011. július 24.-én letöltve)
- Megjelent a szabályozott ingatlanbefektetési társaságról (SZIT) szóló törvény (2011.CII.), IB 2011. július 20., <http://www.ingatlanbefektetes.hu/cikkek/megjelent-a-szabalyozott-ingatlanbefektetesi-tarsasagrol-szit-szolo-torveny-2011-cii> (2011. július 24.-letöltve)
- Magyarország kelet Luxemburgia lehetne, MTI, <http://www.econom.hu/magyarorszag-a-kelet-luxemburgia-lehetne> (2011. július 24-én letöltve)
- Szitek: tényleg regionális központ lehetünk, Acsai N. Ferenc, 2011. július 12., http://www.privatbankar.hu/cikk/ado/szitek_tenyleg_regionalis_kozpont_lehetunk_43874 (2011. július 24.-én letöltve)
- Örülnek az ingatlanosok az adómentességnek, 2011. július 17., http://www.resourceinfo.hu/hu/cikk/iroda/33534.html?utm_source=resource&utm_medium=mail&utm_campaign=hirlevel (2011. július 18-án nyomtatva)
- Ingatlanüzlet új alapon, <http://www.vilaggazdasag.hu/vallalatok/ingatlan/uj-kockak-az-ingatlanuzlethez-351289> http://www.offshore.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=125 (2011. augusztus 7-én nyomtatva)
- Sikerül-e Kelet-Európa Luxemburgjává válni? 2011. június 2., <http://origo.hu/ingatlan/ado/20110530-egy-nagyal-kedveert-lennen-keleteuropa-luxemburgia.html> (2011. augusztus 7-én nyomtatva)
- Ingatlanalapok helyett ingatlanbefektetési társaság, 2011. március 17., <http://www.ingatlan1.hu/magazin/ingatlanalapok-helyett-ingatlanbefektetesi-tarsasag/> (2011. augusztus 8-án nyomtatva)
- Egységes Javaslat a szabályozott ingatlanfejlesztési társaságokról szóló T3538. számú törvényjavaslat, Rogán Antal – Dr. Mengyi Roland – Manninger Jenő, Budapest, 2011. július
- A 21. század Magyarországa, mint Regionális Pénzügyi Központ, Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest, 2010. november 30.
- Magyar Közlöny, 85. szám, 2011. július 19., kedd, 2011. évi CII. törvény, A szabályozott ingatlanbefektetési társaságokról, 25115–25125. old.
- Erdős Gabriella – Paul Grocott: Ingatlanbefektetés: Előnyök hátrányok nélkül, 2011. január 4., <http://www.pwc.com/hu/hu/challenges/Ingatlanbefektetes-Elonyok-hatran yok-nelkul.jhtml> (2011. szeptember 11-én nyomtatva)

Az orosz energetika konfliktusai

A kőolaj és a földgáz iránt a világgazdaságban nagyjából az ezredfordulótól hihetetlen mértékben nőtt a kereslet, és ez váratlanul nagyszerű anyagi háttérrel teremtett a szentpétervári csoport tagjai számára, akik Borisz Jelcin eltávolítása után, Vlagyimir Putyin – néhány hónappal később, március 26-án választáson is megerősített – elnöki kinevezésével 2000 januárjában átvették a hatalmat Oroszországban.

(Az expanzió ideológiai gyökerei.) A kőolaj- és földgáz értékesítéséből ömlött a pénz az államkasszába is. Oroszország látványos sikereket ért el külföldi adósságának visszafizetésében, és a Szovjetunió szétesése nyomán megroppant nemzetközi tekintélye újra erősödni kezdett. Úgy látszott, hogy amit az ideológiával a Kreml a XX. században végső soron nem tudott elérni – a minden más keresztény vallás feletti kivételességet, az egyedül igaz hit birtoklását hirdető ortodoxia mélyén gyökerező terjeszkedést –, azt az energetikai kincsek meghozták számára. Lélektanilag, de persze főleg gazdaságilag ezt szolgálta a külföldi tulajdonszerzés, a kőolaj- és földgáz hálózatok birtoklása éppúgy, mint a Moszkva által szorgalmazott – még a Putyin-korszak előttről származó – hosszú távú szerződések, amelyekben a vevőnek vállalnia kellett, hogy akkor is fizet, ha nem veszi át a megállapított kőolaj- és földgáz mennyiséget. Ez a klauzula főleg az eladó, de a vevő számára is a biztonságot jelentette – egészen addig, amíg a pénzügyi és gazdasági világválság nyomán nem kezdett mélyrepülésbe a gazdaság az orosz energetikai export célszásaiban, és nem váltak feleslegessé a kőolaj- és földgázszállítmányok, amelyet az amúgy is súlyosbodó helyzetükben az importáló cégeknek ki kellett volna fizetnie.

(A Magnyitszkij ügy.) A Gazprom tekintélyes, hétszázalékos részvénycsomagjának birtoklásához kapcsolódik, néhány mozzanatában azonban a MOL–Szurgut konfliktusra is emlékeztet például az az évek óta húzódó botrány, amelynek legújabb fejleménye, hogy a svájci hatóságok 2011 májusában zárolták a félelmetes hírben álló Butirki börtönben 2009. november 16-án meghalt 37 éves jogász, Szergej Magnyitszkij ügyével kapcsolatban álló, vezető beosztású orosz belügyi dolgozóknak és családtagjaiknak a Credit Suisse-ben lévő bankszámláit. Az orosz gazdasági életre nézve rendkívül kínos botrány, amellyel az amerikai Kongresszus is foglalkozott, sokat rontott a Moszkvában mostanában gyakran emlegetett befektetői klímán.

Állítólag kínzások következtek, mások szerint azonban „csak” orvosi segítség nyújtásának elmulasztása miatt bekövetkezett halála napján Magnyitszkijt már a törvény szabta időkeretet messze meghaladva, egy teljes esztendeje tartották vizsgálati fogságban egy 5,4 milliárd rubeles adócsalás gyanúsítottjaként. A jogász környezete szerint éppen ellenkezőleg: azért vették őt őrizetbe, mert leleplezte, hogy ezt az összeget elsősorban a belügyminisztérium fennhatósága alatt dolgozó állami tisztségviselők kaparintották meg. A hatóságok másik fő célja e verzió szerint az volt, hogy terhelő vallomást nyerjenek a fogolytól főnökére, az orosz gazdaság éllóvasaival folyamatosan szembeszálló William Browder amerikai üzletemberre, az 1996-ban alapított Hermitage Capital Management tulajdonosára.

Kevesen tudják, milyen fontos szereplője az orosz gazdasági életnek a 47 éves Browder. Családjában nem ő az első, aki szerencsét próbál Oroszországban: hithű kommunista nagy-

apja 1927-ben a Komintern meghívására érkezett a Szovjetunióba, és 1932-ig Moszkvában élt. Arról nem szól a fáma, miként tudott még időben elmenekülni a bolsevik elit körében 1934-ben, Kirov leningrádi párttitkár meggyilkolása után tömegessé váló leszámolások előtt. Azt viszont tudjuk, hogy unokája a berlini fal leomlása után határozta el: bekapcsolódik a volt szovjet érdekszféra gazdasági életébe. De kezdettől számos konfliktusba keveredett a legnagyobb orosz vállalatok menedzsmentjével. Többek között a kisztrésvényesek érdekeinek figyelembe vételével megváltoztatta a teljes orosz elektromos hálózatot tulajdonló gigaholding több tucat vállalatra bontásának eredeti tervét. Ez annak ellenére sikerült neki, hogy a projekt élén Anatolij Csubajsz, az orosz gazdaság akkor talán legbefolyásosabb irányítója, a Putyin csapat tagjainak egykori tanára állt.

Browder az ezredforduló után számos orosz cég auditját megtámadta, és több esetben el is érte az érvénytelenítésüket. 2004-ban a Szurgutnyeftyegaz kisztrésvényeseinek nevében nyújtott be keresetet az arbitrázsbírószágra. Többek között az ellen tiltakozott, hogy a részvényesek 62 százalékát birtokló menedzsment leányvállalatokba menekíti a cég profitját, és a kitermelt kőolajat a piaci ár alatt, közvetítőkön keresztül értékesíti, a döntéshozatalból pedig kirekeszti a kisebbségi tulajdonosokat. (A Szurgut MOL-bevásárlása óta a mi tájainkon is ismert, hogy a cég 2003-ban kezdte átláthatatlanná tenni tulajdonosi viszonyait, pontosan az amerikai üzletember által leírt módon tüntetve el busás haszna nagy részét.)

Az egyebek mellett maffiamódszereket is alkalmazó, gátlástalan Browder korántsem az igazságot kereste, hanem az üzleti hasznot hajszolta. E szent cél érdekében 2005 decemberében hajlandó volt a CNBC amerikai televízióban dicshimnusz zengeni Vlagyimir Putyinról, amiért az orosz elnök jól elbánt a Jukosz-tulajdonos Mihail Hodorkovszkijjal. Hiába demonstrálta azonban ily módon minden erkölcsi és egyéb megfontolást mellőző lojalitását, az akkor még Putyin elnök adminisztrációját Dmitrij Medvegyev helyetteseként irányító Igor Szeccsin elérte, hogy Browdert kitiltsák Oroszországból. Az ok ezúttal a Szeccsin legkedvesebb gyermekének tekintett Rosznyefty állami kőolajvállalat elsődleges részvénykibocsátását megelőző vitákban való részvétele volt. Az amerikai üzletember ugyanis kifogást emelt a Rosznyefty leányvállalatainak konszolidálása ellen.

(Érinthetetlenek kasztja.) Időközben őt magát is rendkívül súlyos vád érte. Mint kiderült, még 2001-ben két – több mint 50 százalékban fogyasztókat foglalkoztató, ezért komoly adókedvezményekben részesített – céget jegyeztetett be az Oroszországban off-shore zónának tekintett Kalmükföldön, és ezeken keresztül több lépésben felvásárolta a Gazprom hét százalékos részvénycsomagját. Ezt állítólag a Hermitage Capital Management jogi tanácsadója és a cég auditálását végző, 1993-ban Moszkvában bejegyzett Firestone Duncan partnere, Szergej Magnyitszkij által kidolgozott konstrukcióban hajtotta végre. Oroszországban azonban egy 1997. évben kiadott elnöki rendelet tiltja, hogy a belső orosz piacon külföldi befektetők részvényt vásároljanak a gázóriásban. A hatóságok álláspontja szerint, amelyet a Magnyitszkij halála után kirobbant sajtópolémiaiban nehezen megmagyarázható módon a belügy egy magas rangú tisztségviselője fejtett ki, nemzetbiztonsági veszélyt jelent egy külföldi cég beengedése a Gazprom stratégia befektetői közé. E felfogás szerint fennáll a veszélye, hogy a jövővény igazgatósági helyet követel magának, és bepillantást nyervén a holding belső ügyeibe, manipulálhat a részvényekkel, sőt meg is rendítheti a cég helyzetét. (Ugyanezt a szempontot a MOL politikájában az orosz fél a világsajtó legtekintélyesebb orgánumainak adott nyilatkozatok sorában felháborodottan elítélte, és minden lehetséges fórumon tiltakozott ellene.)

Al Caponéhoz hasonlóan Browderék adócsalás miatt buktak meg. Kiderült ugyanis, hogy a fogyasztókat foglalkoztatásáért járó tetemes adókedvezményt (35 százalék helyett

55 százalékos nyereségadót) jogtalanul vették igénybe, egyebek mellett egy szellemi fogyasztós fiatalembert tüntetvén fel, mint pénzügyi elemzőjüket. Az orosz belügyben hatalmas késéssel, már Magnyitszkij halálának első évfordulóján tartott sajtóértekezleten a vizsgálat vezetői azzal álltak elő, hogy az elhunyt jogász készítette az 5,4 milliárd rubel összegű kedvezményt törvénytelenül visszaigénylő adóbevallásokat. A másik fél ezzel szemben már Magnyitszkij fogva tartása alatt állította, hogy ezt a hatalmas összeget a belügynek az ügy kivizsgálását irányító tisztségviselői tulajdonították el a kincstárból. A hihetetlen történetet Browder és társai azzal igyekeztek bizonyítani, hogy ezek az emberek családtagjaik nevén bankszámlát nyitottak Svájcban, és méregdrága ingatlanokat vásároltak az Amerikai Egyesült Államokban, illetve az Egyesült Arab Emírátságban.

Moszkva ezt hivatalosan cáfolta, sőt, a Rendőrség Napján az orosz kormány a vizsgálat öt vezetőjét már a fogoly halála után kivétel nélkül magas kitüntetésben részesítette. Browder erre azzal válaszolt, hogy „Az érinthetetlenek kasztja” címmel filmet forgattatott az ügyről.² Az üzletember azt is elérte, hogy a Magnyitszkij ügyben érintett 60 orosz belügyi dolgozótól – akik közül pedig többen szerették volna kihallgatni az Hermitage Capital időközben az Egyesült Államokba menekült munkatársaikat – megtagadják az amerikai vízumot.

A svájci hatóságok intézkedése, amellyel 2011. május elején zárolták az orosz belügyesek állítólag nem is létező bankszámláit, fordulatot jelentett a tragikus ügyben. És valóban nem ösztönözte különösebben oroszországi befektetésekre a külföldi tőkéket.

De a hektikusan változó tulajdonviszonyok mellett valóban egyre súlyosabb gondot jelent az orosz kőolajkincs kitermelésében a korábbiaknál sokkal nehezebben feltárható lelőhelyekhez nélkülözhetetlen korszerű műszaki háttér hiánya. A legmodernebb technikával rendelkező nyugati mamutcégek azonban a Putyin-korszak kezdete óta megváltozott befektetői klíma, az őket ért, hol jogos, hol jogtalan hatósági retorziók miatt óvatosabban, nehezebben szánják rá magukat az oroszországi befektetésekre. Ma már a Kremlben is világosan látják, milyen káros a kialakult helyzet az orosz gazdaságra nézve. Ezért 2011 januárja óta hol Medvegyev elnök, hol Putyin miniszterelnök igyekszik lelkes beszédben hazájába csábítani a potenciális befektetőket.

(A British Petroleum hányattatásai.) Egyetlen példát szeretnék felidézni annak illusztrálására, milyen ellentmondásos, sokfaktorú folyamat ez. Robert Dudley példáját, aki többször is megpróbálta a British Petroleum érdekeit érvényesíteni az oroszországi kőolaj kitermelésben. Az 1955-ben New Yorkban született, több amerikai egyetemen diplomát és tudományos fokozatokat szerzett vegyészmérnök 1994-ben, az Amoco alkalmazottjaként került Moszkvába, ahol három esztendőn át cégének stratégiai igazgatója volt. A következő évtől kezdve az Amoco fokozatosan beolvadt a BP-be, és Dudley 2003-ban megkapta szakmai életének legnagyobb kihívását: a BP és az AAA konzorcium megalakította az oroszországi kitermelésre vállalkozó egyes vállalatot, amelynek ő lett az elnöke.

A Putyin-kör uralomra kerülése utáni első, merőben új és szokatlan konstrukció azért jöhetett létre, mert Moszkvában – igaz, csak rövid időre – belátták, hogy a nyugati technológiára és a képzett menedzsment tapasztalatára szükség van. Ráadásul Oroszország leggazdagabb embere, Mihail Hodorkovszkij és társai letartóztatásának, a Jukosz adócsalás és más vádak alapján történő visszaállamosításának világbotrányt kiváltó évében a Kremlnek valahogy demonstrálnia kellett, hogy – noha továbbra sem szívesen engedi be a multinacionális nagyvállalatokat az orosz energetikai szférába – hajlandó a konstruktív együttműködésre.

Dudley nehéz partnereket kapott, hiszen az AAA konzorcium mögött hatalmas politikai hátszéllel rendelkező, óriási üzleti tapasztalatot szerzett, dűsgazdag oligarchák álltak.

Mindegyik a maga kőkemény érdekérvényesítésre törekvő, befolyásos holdudvarával, amely mind az orosz tulajdonostársak környezete, mind Dudley ellen harcolt. A TNK–BP-ben 50 százalékos tulajdonrészrel rendelkező AAA konzorcium tagja volt Mihail Fridman Alfa csoportja (25%), Leonard Blavatnyik Access nevű cége és Viktor Vekszelberg Renova vállalatcsoportja (12,5–12,5%) – innen az AAR betűszó.

A TNK–BP orosz tulajdonosai 2008 tavaszán – nem minden alap nélkül – azzal vádolták meg a brit fél javára dolgozik, noha a vállalatot 50-50 százalékos profitrészesedéssel hozták létre. Ekkor mindkét részről elhúzódo, elképesztően durva háborúskodás kezdődött a felek között, amely nagyon gyorsan az elit legfelső szintjét is elérő gazdasági–politikai orosz–brit szembenállássá nőtt. Az USA moszkvai nagykövetségén született és a Wikileaks által közzétett néhány jelentésből kiderült, hogy az AAR tulajdonosai és főleg a mögöttük álló German Han meg akarta kaparintani a TNK–BP 100 százalékát. Ehhez a britektől természetesen meg kellett szabadulni.

Az amerikai diplomáciai misszió második embere egy jelentésében, hogy a washingtoni adminisztráció számára érthetővé tegye a furcsa fejleményeket, a közel-keleti válsághoz hasonlított a TNK–BP-ért az oroszok és a britek között folyó háborút. Ebben a konfliktusban pedig, mint írta, „a Hamasz szerepét az általa „hiperagresszívnek” minősített German Han töltötte be”. A többi orosz célja a jelentésíró szerint csak az volt, hogy minél több profitot szedjen ki a közös vállalatból. A Kijevben született, 51 éves Han (aki 1989-ben, alig 28 évesen a ma már szomorú emlékéü RoszUkrEnergo 5 százalékos tulajdonosa, Ivan Furmin üzlettársa volt, vagyis közvetve a „Szeva bácsival”, vagyis a világ tíz legkeresettebb bűnözője között számon tartott Szemjon Mogiljevicssel állhatott kapcsolatban) velük szemben a céget akarta maga alá gyűrni, minden áron.

A konfrontatív Dudley sokáig az irtózatot ellenére sem volt hajlandó lemondani a TNK–BP vezetőjeként számára biztosított jogokról, inkább vállalta az ellene indított sajtó- és diplomáciai támadásokat. Október 3-án, amikor Dmitrij Medvegyev elnök fogadta a cég tulajdonosi körének orosz tagjait, Vekszelberg közölte az államfővel, hogy a részvényesek által elfogadott stratégiai elvek értelmében a TNK–BP „ügynevezett orosz korporatív személyiség, amely elsősorban annak az országnak az érdekében fejt ki tevékenységét, ahol működik”.

A brit nemedszent és az AAA tulajdonosai közötti együttműködés így viharos gyorsasággal tovább mérgesedett. Hozzájárult ehhez a nemzetközi pénzügyi válság is, amelynek következtében drámaian csökkent a TNK–BP profitja. Az alkalmazottak 15 százalékát el kellett bocsátani, és más energetikai cégekhez hasonlóan rákényszerültek, hogy alaposan megnyirbálják befektetési programjukat.

Vekszelbergék a drámai változások közepette továbbra is minden lehetséges, többek között jogi eszközzel igyekeztek megszabadulni a brit szakembertől, aki szerintük akadályozta a válság miatt megroggyant egyéb vállalkozásaik finanszírozásához szükséges profit megszerzését. Egyebek mellett keresetet nyújtottak be amiatt, hogy a TNK–BP orosz állampolgárságú vezető alkalmazottai állítólag fele annyi fizetést kapnak, mint a britek. Dudley a két évszázada hagyományosan könyörtelen eszközöket alkalmazó brit–orosz kapcsolatok szemlémét idézve sokáig durva ellenlépésekkel válaszolt. Végül azonban a számára egyre reménytelenebb helyzetben, nyilvánvalóan londoni utasításra, 2008 decemberében bejelentette távozását. Oroszországban ekkor már ő volt a gonosz nyugati kizsákmányolóknak a sajtóban folyamatosan szidalmazott, emblemikus figurája.

A történetek nem tettek jót a TNK–BP-nek. Dudleyt hamarosan csaknem valamennyi vezető beosztású brit munkatársa követte. A 280 brit szakemberből csak 25 maradt a cégnél, maga mögött hagyva az saját embereik „helyzetbe hozása” céljából szabályos háborút

kirobbantó orosz tulajdonosok azóta is tartó belviszályát. London viszont teljes mellszélességgel kiállt Dudley mellett. Már 2009 elején rábízták a BP Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ázsiában folyó tevékenységének irányítását, és az igazgatótanácsnak is tagja lett. Személye még jobban előtérbe került, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a 2010 áprilisában a Mexikói öbölben bekövetkezett olajszenyeződés okozta borzalmas környezeti katasztrófa miatt előbb-utóbb fejek hullanak a BP vezérkarában. Tony Haywardnak, a mamutcég első emberének az amerikai Kongresszus előtti meghallgatását követően a váltás halaszthatatlanná vált. A szakembernek a törvényhozók iránt leplezetlenül megvető, helyyel-közzel cinikus válaszai ugyanis felháborodást váltottak ki – távolról sem csak az Amerikai Egyesült Államokban. A 2010. október elsején távozó Haywardot a BP másik igazgatójaként Robert Dudley váltotta fel, mint több évtizedes nemzetközi tapasztalattal rendelkező kiváló szakember, akinek nem csekély konfliktuskezelő gyakorlata van, és a vereséget is megtanulhatta elviselni.

(Beteg gigászok frigye.) Alig néhány hónap múlva kiderült, hogy erre minden korábbinál nagyobb szüksége van. A BP első embereként ugyanis, ahogy mondani szokták, tizenkilencre lapot húzott, amikor 2011. január végén Davosban a legnagyobb orosz állami kőolajvállalat, a Rosznyefty vezetőivel ünnepélyesen aláírta a két cég együttműködési megállapodását. A felek az „évszázad üzletének” nevezték a két cég részvénycseréjét. A január 14-én Londonban, szokatlan időpontban, késő este tartott sajtóértekezleten a világsajtónak a szenzációra Londonba siető képviselői megtudhatták, hogy az Igor Szecsmin miniszterelnök helyettes szoros felügyelete alatt működő kőolajvállalat megkapja a BP szavazati jogot biztosító 5 százalékát, cserében a Rosznyefty 9,5 százalékáért. Az egyezség célja az Arktisz gyors olvadása nyomán néhány év múlva valószínűleg elérhetővé váló hatalmas kőolaj- és földgázkinés közös kitermelése, orosz (vagy annak vélt) felségterületen, korszerű (vagy annak vélt) brit technikával.

Bob Dudley a részvénycseréről szóló megállapodás aláírását követően óriási elégtételt kapott alig 14 hónappal korábbi megalázó eltávolításáért: Vlagyimir Putyin fogadta őt a Kremlben. Másnap a világ vezető lapjainak címdoldalán közölték a fotót a kandalló előtt, karosszékben, szétterpesztett lábakkal, széles mosollyal, láthatólag jó hangulatban üldögélő házigazdáról és vendégéről. Nyilatkozataiban Dudley nem fukarkodott a jelzőkkel, „történelminek” nevezve a „stratégiai szövetséget” cége és az oroszok között. Nem mulasztotta el azt sem, hogy elégtételt vegyen az őt egykor megalázó három oligarchán, az aláírás másnapján személyes találkozóra kényszerítve őket.

De ha ez történelmi megállapodás volt, akkor a nyugati elemzők vajon miért nevezték „beteg gigászok frigyének”? A BP esetében ez nem kérdés, hiszen a Mexikói öbölben történt katasztrófa nyomán felállított húszmilliárdos kártérítési alap végül akár háromszorosára is duzzadhat, miközben a cég piaci tőkeértéke 145 milliárd euróról 91 milliárdra zuhant. Igaz, Dudley optimista prognózisa szerint a 2011. évben a BP már képes lesz osztalékot fizetni. Éppen ehhez kellett a kockázatos szövetség az oroszokkal. És a Rosznyeftyvel való megállapodás hírére a New York-i tőzsdén 24 óra alatt valóban 3,5 százalékkal emelkedtek a cég részvényei. Pedig csillagtavoli reményekről van szó, hiszen a kitermelést a felek saját bevallásuk szerint is csak 5-10 év múlva tervezték elkezdni. Ez a jégtakaró jelenlegi vastagsága, az orosz belpolitikai és külgazdasági fejlemények miatt legalább 20 év lesz – ha lesz egyáltalán. A BP eleve csak arra vállalt kötelezettséget, hogy hozzájárul az Arktiszon folyó feltárások tudományos megalapozására Szentpéterváron és Murmanszkban létesítendő intézetek építési költségeihez.

Ami a Rosznyeftyet illeti, a cég azért „beteg gigász”, mert a Jukosz vagyont a Kreml hatékony közreműködésével elzabráló vállalat éveken át kénytelen volt törleszteni a kínai gigahitelt, amelynek segítségével Szecsinék megszerezték Hodorkovszkijék vagyontárgya- it. Másrészt állnia kell a külföldi Jukosz részvényesek által Amszterdamban és az Amerikai Egyesült Államok különböző bíróságain egymás után megnyert kártérítési perek súlyos anyagi terhet jelenthettek a Rosznyefty számára a BP-vel kötött megállapodás heteiben feltűnően lefogyott Igor Szecsin súlyos betegségéről terjedő hírek is.

A kezdetől a látványpolitika részének minősülő BP–Rosznyefty megállapodás moszkvai források szerint mindemellett Putyin kegyetlenül ügyes húzása volt, amelybe belekalkulál- ták, hogy a BP-nek már nemigen van kiútja Oroszországból. Egy Szalva Csigirinszkij nevű maffiózó-oligarcha bizonyára teljesen önzetlen közbenjárására ugyanis korábban a korrump moszkvai ex-főpolgármester, Jurij Luzskov (szintén önzetlenül) lehetővé tette, hogy a BP a legjobb fővárosi helyeken nyithasson kutatót. Mivel azonban Luzskov Medvegyev elnök nyomására, szegyetlenes körülmények között távozni kényszerült a főpolgármesteri szék- ből, a BP mögül eltűnt a védőernyő. Dudley bármely pillanatban számíthatott arra, hogy a Kreml nyomást gyakorol a cégre, ezért is jobbnak látta a Nyugaton szalonképtelen Rosz- nyefty felkarolásával kihúzni ezt a méregfogót.

(Amerika hangja.) Gyorsan kiderült azonban, hogy a remények keserű kiábrándulásba tor- kollhatnak. Alig néhány órával a megállapodás ünnepélyes aláírása után a The Wall Street Journal hírül adta, hogy Washington vizsgálni fogja a brit–orosz egyezség biztonsági koc- kázatait az Amerikai Egyesült Államokra nézve. A BP ugyanis 2009-ben még a Pentagon legnagyobb kőolaj- és földgáz szállítója volt. A létrehozni kívánt orosz–brit közös vállalat- ban irányítása során a Rosznyefty – a WSJ szóhasználatában „kágébs gyökerű” – vezetése olyan bizalmas információkhoz juthatott, amelyek valóban felhasználhatók voltak az ame- rikai érdekek ellen. Erre hivatkozva Michael Burgess republikánus kongresszusi képviselő, az energetikai bizottság tagja vizsgálatot kezdeményezett. A demokrata Edward Markey pedig azzal csatlakozott hozzá, hogy „A BP nemrég még annyit jelentett: British Petroleum. A megállapodás nyomán Bolsoj Petroleum lesz belőle”.

A biztonsági szempontok mellett nyilvánvalóan gazdasági érdekeket is sértett Washingtonban az orosz–brit megállapodás az Arktisz kiaknázásáról. Erre ugyanis Kanadával, Norvégijával, Dá- niával együtt az Amerikai Egyesült Államok is igényt tart. Az pedig egészen bizonyos volt, hogy kifejezetten gazdasági szempontok miatt támadta meg a megállapodást a BP egy másik orosz- országi leányvállalata, a brit–orosz, sőt orosz–orosz konfliktusok végeláthatatlan sorával terhelt TNK–BP vezetése. Ugyancsak a davosi aláírás napján jelentette be e cég 2007-ben hivatalba lé- pett jelenlegi vezetője, Stan Polovec, hogy a 2009. évben kötött részvényesi megállapodás egyik pontja szerint a British Petroleum valamennyi Oroszországban és Ukrajnában tervezett kőolaj- és földgáz projektjét a 2003-ban 50-50 százalékos orosz, illetve brit tulajdonrészrel alapított TNK– BP struktúráin keresztül köteles megvalósítani. Ettől csak abban az esetben lehet eltekinteni, ha a két cég közül az egyik igazgatótanácsa határozatban szögezi le, hogy nem kíván részt venni a feltárásban. Stan Polovec ugyancsak vizsgálatot helyezett kilátásba annak kiderítésére, miként sértette a megállapodás a TNK–BP részvényeseinek érdekeit.

Stan Polovec megjegyezte ugyanakkor, hogy a konfliktus megoldását jelenthetné, ha a nagyon befolyásos és még annál is erőszakosabb orosz oligarchák többségi tulajdonában lévő AAR-t bevonnák a „Bolsoj Petroleum” projektbe. Mire a Rosznyefty központjából azonnal jelezték, hogy erről szó sem lehet. Pedig korábban Szecsin és társai még nem zárkóztak el teljesen az eset-

leges osztozkodás gondolatától. Az eredeti elképzelések között szerepelt, hogy az AAR időnként elszabadult hajóágyúként viselkedő főrészvényesei helyett a Gazpromot viszik be az orosz fél képviselőjének a TNK–BP-be, majd a britektől megszabadított céget felosztják a végső soron Putyin érdekszférájának tekintett Gazprom és a komisszárként Szesin által irányított Rosznyefty között. Értelemszerűen az előbbi lett volna a gáz-, az utóbbi a kőolaj kitermelés. Ez néhány szempontból jó elgondolás volt, amelynek részeként a Gazprom kivásárolta volna az AAR birtokában lévő 50 százalékot, és a BP-től kapott volna 1 darab részvényt. Az orosz többségi tulajdon mellett a BP irányításában maradt volna a közös vállalat. A Gazprom azonban addig húzta a forgatókönyv megvalósítását, amíg az okafogyottá vált. Alekszej Miller Gazprom főnöknek ez a forgatókönyv valószínűleg nem illett szerteágazó üzleti terveibe, így a terv lassan elhalt.

(*Orosz oligarchák iszapbirkózása.*) A TNK–BP orosz főrészvényesei könyörtelenül megakadályozták a BP–Rosznyefty frígyet is. Előbb egy londoni bíróságon megtámadták a „történelmi megállapodást”, majd amikor az tovább utalta a stockholmi arbitrázs-bíróságra, elérték annak megsemmisítését. Az amerikai követség jelentése szerint Fridmanék keresték a módját, hogy „a BP-t kiforgassák a vagyonából”. Azt máris bejelentették, hogy – szó szerinti idézet! – bosszúból meg fogják fosztani a briteket a TNK–BP 2011. évi osztalékától. Erre elvileg módjuk van.

Az AAR főrészvényeseinek ellenállása szokatlan fejlemény, hiszen orosz üzletemberek nem szoktak a Kreml (pontosabban a moszkvai Fehér Házban székelő Putyin) jóváhagyásával kötött egyezség ellen fellépni. Egyes feltételezések szerint a történetek mögött a Putyin mellől Medvegyevhez szegődött gazdasági főtanácsadó, a médiában ritkán emlegetett, de nagyon befolyásos fiatal Arkagyij Dvorkovics áll. Ha ez igaz, akkor érdekütközésnek vagyunk tanúi a 11. éve megbonthatatlan monolit egységként fellépő orosz vezetésben.

IRODALOM

Az írás elsősorban a világhálón 2011-ben megjelent orosz és angol nyelvű információinak elemzésére épül.

Emellett az olvasó hasznos tényeket, véleményeket talál a következő művekben:

Adrian Delleckter, Thomas Gomart (szerk.): *Russian Energy Security and Foreign Policy*. Routledge, 2011.

Stephen Fortescue: *Russia's Oil Barons and Metal Magnates*. Palgrave Macmillan, London, 2006.

Marshall I. Goldman: *Petrostate: Putin, power, and the new Russia*. Oxford University Press, 2008.

Eric Laurent: *La face cachée du pétrole*. Plon, Párizs, 2006.

Simon Pirani: *Russian and CIS gas markets and their impact on Europe*. Oxford University Press, 2009.

Keith C. Smith: *Russian energy politics in the Baltics, Poland, and Ukraine: a new stealth imperialism*. 2004.

Viktor Sztjepakov: *Leningradci v borbe za Kreml*. Jauza, Moszkva, 2004.

Andreas Wenger, Jeronin Petrovic, Robert W. Ortung: *Russian business power: the role of Russian business in foreign and security relations*. Taylor and Francis, 2006.

Nyikolaj Zenykovics: *Putyinszkaja enciklopedyija*. Olma-Pressz, Moszkva, 2006.

JEGYZETEK

- 1 A szerző a volt Szovjetunió utódállamainak kutatója.
- 2 Ezt olvasóink is megtekinthetik: <http://youtube/MYDJYtCgnLo>

Politikai és tudományos korrektség

A politikai korrektség (political correctness vagy PC) fogalma az 1960-as évekre vezethető vissza, amikor a nyelvi relativizmus vagy metafizika Edward Sapir és Benjamin Whorf hipotézise alapján rámutatott arra a jelenségre, miszerint a nyelv befolyásolja vagy befolyásolhatja a nyelvhasználók gondolkodását.¹ Ezért az amerikai politikai baloldal egy olyan nyelvhasználatot javasolt, illetve írt elő, amely a vallási és nemi hovatartozástól függetlenül semleges, azaz nem kizáró, hanem magába foglaló, és ezáltal mentes a tudatalatti nyelvhasználatból származó sztereotípiáktól.² A politikai korrektség nyelvészeti alkalmazása összefüggésbe hozható az eufemizmussal (eu „jól” phémi „beszél”) amely adott kifejezések bántó, sértő jelentését igyekszik kevésbé direkt kifejezésekkel helyettesíteni. Összességében a politikai korrektség alkalmazói az eufemizmusokhoz hasonlóan a különböző társadalmi kisebbségek származással, fajjal, vallással, nemmel, nemi orientáltsággal és fogyatékosokkal kapcsolatos megnevezéseit igyekeznek semlegessé tenni, és ezeknek az új semleges kifejezéseknek a használatát elterjeszteni a nyilvános közhasználatban és a médiában, így csökkentve a sztereotípiákon alapuló megkülönböztetéseket.³

Azonban adott csoport elnevezésének pejoratív vagy sztereotip minősítésével kapcsolatban érdemes figyelembe venni azt a tényt, hogy a néprajzi vagy etnikai csoportok két fő típusa közül a csoportöntudattal nem rendelkező csoport elnevezések már eleve a környező népek által adott, megkülönböztető jellegű, sztereotip, illetve sokszor gúnynévi elnevezések.⁴ A gúny vagy megkülönböztető elnevezés háttérében különböző előítéletek, vallási különbözőség, más eredet, nyelvi elszigetelődés, elvándorlás és közigazgatási vagy területi különállás is meghúzódhat. Ezeket a csoportokat nem egy belső szerveződés, hanem a külső vélekedések formálják csoporttá. Mivel nincs önállósági elvük, legalábbis kezdetben a gúnynévi megbélyegzés miatt, nem szívesen vállalják vagy egyenesen tagadják az összetartozásukat. Ettől függetlenül mégis rendelkeznek valamely sajátos magatartásformával, megjelenéssel, viselkedésmóddal, értékrenddel vagy egyéb külsődleges vonással, amelyek a környezetüktől elkülönítik őket. Ilyen, eredetileg csoportöntudattal nem rendelkező népcsoportok a magyarságon belül a *barkók*, a *csángók*, a *matyók*, a *palócok* és a *poták*.⁵ Azért fontos kiemelni, hogy eredetileg nem rendelkeztek csoportöntudattal, mert a *palócok* a néprajzi érdeklődés és a szépirodalom hatására, a *matyók* a viseletük és a nemzetközi hírűvé váló hímzéskultúrájuk miatt, illetve a *csángók* szintén a néprajzi és utóbb a politikai érdeklődés miatt, napjainkban már nem gúnynévként érzékelik az elnevezésüket, hanem azt büszkén vállalva csoportöntudattal rendelkező csoportokká formálódtak.

A *csángó* elnevezés a *székelyektől* elvándorló, régiesen „elcsángáló” kifejezésből alakult népcsoport elnevezésé.⁶ A *csángók* különböző, földrajzilag elkülönülő csoportjai alakultak ki, úm. *moldvai*, *gyimesi*, *hétfalusi csángók*. A *csángó* elnevezés sokáig gúnyos elnevezésnek számított és a bukovinai eredetű *dévai csángók* kivételével a nevezett csoportok önmaguk elnevezésére nem használták.⁷ A szintén bukovinai eredetű, a második világháború után főként Tolna és Baranya megyékben a kitelepített német lakosság helyére költöztetett telepések szintén kifejezetten sértőnek érezték a *csángó* terminust. Bár a *csángó* terminus eredetileg gúnynévi elnevezés volt, a különböző táncmozgalmak és a városi lakosság szemében egzotikusnak tűnő régies életmódja miatt a *csángók* és a népi kultúrájuk iránt egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott, ami azt eredményezte, hogy amint azt napjainkban

a különböző csángóbálok és -fesztiválok elnevezései, illetve érdekképviseleti szervük a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége elnevezése is mutatja, az eredetileg gúnynévi elnevezés büszkén vállalt önelnevezéssé vált.

Eredetileg szintén gúnynévként használták a jellegzetes nyelvjárást beszélő *palóc* csoport elnevezését, amelynek már a 19. század eleji rendi társadalom idejéből adatolható a pórnépi, adózó jobbágyi jelentése, de még a 20. században is megragadható annak „paraszti” fogalma, ezért a palóc vidéknek tartott falvak lakói magukra nem szívesen használták a kifejezést.⁸ Viszont napjaikban a balassagyarmati Palóc Múzeum, a különböző palóc egyesületek stb. elnevezései arra engednek következtetni, hogy az elnevezést már szívesen vállalják. A Mezőkövesden, Tardon és Szentistvánon lakó *matyó* népcsoport elnevezését a szomszédos református lakosságtól kapta, aki a matyók körében népszerű Mátyás név miatt csúfolták ilyen módon a római katolikus vallású *matyókat*. Az elnevezés egyébként Borsodon kívül is elterjedt a római katolikusok gúnyneveként.⁹ Szintén a felekezeti különbség hívhatta életre a Kalocsai Sárköz északi részén élő szállások lakóinak *pota* elnevezését, akiket a környező református lakosság a római katolikus felekezethez tartozásuk, illetve a környezetüktől eltérő „őz” nyelvjárásuk miatt gúnyoltak a *pota* elnevezéssel.¹⁰ Akik, bár a kalocsai hímezés és viselet szintén elhíresült, a *pota* elnevezést nemigen vállalták, mert annak leginkább „buta, tudatlan, pápista” jelentése volt.¹¹ A *pota* elnevezés – jelentésmódosulása miatt – később a kalocsaiak gúnynevévé is vált, akik városi lakosok révén szintén sértőnek érezték annak „paraszti” jelentéstartalma miatt. A Borsod, Nógrád, Gömör és Heves megyék határvidékén élő *barkók* elnevezésének eredete teljes bizonyossággal máig nem tisztázott. Valószínűsíthető, hogy az olykor gúnynévként, máskor csak megkülönböztető névként használt kifejezést a gömör-borsodi református kisnemesek és a katolikus jobbágyok közötti megkülönböztetésre használhatták.¹² A kifejezés ambivalens jellegét tükrözi, hogy például Cserelyen büszkén vállalták a *barkó* elnevezést, ezzel szemben a szomszédos Borsodnádason kifejezetten tiltakoztak a használata ellen.¹³ Ez a különbség azzal magyarázható, hogy Borsodnádason a 19. században betelepített eredetileg szlovák, de már magyarul beszélő vasgyári munkásokat a falusiak *tótoknak*, míg ők vice versa a falusi lakosságot *barkónak* gúnyolták, amely ilyen formán földműves paraszt jelentéssel pejoratív tartalmat kapott.

Szintén nehéz lenne a politikai korrektség elvét érvényesíteni a *tirpák* elnevezéssel kapcsolatban, amit napjainkban a környező megyék lakói a szabolcsiak gúnyneveként használnak, akik ezt a legmesszebbmenőkig sérelmezik. Viszont a bokortanyák szlovák eredetű népessége és a nyíregyházi értelmiség egy jelentős része ezt nem gúnynévként értelmezi, hanem, amint azt a Tirpák Népzenei Együttes, a Nyírség Tirpák Kulturális Egyesület és egyéb szervezeti formák elnevezései is bizonyítják, éppen hogy büszkén vállalt önelnevezésként használják. A *tirpák* elnevezést a 18. században Békés megyéből áttelepített szlovák (akkor még tót) anyanyelvű bokortanyákat megalapító telepések használták az ugyanebben az időszakban Nógrád, Gömör, Hont és Zólyom vármegyékből érkezők gúnyolására, akik beszéd közben gyakran használták a *trpou* (jelentése „most”) töltelék szót.¹⁴ Bár a *tirpák* gúnynév azért alakult ki, mert a felvidéki telepések nyelvjárása eltért a békési szlovákok nyelvjárásától, a későbbiekben jelentésmódosulással a nyíregyházi *tótok* elnevezésévé vált. A bokortanyák *tirpák tót* földművelő lakossága a későbbiekben érkező, gyengébb minőségű földeken szőlőt termelő szlovákokat lenéző módon *szlovácstyiná*-nak vagy *vinycsjari*-nak nevezték.¹⁵ Jól láthatóan jelen esetben a *tót* az önelnevezés és a *szlovák* a gúnynév. Megjegyzendő, hogy a *tót* elnevezésnek a falusi lakosság körében egyetlen településen sem volt pejoratív értelme.¹⁶ Ami a *tót* elnevezést illeti, az eredetileg nemcsak

a szlovákokra, hanem minden szláv népcsoportra, majd a szlavóniai horvátokra, a szlovénekre és csak a 19. századtól kizárólag a szlovákokra használt kifejezés, ami végső soron a latin *teutoni* és a német *deutsch* önelnevezéssel egyaránt rokonítható.¹⁷ A szlovák népnév ebben a formájában csak 1828-ban bukkan fel, szélesebb körben az első majd általánosan használt elnevezésként csak a második világháború után terjedt el.¹⁸ Az újabb elnevezés elterjesztéséhez nagyban hozzájárulhatott a történeti Magyarországtól való elszakadás kodifikációjának az igénye.

Hasonló történeti okokkal is magyarázható, hogy a korábban általánosan elterjedt *oláh* elnevezést a románok sértőnek érezhetik. Amíg a Dunától északra élő románok magukat *rumän*-nak, a balkáni macedorománok *arumän*-nak majd *armän*-nak nevezték, a környező népek egyéb elnevezésekkel illették őket.¹⁹ A német *walach* elnevezés a *volca* szóra vezethető vissza, amely azt a kelta törzset jelölte, akik elsőként vették át a latin nyelvet. A *walach* kifejezésből alakult ki a szláv *voloh*, és ebből született a magyar *oláh*, illetve a *voloh* többes számából az olasz népelnevezés. Ebből kifolyólag a kifejezésnek nem volt pejoratív tartalma, viszont a későbbi jelentésmódosulás miatt a *valachus* és az *oláh* is egyre inkább jobbágyot jelölt.²⁰ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a 18–19. századi történeti Magyarország 11 milliós népességének csak mintegy a fele volt magyar, viszont az 5%-os nemesség 90%-a magyar volt, akkor érthető, hogy a polgárosuló *román* középosztály többé már nem érezte a magáénak az *oláh* elnevezést.²¹

A polgárosuló társadalmi réteg parasztságtól való elszakadásának igénye megragadható a hazai németiség körében is, akik a *schwäbisch* (sváb) elnevezést nem érezték a magukénak, mert az fogalmilag azonosult a *bäurisch* (paraszt) kifejezéssel.²² A történeti Magyarország németisége több lokális elnevezéssel rendelkezett, úm. *cipszerek*, *gründerek*, *heancok*, *heidebauerek*, *krikehajerek*, *ponchicterek*, *potok*, *stifollerek*, *svábok*, *szászok* stb. viszont a magyar nyelv „német” elnevezése a szláv *nemec* kifejezésre vezethető vissza, aminek a szlávok szempontjából „beszélni nem tudó” jelentése lehetett.²³ A különböző nyelvjárásokat beszélő német nyelvű csoportok nem rendelkeztek nemzettudattal és önelnevezéssel, ezért az őket jelölő terminusok is foglalkozásbeli, származásbeli, gúnynévi vagy sztereotip szemléletet tükröznek. A *cipszer* elnevezés a Szepesség német Zips elnevezésére utal. A Felvidék bányavárosainak lakosai voltak a Gölnic környéki *gründerek* (alapítók), a Selmec környéki *krikehájok* (Krickerhäu) és a Késmárk környéki *potok*. A *heancok* elnevezését illetően több magyarázat is létezik, lehetséges, hogy a *jeitz* szó *hietz/hienz* nyelvjárási alakja, de az sem kizárható hogy a Heinz személynévre utal. A *heidebauerek* elnevezése lakóhelyük a Mosoni-síkság (Heideboden) német elnevezéséből származik. A *ponchichter* elnevezés a Bohnenzüchter vagyis babtermesztő foglalkozást jelölő, csoport terminus.²⁴ A *stifoller* elnevezés arra utal, hogy a Fulda apátság (Stift fuldaer) szervezte a telepítést. A *sváb* elnevezés a 18. századi nagy telepítés hullám során érkező németek általános terminusává vált, mert az első telepések Schwabenből érkeztek, viszont a későbbi telepések már bajor és frank nyelvterületről származtak.²⁵ Hasonlóképpen összefoglaló terminus volt a 12–13. századi telepítésekkel érkező németek *szász* elnevezése, ami nem kizárólag *szász* nyelvterületről érkezőket jelölt.

Szintén lokális sztereotípiából kiinduló általánosítást tükröz a szerbek középkori *rác* elnevezése, ami már a 12. századtól adatolható, és valószínűsíthetően a délnyugat-szerbiai Raška város nevéből eredeztethető.²⁶ A *rác* elnevezésnek a 19. századig nem volt pejoratív tartalma, és a magyarországi délszláv népcsoportok katolikus hitre tért csoportjai önelnevezésként még napjainkban is használják. A pravoszláv szerbektől való megkülönböztetés miatt alakult ki a 19. századi forrásokban a „Rasciani catholici” jelölés, amit valójában a *bunjevácok*

elnevezésére alkalmazták, akik valószínűsíthetően a Bosznia és Dalmácia határvidékéről, a Buna folyó környékéről származtak.²⁷ A *bunyevacok* elnevezéseként a 19. században még a *dalmata rác* terminus is elterjedt volt.²⁸ Ebből kifolyólag Magyarországon hivatalosan a horvát nemzetiség egyik alcsoportjának tartják őket, és kétszer is elutasították az önálló nemzetiségként való elismerésüket. Szintén katolikus rácok az ún. *rác sokácok* vagy egyszerűen *sokácok*, aki az elnevezésüket valószínűsíthetően a horvát „saka” vagyis tenyér elnevezésről kapták, mert amíg a görögkeletiek három újjal, ők egész tenyérrel vetik a keresztet.²⁹

Magyarország egyetlen etnikai kisebbségi csoportja a cigányság. Az etnikai és a nemzeti kisebbségek közötti különbség leginkább abban ragadható meg, hogy az utóbbiak nem a többségi nemzettel, hanem egy másik nemzettel (anyaországgal) azonosulnak, míg az etnikai kisebbségek anyaországuk nem lévén nem tudnak azonosulni egy adott anyaország nemzetével. Ebből kifolyólag az ő nemzetté formálódásuk, csoport kohéziójuk sokkal problémásabb. Mivel a cigányok túlnyomó többségének nincsenek olyan nyelvi vagy kulturális vonásai, amelyek nemzetiséggé tennék őket, ezért a magyar állam nem tekinti a cigányságot nemzeti kisebbségnek, inkább egy sajátos szociális rétegnek, amelyet összeköt a közös múlt és a származás.³⁰ Az utóbbi időkhöz a cigány terminus a cigányság hivatalos önelnevezésére is szolgált, és a nevükben is a cigány elnevezést használó kisebbségi önkormányzatok látták el az érdekvépviseletüket. Ugyan az 1971. április 8–12. között Londonban megtartott Első Roma Világkongresszuson a különböző cigány népcsoportokhoz tartozó küldöttek konszenzussal elfogadták, hogy a világ összes cigány származású emberének közös és hivatalos elnevezése attól kezdve a *rom* többes számú alakja, azaz a *roma* legyen, azonban a magyarországi cigányzenét játszó és arra méltán büszke ún. *muzsikus cigány* csoportjai ezt az elnevezést maradéktalanul nem érezhették a magukénak, hiszen ők a cigány nyelvet már nem beszélik, viszont a román és cigány nyelveket beszélő csoportoktól határozottan elkülönültek, sőt olykor kifejezetten ellenséges viszonyban álltak egymással.³¹ Az asszimiláció mértékét tekintve Magyarországon a cigányság két fő csoportját képezik az ún. *magyar cigányok* (romungro, ungaricka roma) és az ún. *oláh cigányok* (vlašicka roma), akik közül a magyar cigányok a magyarság zenéjét és kultúráját érzik a magukénak.³² Ezen a két fő csoporton kívül még kisebb nyelvi, etnikai és életmód csoportosulások is megkülönböztethetők, amelyek besorolása olykor nehézségekbe is ütközhet, mert például a vályogvető cigányokat a magyar cigányok oláh cigánynak, viszont az oláh cigányok magyar cigánynak tartják.³³ Szintén nem tartoznak a két nagyobb csoportba a Dunántúl déli részén élő baialarok (más néven beás cigányok), akik román, de nem oláh cigányok, illetve ugyanitt élnek még német és vend cigányok is.³⁴ Úgyszintén kisebb, különálló csoportnak tekinthetők a Nógrád megyében élő ún. *kárpáti cigányok*, akik gurvari vagy maskar dialektust beszélnek, ami nagymértékben eltér az *oláh cigányok* nyelvétől.³⁵ Önmeghatározás tekintetében az oláh cigány nyelvet beszélő csoportoknál a rom (ember) terminus mellett elterjedt még a káló (fekete) és a manus (ember) meghatározás is, de önelnevezés szintjén sokkal inkább jellemző az életmód csoportosulás szerinti megkülönböztető terminusok használata, úm. lovári (lókupec) colári (szőnyeggel, pokróccal és takaróval kereskedő).³⁶ Összességében csak a magyarországi cigányság körében is több nyelvi, etnikai és életmód-csoportosulás különböztethető meg, akiknek nehéz lenne egy minden szempontból alkalmas egységesítő elnevezést találni. Bár a média és a különböző politikai irányzatok erősen szorgalmazzák a politikailag korrektnak tartott *roma* elnevezés elterjesztését, de a *cigány* elnevezés már a 14. századtól kezdve jelen van a magyar nyelvben, és annak ellenére, hogy adott szövegkörnyezetben lehet pejoratív felhangja is, a már említett cigányzene és cigányzenészek összefüggésében a magyar nemzeti kultúra részét képezi, és ebben az aspektusban a „roma zene” terminus nem alkalmazható a helyettesítésére.³⁷

Fontos megjegyezni, hogy a *roma* terminus nem tekinthető a cigányság vagy a romák összességét jelölő önelnevezésnek, mert az sokkal inkább egy a legtöbb nyelvben megragadható archaikus terminus, amit a szűkebb vérségi kötelékkel rendelkező csoporthoz tartozó „emberek” jelölésére használtak, megkülönböztetve és egyben kiemelve magukat a vérségi alapon eltérő származású egyéb népcsoportoktól. Ezek az archaikus „embert” jelölő terminusok a csoport orális hagyományokban továbbélő eredetmítoszokkal hozhatóak összefüggésbe, és a föld különböző népcsoportjainál egyaránt megragadható a jelenlétük. Viszont az idővel különváló kisebb csoportok, pláne ha nyelvváltás vagy életmódváltás történt, az adott terminust felcserélik, és ezt a nyelvhez és számon tartott vérségi kötelékhez tartozó archaikus csoportterminust már nem használják önnön jelölésükre. Ebből kifolyólag a nemzeteket jelölő, nyelvi alapon kialakított csoportterminusoktól ezek az archaikus „embert” jelölő csoportterminusok legfőképpen abban térnek el, hogy az identifikált csoportba elvileg nem tartoznak bele az azonos nyelven beszélő egyéb csoportok sem, tekintve hogy azokkal ritkán vagy egyáltalán nincs kapcsolatuk. Bár a *roma* terminus használatának elterjesztése valószínűsíthetően a cigányság nemzeté válását igyekezne elősegíteni, de, az ismertetett nyelvi és társadalmi különbségek miatt, összességében egy olyan terminust próbálnak ráerőltetni a cigányság azon tagjaira is, akik azzal nem biztos, hogy azonosulni kívánnak. Hasonló elgondolásból igyekeztek az eszkimókat rávenni a politikailag korrektnak kikiáltott *inuit* terminus használatára, mert az eszkimó terminus, ami talán valamilyen *algonkin* indián nyelvből származik, vitatott értelme szerint „nyershűsevő” jelentéssel bírhatott. Ezért a politikai korrektség jegyében megpróbálták elterjeszteni a kanadai *eszkimók* némely csoportjánál az önmaguk megnevezésére használt *inuit* kifejezést, ami körülbelül annyit tesz, hogy „ember”. Azonban az alaszka és a grönlandi *eszkimók* a saját nyelvükben az *inuit* kifejezést magukra ebben a formában nem alkalmazzák, és így nem is kívánnak azonosulni vele.³⁸ Nyelvészeti szempontból a paleoszibériai nyelvek közé sorolt eszkimó-aleut ághoz két nyelv sorolható, a *juit* (vagy *jupik*) és az *inuit* (vagy *inupiak*, *inupik*), amelyeknek természetesen számos eltérő nyelvjárása ismert, tekintettel arra, hogy nagy területen, elszórtan beszélik.³⁹ Mivel az eszkimók sem képeznek egységes nemzetet, az *inuit* bizonyos nyelvi csoportra használható, de az emberek és a nyelvük átfogó jelölésére az *eszkimó* kifejezés továbbra is alkalmasabbnak tűnik. Szintén „tudományos eredetű” a Leonhard Schultze antropológus által 1928-ban javasolt *koiszan* kifejezés, amit a politikai korrektség jegyében a busman (bozótlakó) és a hottentotta (dadogó) elnevezések helyett igyekeznek az antropológusok elterjeszteni. A csettintő hangokat alkalmazó hottentotta nyelvekben a khoi vagy k’wei, k’oi, kui stb. alakok jelentése „ember”, éppúgy, mint állítólag a namíbiai *hai//om* népcsoport „szan” kifejezésben, ám ők nem ismerik ezt a kifejezést.⁴⁰ Mivel a *busmanoknak* nem alakult ki saját összefoglaló nevük, a *busman* és a *szan* elnevezések egyaránt külső sztereotip szemléletű terminusok. A *szan* elnevezéssel kapcsolatban ellenérvként felhozható, hogy a 20. század eleji rasszista biológiai nomenklatúra kifejezése volt, ezért kérdéses, hogy mennyiben tekinthető politikailag korrekt elnevezésnek. A *bushman* kifejezéssel kapcsolatban viszont az 1980-as évek feminista antropológus mozgalmi azzal az ellenvetéssel éltek, miszerint az *szexista*, mert kimaradnak belőle a *bushwoman*-ek.⁴¹ Megjegyzendő, hogy ez az érv a *rom* és többes számú alakja a *roma* elnevezéssel kapcsolatban is felhozható, mert az csak embert/férfit/férjet jelent, és így a terminusból kirekesztik a csoport nőtagjait.

Összességében látni kell, hogy a közös érték és eszmerendszerrel bíró nemzetállamokra jellemző vagy preferált közös nyelv egységesítő jellege az államalakulatokon kívül élő népcsoportoknál nem alakulhatott ki, ezért nem meglepő, hogy nem rendelkeznek egy

olyan nyelvi alapon meghatározott terminussal, amellyel nemzeti szinten identifikálhatnák magukat. Valószínűleg ezért nem sikerült a szintén pejoratív névvel illetett pigmeusoknak (Pygmaeus ún. sing hosszúságú) egy általános, politikailag korrekt terminust találni. Az eszkimó kontra inuit elnevezések áttekintése rámutatott, hogy az eltérő nyelvű csoportok egymás mellett élése óhatatlanul eredetileg sztereotip, de nem feltétlenül pejoratív jellegű elnevezéseket generál. Adott népcsoport önelnevezéseinek és a szomszédos népcsoportok által használt elnevezéseinek különbözőségét jól illusztrálja az egyik legnagyobb, több mint 7400 afrikai népcsoportot (ott törzset) felsorakoztató internetes adatbázis.⁴² Ahol jól láthatóan a saját identifikációra alkalmazott önelnevezés mellett, szinte minden esetben megtalálható egy „alternatív” elnevezés is, amelyek valószínűsíthetően a gyarmati közigazgatás által preferált népcsoportok vagy a szomszédos népcsoportok elnevezéseit tükrözik.

Tovább színesítik a helyzetet az etnikai csoportok politikai önszerveződéseiből adódó változások, illetve azok a folyamatok, amelyeknek köszönhetően a szovjet vagy jugoszláv etnikai identitáshoz hasonló csoportöntudatok is kialakulhatnak, illetve a szerbhorvát nyelvhez hasonlóan [ti. ma szerb és horvát nyelvről beszélünk] sokszor a politikai érdekeknek megfelelően határozzák meg az önálló nyelv vagy dialektus fogalmát. Éppen ezért sokszor csak adott tudományszak vagy politikai értékrendszer megítélésétől függ, hogy adott csoport önálló etnikai csoport vagy alcsoport, esetleg nyelvi csoport, illetve adott definíció a mindenkori politikai igények függvényében változhat.⁴³ Ezért a nyugat-afrikai népcsoportok elnevezései sokszor azt tükrözik, hogy éppen nyelvi vagy etnikai szempontú vizsgálat tárgyát képezik, illetve adott nyelvű publikációkban éppen melyik preferált terminussal jelölik őket. Példának okáért az *akan*, *asanti*, *tvi*, *fulbe*, *fulani mande*, *mandinka*... stb. terminusokat sokszor eltérő aspektusokban alkalmazzák, és ebből kifolyólag önálló népcsoportot, önálló nyelvet vagy éppen dialektust is jelölhetnek.⁴⁴ Szintén vita tárgyát képezi Kelet-Afrikában, hogy a *szuahéli* terminust adott esetben etnikai vagy nyelvi viszonyok leképzésére használják, mert mindkét esetben más csoport/csoportok jelölésére alkalmazható.⁴⁵ Mivel a nyelvi és etnikai identitás egymás függvényei, nem meglepő, ha egy korábban csak nyelvi szinten elkülönülő csoport idővel etnikai öntudat szintjén is elkülönülő csoporttá válik.

Mint hogy a népcsoportok történetileg kialakult csoportok, ezért történetileg változhatnak az összetevői, a méretei és az általuk hordozott kultúra is. Ebből kifolyólag a tudományos definiálásuk sokszor meglehetősen bonyolult és csak adott időintervallumban értelmezhető. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy adott csoport, nyelvi vagy etnikai meghatározását a tudományos érvek mellett a mindenkori politikai érdekek is nagyban befolyásolják. Összességében a politikai korrektség eszmerendszerét az afrikai népcsoportok rendkívül összetett viszonyai miatt, igen nehéz maradéktalanul érvényesíteni. A vélt vagy valóban használt önelnevezések preferációja nem minden esetben alkalmazható, mert heterogén csoportokról van szó, és sokszor az adott csoport homogén kisebb, sőt olykor még a nagyobb közösségeinek tagjai sem érzik a magukénak. Ennek eredményeképpen a koloniális kultúraszemlélettől minden szempontból elhatárolódní kívánó tudósok és politikusok paradox módon, sokszor szintén „felülről” meghatározott terminusokat kívánnak ráerőltetni az adott népcsoporthoz tartozók azzal azonosulni nem kívánó tagjaira.

A népcsoport elnevezések tekintetében ismertek még a csoportöntudattal (ún. „mi tudattal”) rendelkező csoportok elnevezései, amelyeknek szintén a környezetüktől való elhatárolódás, az összetartozás és a közös eredet, és nem utolsósorban egy rendi-társadalmi kiváltságon alapuló elkülönülés képezte az alapját, mint a magyar népcsoporton belül a *hajdúk*, *jászok*, *kunok*, *székelyek*, stb. csoportjainak.⁴⁶ Azonban ezek a feudális rendi-tár-

sadalmi kiváltságokkal rendelkező csoport elnevezések nem voltak alkalmasak arra, hogy egy egész nemzetet jelölő terminussá váljanak, mert bár a nemzetállamok elvileg a közös nyelv okán szervezett egységek kívántak lenni, nyelvileg és eredet szempontjából egységes homogen nemzetállamot sehol nem sikerült (nem is sikerülhetett) kialakítani. Mindemellett a „mi tudattal” rendelkezéssel csoportelnevezések történeti és etimológiai vizsgálatai szintén sztereotip külső szemléletmódot vagy pejoratív válogó jelentéstartalmat is mutathatnak. Például a *hajdú* elnevezés szóhasadás eredménye, ami a „hajt” folyamatos melléknévi ige-nevének a hajtó-nak az elkülönült változata, vagyis egy foglalkozást jelölő csoport terminus, ami vándorszóként a délszláv és a török nyelvekben rabló, útonálló jelentéstartalmat is kapott.⁴⁷ Bár a *kun* terminus török eredetű, de eredeti jelentését tekintve a qū „sárgás, szőke fakó” kifejezésre vezethető vissza, amely szintén sztereotip szemléletű, és valószínűleg a kunok a környező népektől eltérő haj- vagy arcszínére utaló elnevezés lehetett.⁴⁸ Ebből jól látszik, hogy sztereotip, sőt pejoratív szemléletmód még az azonos nyelven beszélő csoportok között is jellemzően előfordult, amit jól bizonyít a falucsúfolók széles körben elterjedt szokása, amit az egyik legjobban gúnyolt falu, a Veszprém megyei Gyulafirátót után „rátótiádának” is neveznek.⁴⁹ Ettől függetlenül a külső elnevezések sztereotip szemléletmódja nem feltétlenül jár együtt pejoratív tartalommal, mert például az *eszkimó* elnevezés „nyershús vagy nyershalevő” jelentéstartalma mindössze arra utalhat, hogy az arktikus éghajlaton kialakult energiaigényesebb életmód nagy mennyiségű, olykor tűzgyújtást is nélkülöző táplálkozási szokásokat alakított ki, ami eltért a szomszédos *algonkin* indiánok (önelnevezésük az *Omamiwinini*) táplálkozási szokásaitól. Megjegyzendő, hogy például a nyugati-sziúk vagy lakoták törzseinek elnevezései ún. *minikonzsú* (mnikhówozsú, „akik a vízparton ületnek”), *tüketl* (óóhenupa, „akik kétszer főzik a húst”), *brulé* (szicságú, „égett combúak”)... stb., szintén sztereotip szemléletet tükröznek, amely egész egyszerűen az identifikáció jellegéből adódik.

Szintén sztereotip elnevezést eredményezhet egy népcsoport elvándorlása, mint a *csángók* vagy a *bunyevácok* esetében, illetve távolabbi példaként a Szahel-övezetben vándorló *tuaregek* esetében, akik elnevezésüket a targini, vagyis Targa-völgyből való kifejezésből kapták, míg magukat a *kel tamasheq* (akik tamashek nyelven beszélnek) vagy az *imuhaq* (szabadok) elnevezéssel illetik.⁵⁰ Ráadásul a *tuareg* vagy *imuhaq* népcsoport az ún. *berber* népcsoportok közé sorolható, akiket, összefoglaló elnevezésük nem lévén, végső soron a rómaiak által adott „barbár” terminusból származó elnevezéssel illet a szaktudomány.

Összességében a népcsoport elnevezések történeti áttekintése arra mutat, hogy azok sztereotip vagy pejoratív mivolta időben változhat, és a pejoratív tartalom elvesztésével akár büszkén vállalt önelnevezéssé is válhat. Emellett nemcsak időben, de térben is változó jelentéstartalommal bírhatnak, mert amíg a környező népcsoportok nyelvhasználatában adott népcsoport elnevezésének lehet pejoratív jelentése is, addig egy távoli népcsoport nyelvében ez a konnotáció nem feltétlenül áll fenn. Ebből kifolyólag a politikai korrektség következetes alkalmazása a különböző népcsoport elnevezésekben korántsem egyszerű, mert például a legközelebbi nyelvrokonaink *vogul* és *osztják* elnevezései a magyar nyelvben nem terheltek semmilyen pejoratív jelentéstartalommal, viszont az oroszban igen. Ezért újabb, ha nem is a köznyelvben, de kezd elterjedni a *manysi* és a *hanti* terminusok használata. Viszont a *grúzok* a terhes szovjet örökségtől szabadulni kívánva, úgy tűnik, hiába igénylik az általuk preferált *Georgia* elnevezést (egyébként az önelnevezésük a *kartvelebi*), a nyelvészet álláspontja szerint a politikai érdekek nem elegendőek arra, hogy a köznyelvi használatban a megszokott *grúz* elnevezést a politikailag korrekt *georgiai* elnevezés váltsa fel.⁵¹ Ezért minden szempontot figyelembe véve úgy látszik, hogy a politikai korrektség al-

kalmazása a népcsoportok elnevezéseinél következetesen nem alkalmazható. Mivel a népcsoportok elnevezései térben és időben változó jelentéstartalommal bírnak, azok sztereotíp vagy pejoratív minősítése valamilyen szinten úgyszintén sztereotíp szemléletmódot feltételez. Emellett megfigyelhető jelenség, hogy adott csoport tagjai a politikailag inkorrektnek minősített elnevezést afféle Cyrano-effektusként magukra továbbra is alkalmazzák, ám másoktól azt nem tűrik, ami etnikai ellentéteket generál, vagy a már meglévő ellentéteket még jobban kiélezi. Ebből kifolyólag a politikai korrektség eszmerendszere sokszor társadalmi és etnikai feszültségek forrásává is válhat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARNARD, Alan
2007 Anthropology and the Bushman. New York.
- BÁRTH János
1973 A pota néprajzi csoport. Ethnographia, LXXXIV, 564–570.
- BENKE József
1996 A borsodnádasdi „barkók”. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 29, Budapest, 41–53.
- BRAUER-BENKE József
2003 A magyar cigányzenészek és kapcsolattrendszereik. Valóság, XLVI/1. 57–65.
- BRETT, Michael-FENTRESS, Elizabeth
1996 The Berbers. Oxford
- CARNES, Ralph L
1965 The Sapir-Whorf hypothesis: an analysis. Emory University
- FELSTEIN, Richard
1997 Political correctness: a response from the cultural Left. Minneapolis.
- FODOR István (főszerk)
1999 A világ nyelvei. Budapest.
- GYIVICSÁN Anna (főszerk.)
1996 A magyarországi szlovákok népi kultúrájának Atlasza. Békéscsaba.
- GYÖRFFY István
1942 Magyar nép, magyar föld. Budapest.
- HIRSCHFELDER, Arlene – BEAMER, Yvonne
2000 Native Americans today: resources and activities for educators, grades 4-8. Englewood.
- HUGHES, Geoffrey
2010 Political correctness: a history of semantics and culture. Oxford.
- HUTTERER Miklós
1973 A magyarországi német népcsoport. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII., Budapest, 93–116.
- KÁVÁSSY Sándor
1954 Cigányzenekar Kölcse. Etnológiai Archívum 11408
- KOVÁCS Ágnes – SZEMERKÉNYI Ágnes
1979 Falucsúfoló. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. 2. köt. (F–Ka), Budapest, 29–30.
- KÓSA László
1977 Cigányok, Csángók. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. (A–E) Budapest, 426., 454.
- KÓSA László – FILEP Antal
1978 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest.
- MANGA János
1979 Palócföld. Budapest.
- MANHERZ Károly
1982 A magyarországi német nemzetiség néprajzáról. Budapest.
- MÁRKUS Mihály

- 1936 A tírják név eredete. Ethnographia, XLVII, 20–25.
 1943 A bokortanyák népe. Budapest.
 MISKOLCZY Ambrus
 2005 Románok a történeti Magyarországon. Budapest.
 PALÁDI-KOVÁCS Attila
 2000 Kismemesi társadalom és kultúra. In Magyar Néprajz VIII. Budapest, 138–168.
 PALÁDI-KOVÁCS Attila
 2003 Tájak, népek, népcsoportok. Budapest.
 PESTY Frigyes
 1984 Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából, 1864–65) Szentendre.
 SÁROSI Bálint
 1971 Cigányzene. Budapest.
 SZARVAS Zsuzsa
 2003 Kiskereskedők. In Magyar Néprajz VIII. Budapest, 363–387.
 SZOMBATHY Zoltán
 2006 A déli szuahélik: nyelv, kultúra és államok. In SEBESTYÉN Éva – SZOMBATHY Zoltán – TARRÓSY István (szerk.) Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára. Budapest, 366–382.
 TESZ
 1970–76 BENKŐ Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 2-3. H–Ó, Ö–Z. Budapest.
 UROSEVICS Daniló
 1969 A magyarországi délszlávok története. Budapest.

JEGYZETEK

1	Carnes, Ralph L 1965	28	Pesty Frigyes [1864] 1984.
2	Feldstein, Richard 1997, 230.	29	Urosevics Daniló 1969, 86.
3	Hughes, Geoffrey 2010, 320.	30	Paládi-Kovács Attila 2003, 405.
4	Kósa László – Filep Antal 1978, 40.	31	Kávássy Sándor 1954, 13.
5	Kósa László 1978, 40.	32	Sárosi Bálint 1971, 17–18.
6	TESZ 1967, 477.	33	Uo.
7	Kósa László 1977, 454.	34	Kósa László 1977, 426.
8	Manga János 1979, 21.	35	Uo.
9	Györfly István 1942, 245.	36	Szarvas Zsuzsa 2000, 369.
10	Bárth János 1973, 564.	37	Brauer-Benke József 2003, 57.
11	Uő., 567.	38	Hirschfelder, Arlene-Beamer, Yvonne 2000, 3–4.
12	Paládi-Kovács Attila 2003, 135.	39	Fodor István 1999, 350–351.
13	Benke József 1996, 51–52.	40	Barnard, Alain 2007, 140.
14	Márkus Mihály 1943, 62.	41	Uő., 139.
15	Márkus Mihály 1936, 24.	42	http://www.ezakwantu.com/Gallery%20Tribal%20Names%20-%20African%20Tribe%20Names.htm
16	Gyivicsán Anna 1996, 43.	43	Isaacs, R. Harold 1975
17	TESZ 1976, 951–952.	44	Fodor István 1999, 30–31, 425, 919.
18	TESZ 1976, 772.	45	Szombathy Zoltán 2006, 366–368.
19	Miskolczi Ambrus 2005, 16.	46	Kósa László 1978, 40.
20	Uő., 29.	47	TESZ 1970, 24.
21	Paládi-Kovács Attila 2000, 138.	48	TESZ 1970, 667.
22	Manherz Károly 1982, 36.	49	Kovács Ágnes – Szemerkenyi Ágnes 1979, 29–30.
23	TESZ 1970, 1011.	50	Brett, Michael – Fentress, Elizabeth 1996, 208.
24	Hutterer Miklós 1973, 102.	51	http://no.hu/archivum/20110819-gruzia_vagy_georgia_
25	Manherz Károly 1982, 35.		
26	TESZ 1976, 326.		
27	Urosevics Daniló 1969, 50.		

Kutatni, építeni és épülni – Gondolatok a „Tudásból várat...” című könyv kapcsán

A magyarországi tudásmenedzsment kutatás és praxis kánonjéről lesz szó. Tavasszal jelent meg Dr. Noszkay Erzsébet szerkesztésében s az N & B Kiadó gondozásában a „*Tudásból várat...*” című gyűjteményes kötet, az MTA Vezetés- és Szervezéstudományi Bizottság Tudásmenedzsment Albizottság kettes számú kötete. A kötet a 2009–2011 közötti időszak tudásmenedzsment kutatásából publikál huszonnégyet. Noszkay professzorasszony 2003 óta vezeti az albizottságot. Ez a bizottság szervezi, koordinálja, kanonizálja a hazai tudományos tudásmenedzsment műhelyek és tudáscentrumok munkáját, eredményeit. A kutatók egyik része a tudásmenedzsment elmélet / gyakorlat összhangjában tevékenykedik, s rendszerez. Zalai Béla írja, hogy: „*a tudományos rendszerezés feladata megállapítani, hogy az egyik rendszerezésnek a másikba való transzponálása hogyan lehetséges; A különböző rendszerekben például ugyanazok az egyes tények más csoportokhoz tartoznak, más „távolságra” vannak egymástól; ez konstatálható, s így az egyik rendszer a másikra ebből a szempontból is mintegy leképezhető. De maguk a tények is mások, azáltal éppen, hogy különböző rendszerekhez tartoznak; s ez a transzponálásnál konstatálható, de nem értékelhető; a rendszerek lényeges, belső konstrukciója elvész. A nyert ismeret természetesen igen hasznos és igen mély lehet; de mindig knowledge about it és nem knowledge of it.*”¹ Mindez azért említendő, mert fontos, hogy megkülönböztessük a tudásmenedzsment területén is a megkülönböztetendő dolgokat. Abból a célból, hogy értsük, mit jelent valamiről tudni (ismerni) és arról beszélni, s mit, valamit tudni és a szerint tenni. A tudás és a tevés ekként kapcsolódik össze. Heidegger világít rá, hogy a „*kéz minden műve a gondolkodáson alapszik*”.² Alapvetően minden tudás tenni tudás. Németül úgy mondják, hogy „*die Wissenspraxis*”. A hazai tudásmenedzsment kutatók másik része elméleti kutatást végez. A tudásmenedzsmentről való gondolkodás határait kutatják, illetve tudásfilozófiai fogalmakat interpretálnak. Mert a filozófiai gondolkodás is a tudáshoz tartozik. Ez a gondolkodás tartománya és iránya.

A tudásmenedzsment kánont a kötetben harmincyolc szerző írása alakítja-formálja közel háromszáz oldalon, huszonnégy fejezetben. Kár, hogy a szövegben alkalmazott vizuális ábrázolás nem tesz láthatóvá benne rejlő dolgokat. Olyan ez a kötet, mintha egy vár huszonnégy kabinetjében, huszonnégyféle dologról és huszonnégyféle módon beszélne. Mert ekként alakul a polifonikus beszéd, s morajlás lesz, amely az egész várat áthatja. A tudásmenedzsment kánont. Minden szerző és szerzőcsoport a maga kutatási s gyakorlati tapasztalatáról ír s beszél. Azon a nyelven, amit kutatás vagy a módszertan megkíván. Ilyen a nyelv, ilyen a gondolkodás, ilyen a dolog természete. Van azonban egy csomópont, ahol találkozik a sokféleség, a sokféle szempont. Ez az évenként megrendezett tudásmenedzsment konferencia, ahol a kutatók s fejlesztők találkoznak. Ahol előszóban, s szentől szemben folyik a diskurzus. Ez által épül tovább s kanonizálódik a tudásmenedzsment és a tudásmenedzsment kutatómunka. Autopoietikus módon. Az autopoieszisz sok mindent, többek között körköröséget (s vég nélküliséget) is jelent. Ha azonban a tudást építő kommunikáció megszakad, akkor megszakad az autopoieszisz is. Így épülnek / épülnek le a tudásváraink. Az egyetemek, főiskolák tudásvárai. Ezért kell óvatosan bánnunk az építéssel és leépítéssel. De az újrakepítéssel és az összeszövésével, integrációval is.

A kötet címe metafora, mely sokunkat megszólít. De mit jelenthet számunkra ebben az esetben a vár? Néhányat megemlítünk. A vár bekerítés. „*Csak a lehatárolt domboríthatja ki a nyitott határtalanságát.*”³³ Körül kell kerítenünk, el kell határolnunk, hogy a körül kommunikálhassunk. A vár egy territórium kijelölése. Az a terület, ahol lakozunk. Lakozáshoz pedig az építés következtében jutottunk. Tudnunk kell azt is, hogy aki épít, az épül is. Minden vár valaminek a megértése is. Az építés és a birtok megértése. Valamihez érteni azt jelenti: valóban vagy különösen jól bírni. Itt nem saját magunkról van szó, hanem arról, amire képesek vagyunk. A vár folyamatos építés. Tudásépítés, mely mellett nemtudások is épülnek. Könnyen beláthatjuk, mert tapasztaljuk, hogy minden tudást nemtudás kísér vagy kísért. A kérdés azonban most is felmerül: „*Vajon minden tudás mögött egy kérdő mondat húzódik?*”³⁴ Lehet. Nem tudjuk, sejtjük. Azt azonban Kindler József professzortól tudjuk, hogy a „negatív tudás” az, amikor például egy hallgató sok mindent tud a dologról, csak az nem úgy van! Ezért a tudásmenedzsment kutatásnak és praxisnak a tudás mellett a nemtudás és a rossz tudás is tárgya kell legyen, mert tudnunk kell felismerni és kezelni azt.

(*Kivonat a kötet tartalmából*) Balogh Anikó az intézményi tudásmenedzsment támogatásának egy aspektusát mutatja be. Betekinthetünk abba, hogy az e-learning⁵ és a tudásmenedzsment kapcsolódása illetve az e-learning alkalmazásnál felmerülő didaktikai és pedagógiai szempontok miképp szolgálnak az egyéni érdeklődés és a munkahelyi célok eléréséhez. Baracska Zoltán és Velencei Jolán szerzőpáros a „*Megtanultuk-e a tudást validálni?*” kérdést teszi fel, s ösztönöz válaszra, közös gondolkodásra, kreativitásra. A jövőben célszerű lenne a felsőfokú tanodákban a képzés során a kevésbé strukturált tananyagokra építeni, illetve a gondolkodást és a tudásépítést rábízni a hallgatókra. Azért, hogy az által épüljenek. Bencsik Andrea a tudásszerzés-tudásátadás lehetőségeinek etikai útvesztőiről ír. Írását gondolatébresztő és összefüggéseket feltáró esszének szánta. Belátjuk, hogy néha a kérdés is a tudáshoz tartozik. Amikor valamiről tudjuk, hogy nem tudjuk. Bencsik Andrea és Sólyom Andrea kutatási hipotézisei, mely szerint a „vállalatok nem ismerik kulcsembereiket”, a munkaerő távozása esetén elmarad a tapasztalatátadás, s túlzott hangsúllyal kezelik a személyes ismeretek dokumentálását a tapasztalati rovására, azt bizonyítja, hogy indokolt a szervezet tudásával rendszeresen, módszeresen foglalkozni. Tanulmányuk célja, hogy bemutassák azt a modellt, melynek segítségével az idő-dimenzióban követhetjük a munkaerőmozgást, illetve kezelhetjük a fluktuációból adódó szervezeti változásokat. A Boda György és Virág Imre szerzőpáros a negyven nagyvállalatnál végzett kutatásáról számol be, melynek során (2009-ben) vizsgálták a vállalatok foglalkoztatási politikáját. Felmérésükből kitűnik, hogy a vállalatok háromféle módon – létszámcsoökkentéssel, struktúraváltoztatással illetve rövidített munkaidővel – reagáltak a hitelválságra. Ma már a vállalatok felismerték, hogy érdekük a munkaerő megtartása. Mert a munkavállaló egyre nagyobb tőkeértéket képvisel, s olcsóbb, ha bent tartják őket a munka világában. A foglalkoztatáspolitikát ekként alakul. A szerzők egyedi példát mutatnak be a hagyományos és a korszerű termelési függvények alapján történő vállalatdefiniálásra. Termelési függvényük lényeges eleme az „emberi tőke”, s az, hogy a létszámot és az általa működtetett tudástökét igyekeznek szétválasztani. Ezzel hangsúlyozva, hogy a vállalati tőkenövekedésben mindkettőnek szerepe van, s hogy ezek nem összemosható tényezők. A tulajdonlás vonatkozásai is eltérők. Tanulhatunk belőle! A Dobrai Katalin, Farkas Ferenc, Karoliny Mártonné és Poór József szerzőcsoport nemzetközi vállalati tudástransfer elemzésről ír. Fókuszuk a humán erőforrás menedzsment szakterületre, a kompetenciafejlesztésre, a tudásmegosztás irányára, facilitátoraira, helyére és szervezeti kereteire irányul. Egyik fontos megállapítása az, hogy a multinacionális cégek nagy stratégiai kihívása olyan szervezeti mechanizmusok teremtése, melyek tovább javítják a szervezeti tudásfolyamatokat. A másik pedig

az, hogy mivel a kutatás során újabb kérdések merültek fel, ki kell terjeszteni ezt a kutatást is a jövőben. Farkas Ferenc és Dobrai Katalin a nonprofit szervezetek tudásmenedzselési sajátosságait vizsgálta. Az általuk kidolgozott modell segítségével bemutatják, miképp lehet a nonprofit szervezetek tudásmenedzselését elemezni. A modell vizuális sémája komplexitást mutat. Vajon a profit / nonprofit distinkció vezérdifferencia a tudásmenedzsment területen? Ez megérne egy építő eszmecserét is.

Fellner Ákos filozófus. Hamvas Béla illetve Polányi Mihály tudásfilozófiájáról ír. És sok minden másról is. Például arról, hogy a tacit tudás és a tudástranszferek nem tárolhatók az információtechnológia eszközeivel, s hogy ezek a dolgok nem azonosíthatók kognitív illetve szociálpszichológiai módon. De arról is, hogy a tudás töketélyezővé válása immáron olyan kérdéseket vet fel a menedzsmentgondolkodásban, melyek a technokrata és profit-orientált vezetői gondolkodás reformját, újáformálását sürgetik. Hardicsay Péter szerint a döntéshozókat ma már nem lehet a hagyományos módon és eszközökkel felkészíteni. Úgy látja, hogy a sakk, a sakk kutatási eredményei, a sakkállás megítélése jelentős segítséget, áttörést jelent a mesterséges és vezetői gondolkodásban. Ember a gépben? Vajon mit szólna ehhez Kempelen Farkas? Kapitány József a higiénés tényezőkről ír. Arra hívja fel figyelmünket, hogy az innováció mindkét szakaszának: a feltalálásnak/kitalálásnak, illetve a gyakorlatba ültetésnek kritikus tényezője a tudásmenedzsment, amit rendszerként határoz meg. A Kende György, Seres György, Fórika Krisztina, Miskolczi Ildikó szerzőcsoport az elektronikus („e”) oktatástechnológiából mutat gyakorlati példát. Ebben az e-hálózat, az e-tanulás, az e-tananyag, az e-tanár, az e-hallgató és az online-vizsga nagyon is valós, jól működő dolog. Ott, ahol a tudás és a hálózat egymásra épül. Kiss Ferenc a tudásközösségről, mint a hagyományörzés legősibb és legkorszerűbb formájáról ír. A szellemi közösségről, a mester-tanítvány modellről, a közös tanításról, a fejben őrzésről, a hagyomány őrzéséről s gondozásáról. Az emlékezetten túl, s a tudásmenedzsment kapcsán, archiválási technikákra, őrzőkre és megőrzési helyekre van ma is szükség. Kő Andrea a tudáskodifikáció gyakorlatából mutat be példát. A tudásmérnök feladata a tacit és explicit tudáselemek leírása és modellezése, mely a kommunikációért van. A tudásmenedzsment „ontológiájá”-t ezúttal hagyjuk, mert ez a fogalom félreértésre ad okot. A szerző a tudáskodifikáció alapkérdéseire: „Hogyan rögzíthető a tudás veszteségmentesen?”, „Hogyan alakítható jelekké?”, „Milyen struktúra épüljön ki a kodifikáció során?” – nyújt számunkra érthető és kimerítő választ. Betekinthetünk egy oktatást támogató alkalmazásba is. Lőre Vendel a tudástőke értékének és mérhetőségének kutatásáról számol be. Írásában kiemeli, hogy a tudástőke értékét az erőforrás-alapú vállalatelmélet input és output oldaláról egyaránt lehet értelmezni. Ez vitát is képezhet, mert azt is ismerjük, hogy „az értelem mindig többletértelem, az értelemsokaság nem megszámlálható, nem egyesíthető sokaság”. Marczellné Szilágyi Eszter az érzelmi intelligencia és a tudásmenedzsment kapcsolatából ad ízelítőt. A jövőben ezen a téren is van kutatnivaló bőven. A Móriczné Zvornik Csilla, Gyulai Tibor, Noszkay Erzsébet szerzőcsoport a Magyar Televízió Zrt. tudásmenedzsment projektjéről és annak eredményeiről számol be duplex módon. A humán erőforrás-menedzsmenttől, az információtechnológia-menedzsmenten át a tudásmenedzsmentig, s vissza. A szervezeti átalakításáról, a tudásközösségek és hálózatok építéséről, a szervezeti kultúráról, a személyes tudás szervezeti tudássá s szervezeti tanulássá alakításáról, illetve a megújult szervezeti tudástechnológiákról. Építkezés és épülés ez a javából, melynek során új alkotói team, új tudásbázis, új alternatívák és új tudásmenedzsment stratégiák épültek. Ez az eset azt is bizonyítja, hogy milyen szellemi erő van a kutatás és a gyakorlat kölcsönhatásában, együttműködésében.

Noszkay Erzsébet a tudásközösségekre hívja fel figyelmünket. A tudásrendszerek és a

tudásközösségek építéséről ír. A kutatás mellett tanácsadással is foglalkozik. Ekként ötvöződik elmélet s gyakorlat. A gyakorlatban is bevált ún. „szendvics” módszert ismerteti részletesen. Bemutatja a tapasztalatközösségek (praxisközösségek) modelljét, mely nem jön létre s nem létezik nagy tekintélyű, karizmatikus személy (mondhatjuk gurunak is) nélkül. Noszkan tudós tekintettel figyel, s lát meg tanácsadói gyakorlata során modellértékű dolgokat. Bátran kreál s használ új fogalmakat az újabb felfedezéseikhez. Kutat s egyben épít. Ettől épül, s épülünk mi is az MTA VSZB TA tudásközösségben. A kötetben Német Erzsébet, Szabó Gábor, Seres György, Fórika Krisztina, Miskolczi Ildikó, Lengyel Piroska, Gerő Péter, Stocker Miklós, Szabó Lajos, Csepregi Anikó, Szalai Piroska, Szatmáriné Dr. Balogh Mária és T. Dénes Tamás tanulmányait olvashatjuk még, melyek a szakmai kánon alkotó részei. Ebben a kánonban az is benne rejlik, hogy a tudás olyasvalami, ami az emberhez tartozik. *„Minden ember természeténél fogva tör a tudásra.”* (Arisztotelész)

A könyvet olvasva rájövünk, hogy a hazai tudásmenedzsment műhelyekben s egyetemi tudáscentrumokban alkalmazott tudásmenedzsment koncepciók és kategóriák egy része (pl.: Sveiby-, Edvinsson-, Nonaka-, Polányi-, Davenport-, Prusak-, Wielinga-féle) beírta magát a tudományos nyelvezetbe s beszédbe. Ez üdvözlendő, de néha beszélhetnénk az európai tudásmenedzsment kutatásról is. Vajon miért nem beszélünk? Talán, azért, mert úgy gondoljuk, hogy ez van belül, minden más pedig kívül van. Ennek a kívülségnek a gondolata akkor izgalmas, ha a hazai tudásmenedzsment nyelvezetét vizsgáljuk. Ez a nyelv többszólamú, de általában egyoldalú. Néhány névből [tudás, tanulás, töke, szervezet, kívül, belül, humánerőforrás, teljesítmény, életpálya, modell] s néhány igéből [menedzselni, mérni, kutatni, elemezni, megszerezni, megosztani, alkalmazni, hasznosítani] tevődik össze csupán. A hazai TM szövegek szójegyzékének segítségével ezt a feltevést is megvizsgálhatjuk a későbbiekben. Ezek az írások azt tanúsítják, hogy a szavak és a dolgok nem minden esetben találnak egymásra, ezért a beszéd „morajlással” tölti ki szavak és a dolgok közti üres teret. A kánon szövegei, hangjai azonban így is hallhatók. Halkan, de megszólalnak a morajló beszédben. Néhány szöveget s hangot említek ezúttal csupán. a) A tudomány szövege. b) A gazdaság szövege. 1) A munkavállaló hangja. 2) A munkaadó hangja. 3) Az oktató hangja. 4) A tréner hangja. 5) A tudásmérnök hangja. 6) A gazdaság hangja. 7) A tanácsadó hangja. 8) A kutató hangja 9) A metázis hangja.

A kötetből az is kiténik, hogy a tudásmenedzsment nem csupán cselekvési-, de kommunikációs rendszer is. Olyan funkcionális rendszer, mint bármely más szervezeti funkcionális rendszer, például a termelési, az értékesítési vagy a pénzügyi. Ez a funkció felügyeli, rendszerezi, építi és kontrollálja a személyes és a közös tudást; a tudáskeresletet és tudáskínálót, illetve a tudásmegosztást (cserét) a szervezeten belül, illetve a cégcsoporton belül a leányvállalatok és más egységek (pl.: Network Hubs) között.

A tudásmenedzsment rendszer építésének szempontjából a tudás/nemtudás megkülönböztetés a mérvadó. A tudás a rendszer, a nemtudás pedig a környezete. A rendszer elkülönülése és műveleti zártsága teszi lehetővé a tudásstruktúrák folyamatos épülését és redukcióját. *„A tudásnak immáron önmaga által kell érthetőnek és differenciáltan előadhatónak lennie, s ezáltal a korábbinál sokkal erősebb mértékben van kiszolgáltatva az összehasonlíthatóságnak és a javíthatóságnak.”* – figyelmeztet Niklas Luhmann.⁶ A funkcionális részszerkezetek műveletileg zártak, de kognitívan nyitottak. Csak kommunikációs elkülönülés révén jön létre szociális (csoport, közösség) elkülönülés. Így a személy–személy illetve a személy–csoport közötti kommunikáció (pl.: a tudásmegosztás) egy strukturális kötés révén jön létre. Mert minden rendszer a saját struktúráján keresztül érti és értelmezi a másikat. De minden funkcionális rendszernek szüksége van a másik teljesítményére, s tudására.

Kutatunk, építünk, s épülünk. Az épülés egyrészt önmagunk újraalkotását, másfelől közösségeink céljait szolgálja. Minden tudásközpontban épül tudásvár, s ezen építmény által érthetőbbé, megragadhatóbbá válhat a megfoghatatlan. A mérhetetlen, s megfoghatatlan, amit emberi tudásnak hívunk.

(Noszkay Erzsébet (szerk.): *Tudásból várat... Tudásmenedzsment elméleti és módszertani megközelítésben.* Budapest, 2011, N&B Kiadó, 286 p.)

HIVATKOZÁSOK

- 1 Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete* (német nyelven 1910, magyar nyelven 1984, Bacsó Béla fordítása).
- 2 Martin Heidegger: *Mit hívunk gondolkodásnak?* (Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2009. 32. old.).
- 3 Günter Figal: *Tárgyiség* (Kijárat Kiadó, Budapest, 2009).
- 4 Ancsel Éva: *Százkilencvennégy bekezdés az emberről* (Kossuth Kiadó, Budapest, 1988).
- 5 e-learning = önálló (számítógépes digitális-tartalom támogatottságú) tanulás
- 6 Niklas Luhmann: *Ökológiai kommunikáció* (AKI – Gondolat Kiadó, Budapest, 2010).

Háromszáz év magyar gazdasága

Átfogó gazdaságtörténeti munkát írni nehéz feladat, hiszen a gazdaság nem azonos a gazdálkodással, hiszen több gazdálkodási – sok összetevővel rendelkező – terület összessége, amelyet számos vonatkozásban átsző a politika. Egy adott térség gazdaságtörténete mégis egységes folyamat, történelmi feldolgozásánál számos szempontot kell figyelembe venni. E „sok szempontúságnak” megfelel Kaposi Zoltán *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000* című tankönyve, amely több hazai, valamint határon túli egyetem és főiskola kötelező tananyaga. A kötet a magyar gazdaság utolsó háromszáz évének változásait tárja fel. A szerző – Kaposi Zoltán – bevezetőjében kiemeli, hogy „alapvető célunk egy olyan gazdaságtörténeti könyv létrehozása volt, amely tanulható egyetemi tankönyvként, egy kötetbe tömöríti azokat a szakmai ismereteket, melyeket – 16 éves egyetemi oktatói és tudományos kutatói tapasztalatom alapján – úgy gondolom, hogy a gazdasági és bölcsészpályára készülő értelmiségjelöltek számára feltétlenül szükséges elsajátítani.” Valóban a mai – sok szempontból formalizálódott és szakspecializálódott – világban igen fontosak azok az ismeretek, amelynek tudásával képesek vagyunk átgondolni az általános folyamatokat, valós képet alkothatunk múltunkról. Az említett „folyamat” az egész könyv vezérfonala.

Természetesen a behatárolt terjedelmű, alapvetően tanulásra szánt könyv nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy a benne szereplő tantárgykörökről széles és mély elemzést adjon, mert akkor többkötetes és oktatásra már nem megfelelő munkává alakul át. A szerző tisztában van azzal, hogy a munka minden egyes fejezetcíme, alcíme hosszú időszak tudományos kutatói programja is lehetne, és gyakran egy életmű is kevés arra, hogy egy ilyen témával részletesen is megismerkedhessünk. A könyv szerzője is csak annyira vállalkozott, hogy számba veszi az elmúlt idők legfontosabb gazdaságtörténeti szakirodalmát, s azok, valamint saját szakmai ismeretei alapján megkísérli jellemezni, leírni a történeti tér egybetartozónak látszó gazdasági folyamatait. Az időbeli folyamatok mögött természetesen rövidebb-hosszabb ideig létező struktúrák állnak, amelynek bemutatása megint csak nem nélkülözhető, hiszen igen nagy különbségek vannak a hagyományos és a modern gazdaság rendszere között.

Minden átfogó, szintetizálási igénnyel is fellépő feldolgozás egyik érzékes eleme a fejezet- és az időbeosztás (periodizáció), hiszen ez kutatónként eltérő, sokféle megoldás létezhet, általában mindenki meg van győződve az általa képviselt elmélet fontosságáról. Egy olyan folyamatelemzésnél, ahol az előrehaladás általában minőségi átalakulást takar, egy adott elem időben való elhelyezése önmagában három értelmezési lehetőséget ad. Értelmezhetünk egy történeti pontot a folyamat elindítójának, stabil elemének, avagy zárásnak. Mondhatjuk például az 1848-as eseményekről azt, hogy elindította a modern gazdasági fejlődést, értelmezhetjük az 1830–1873 közötti gazdasági átmenet fókuszpontjának, de azt is állíthatjuk, hogy lezárta az 1770/80-as években vagy a reformkorban elkezdődő gazdasági folyamatokat. A szerző által képviselt álláspont éppen ezért mindössze egy lehetséges értelmezési mód.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a gazdaságtörténeti korszakok feldolgozottsága – mind mennyiségben, mind minőségben – eltérő. Általában nagyobb terjedelemben foglalkoznak a szerzők és a kutatók a két világháború közötti kérdésekkel, mint a 18–19. századi agrárgazdasági problémákkal, ezzel szemben az 1850–1918 közötti kérdésekről számban lényegesen kevesebb munka született, nem is beszélve egyes speciális kérdésekről (vállalkozások, mentalitás, gazdasági gondolkodás, stb.). Egy ekkora korszakot feldolgozó

munka lényeges vonatkozása az időbeli arányok megtartása. Sok szerző esett már abba a hibába, hogy a két világháború között eltelt idő gazdasági fejleményeiről többet írt, mint például az azután következett évtizedekről. Az összefoglaló munkát író természetesen nem foglalkozhatott minden korszakkal elmélyülten, még akkor sem, ha régóta úgy próbálja kutatásait irányítani, hogy az időbeli és tematikai „skatulyákat” elkerülje. Ebből következik, ha egy átfogó munkát egy személy ír, akkor lesznek szakmai egyenetlenségek, de legalább a könyvnek egységes a szemlélete. Ellenkező esetben, ha több szerző munkája a kötet, akkor fennáll a szakmai és szemléleti egyenetlenség, kérdéssé válik a könyv színvonala.

Kaposi Zoltán könyve az előbbi szempontokat követi: lehetett volna az egyes korszakokat más szerzőkre bízni, de sérülhetett volna a színvonal. A formai megoldások közül kiemelhető az a tény, hogy a hagyományos táblázatokat tömör magyarázatokkal egészítették ki, ami a hallgatókat továbbgondolkodásra serkengetheti. Az egyes fejezetek mögött tájékoztató bibliográfiák következnek, ezzel a szerző a további kutatásokat és a szakmai tájékozódást akarja segíteni. Másik lényeges vonatkozás a politika – a társadalom-gazdasági fejlődés nyomon követése. Például a szerző bemutatja a 18. századi tradicionális agrárgazdaság és ipar modelljét, rámutat az 1780-as évektől folyamatosan erősödő piaci folyamatokra, valamint a hazai gazdaságnak a reformkorban felgyorsuló modernizációs elképzeléseire. Ebben felvillantja a birodalmi és hazai politikai törekvéseket, szereplőit és résztvevő társadalmi rétegeket. Kiemelt fontosságú a Monarchia agrár-ipari munkamegosztási rendszerében működő modell ábrázolása. Részletesen olvashatunk a dualizmus kori gazdasági növekedés ágazatairól (közlekedés, pénzügyek, ipar, mezőgazdaság), valamint az ahhoz kapcsolódó társadalmi és településszerkezeti átalakulásról. Az urbanizáció rajzolta meg az akkori új Magyarország arcát, amelyhez hozzátartozott a tudományok, az oktatás, az egészségi és a közegészségügyi állapotok fejlődése. Ezt követően kerül sor a trianoni szerződés gazdasági következményeinek, valamint a két világháború közötti gazdaság szerkezetének elemzésére. Természetesen ennek a korszaknak központi része a gazdasági válság időszaka, amely szinte vízválasztó a magyar állam külpolitikai orientációja szempontjából. Fontos fejezete a műnek a tervgazdálkodási (szocialista) korszak negyven évének leírása, elemzése és azoknak a strukturális torzulásoknak felvázolása, amelynek helyreállítása a magyar gazdaság szempontjából különös erőfeszítéseket jelentett.

A szerző – Kaposi Zoltán – a Pécsi Tudományegyetem Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézetének vezetője, egyetemi tanár. Szakmai területe a 18–20. századi magyar és egyetemes gazdaság- és társadalomtörténet, az európai agrármodernizáció kialakulása, valamint agrár- és várostörténet. Gazdaságtörténeti monográfiái magyarul és németül láttak nyomdai napvilágot, írt 15 tankönyvet és egyetemi jegyzetet, mintegy 120 tanulmány szerzője, kapott Széchenyi Professzori-, Bolyai kutatási-, valamint Habsburg ösztöndíjat. A most áttekintésre kerülő könyve 2002-ben és 2010-ben jelent meg a Dialóg Campus Kiadónál, a kiadó *Studia Oeconomica* tankönyvsorozat részeként.

(Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2010. 431 p.)

Egészségügy a társadalom szolgálatában

A közegészségügynek – ahogy a neve is jelzi –, egy egész társadalmat, annak minden polgárát kell szolgálnia. A legátfogóbb humán szakterületről van szó, amelynek célkitűzése, hogy minden ember számára biztosítsa az egészséges életmódot, egészségének fenntartását, és igyekezzen megelőzni és elhárítani mindazt, ami ezt veszélyezteti. A közegészségügy története a felvilágosult abszolútizmus idejére vezethető vissza, tendenciái Európában a 18. század közepétől figyelhetők meg. Ezek az évtizedek a magyar polgári fejlődésben igen fontos időszakot jelentettek, mert a haladást szorgalmazták a tudományok terén, a közgazdaságban és a jogalkotásban egyaránt. Mivel a „felülről” hozott és irányított döntések és reformok a hatalom átmentését voltak hivatva szolgálni, ezért Mária Terézia, a felvilágosult uralkodó, 1770-ben adta ki első átfogó, az egész birodalomra vonatkozó rendelettárát (*Generale Normativum in Re Sanitatis*), amely Magyarország egészségügyét is megalapozta, és ezzel lehetőséget teremtett az európai – elsősorban német és angol – mintára történő felzárkózásra és törvénykezésre. E rendelkezés kulturális örökségünknek is része. A rendeltár tartalmazza a humán egészségügy mellett az állatorvoslást is, tájékoztat a szükséges intézmények felállításáról, majd szakirodalmat, publikációkat, vitaanyagot közöl. A nagy társadalmi érdeklődés és aktivitás kikristályosította a sajátos magyar jellegét és a hazai elmaradottságot figyelembe véve jöttek létre a legmegfelelőbb formái.

A téma tudományos összefoglalására eddig nem vállalkozott kutató, ha részeredmények, bibliográfiák készültek is róla. Mivel igen széles társadalmi alap szükséges ahhoz, hogy az állam a feladatait és célkitűzéseit el tudja látni, a szerzők – a szakma kiváló képviselői – elsősorban a törvényekben, törvénycikkekben realizálódó jogi alaplásból indulnak ki, az évről évre megjelenő rendelkezésekre, jogszabályokra, sőt vitaanyagokra és egyéb kiadványokra fókuszálva, így összeállításuk hiteles alapot, áttekinthető képet ad. A feldolgozás szigorúan történeti jellegű, nem feledve azt, hogy a közegészségügy az orvostörténelem egyik igen fontos fejezetét jelenti.

A kötet bevezetéseknél alapos kronológiát közöl a *Generale* kibocsátásától, 1770-től kezdve 1876-ig, amikor is megszületett a hazai első közegészségügyi törvény. Külön figyelmet és feldolgozást igényelt Erdély, ahol az *Opinio in Re Sanitatis* 1793-ban került kidolgozásra, és amely a *Generale* sajátos, lokális változatát jelenti. A Habsburg Birodalom keleti határát jelentő Erdélynek főleg a határvédelemben és járványügyben volt hangsúlyos szerepe. Jól felkészült és elkötelezett személyiségek (A. Chenot, Neustädter M.) megfontolt és körültekintő aktivitása révén ennek a tendenciának a jogrendi érvényesítésén fáradoztak, figyelembe véve a hagyományokat is. Bár arra törekedtek, hogy az *Opinio* a Birodalom egyéb tartományainak jogrendszerével összhangban legyen, alkotóik mégis következetesen igyekeztek visszaszorítani a nemzeti önállóságot korlátozó törekvéseket. Így megindulhatott az önálló jogrendszer kiépítése, amelyhez a *Generale* csak a sarkalatos pillért jelentette.

E száz év keretében kimagasló fejezetet képvisel az 1848–49-es szabadságharc időszaka, amikor nemcsak az események gyorsultak fel, amelyek serkentőleg hatottak a közegészségügyre, hanem Európa legmodernebb betegápolása is megvalósult Magyarországon, amely már-már a későbbi vöröskereszt-mozgalom előfutárának is tekinthető.

A következő határhő az Orvosi Kar Közegészségtani Tanszékének megalakítása (1874) majd ezt követően az Országos Egészségügyi Tanács felállítása 1876-ban. Két kiváló tu-

dós: Markusovszky Lajos és Fodor József professzor vezette ezeket a munkálatokat, így 1925-ben már létre jöhetett egy európai hírvű, minden szakmai összehasonlítást elviselő intézet (*Országos Egészségügyi Intézet*) és az egyetemeken a tanszékek, amelyek a legmagasabb szinten képviselték ezeket a szakmai törekvéseket.

Az 1920-as évek második felétől kezdve ez az intézet, majd a Rockefeller Alapítvány lettek a fejlesztés motorjai országos szinten, irányításukkal kiteljesedés, kibontakozás következett be. Tevékenységük igen eredményesnek volt mondható, amit bizonyítanak az 1926-tól rendszeresen megrendezésre kerülő kongresszusok, országos értekezletek, kiállítások, tárlatok. Nem marad adós a könyv az e témakörben megjelent irodalom bibliográfiájával sem, amely összefoglalva a témát elmélyülésre, további feldolgozásokra serkent.

A második kötet kellő történelmi megalapozottság és áttekintés után már az egyes szakterületek kialakításába és továbbfejlődésébe enged betekinteni. Mivel a legfontosabb, legilletékesebb szakterület maga az orvos volt, illő, hogy a szerzők a könyv első fejezetében (1876–1944) róluk emlékezzenek meg, érintve magát az orvospépzést is. Statisztikai kimutatások bizonyítják a hallgatók létszámának emelkedését, az ellátottságot, amely 1900-ban 395 kórházat jelent 35 ezer betegágygal, igaz, hogy aránytalan elosztásban, mert a városok 42% előnyt élvezhettek. Az I. világháború, majd a trianoni békediktátum nemcsak befolyásolták, hanem meg is határozták a következő évtizedek képét, amely eléggé elmaradt az európai átlagtól, hiszen amíg Magyarországon 100 000 lakosra jutott 540 orvos, Ausztriában ez a szám 744, Csehszlovákiában 540, Németországban 956, Franciaországban 980, Angliában 1001 volt, ami már nem viselte el az összehasonlítást.

A település-egészségügy elsősorban az urbanizációval jelentkezett, főleg az ipari övezetekben hozott pozitív változást. A népszaporulat, polgárosodás, higiéné (vezetékes víz, csatornázás, stb.) a járványok elleni berendezkedések, a csecsemő- és kisgyermek-halandóság és lakásviszonyok körültekintő szociális programot kívánt. Az 1930-as években az elmaradottság főleg a falut érintette igen hátrányosan.

Külön hangsúlyt kapott a járványügy, amely évszázadokon keresztül sújtotta az országot (pestis, kolera, himlő, kanyaró, vörheny, hastífusz, diftéria), és ami szintén a sajátos fejlődés velejárója volt. Okát a zsúfolt lakásokban, sokgyermekes családok nyomorúságos elhelyezkedésében kell keresni. A megelőző védőoltások, fertőtlenítő állomások, tbc-elleni küzdelem (Korányi Frigyes) fontos feladatokat rótt a társadalomra. Az átfogó védelmet szolgálta a tisztiorvosi rendszer kiépítése is, (1863, Balassy J., Markusovszky L. stb.), az első törvény 1876-ban látott napvilágot, amely törvényerőre emeli az ellenőrzéseket és feladatokat (Czyzer K.).

Már a 19. század végétől megfigyelhető a gyógy- és ásványvizek eredményes felhasználása a gyógyításban, ügyeit az *Országos Forrás- és Fürdőügyi Bizottság (1899)* koordinálta. A Monarchián belül Magyarország a gyógyvizek és fürdőhelyek gazdagsága miatt kiemelt helyet foglalt el, és külön fürdőügyi törvény védte a magyarországi fürdőket.

Kiemelt figyelmet és preventív beavatkozást igényelt a bujasenyv, amely a 19. század folyamán minden európai nagyvárosban felütötte a fejét, s amit a hagyományos erkölcsrendészet nem volt képes megállítani. Ennek a törvényes szabályozása révén kerültek felállításra a különleges kórházak, katonai és szükségkórházak, de kötelező gyógyterápiát nem rendeltek el. A rendőrorvosi intézmény felállítása és első törvényei (1912, 1940) is tükrözik azt az igyekezetet, hogy e súlyos fertőző betegség elterjedését megakadályozzák.

Külön fejezet a magyar kórházügy, melynek első törvényes rendelkezései 1876-ban születtek, amikor az állami kórházak mellett szabályozták a köz-, magán- stb. kórházak működését. Ezekkel az intézkedésekkel a munkásjóléti intézmények megszervezése is napirendre került, akárcsak a betegápolás polgári és egyházi személyeinek képzése is. Trianon után

külön kórházfejlesztési program vált szükségessé, amely a mentésügyet és betegszállítást is pozitívan befolyásolta, fejlesztésre sarkallta és előmozdította.

A foglalkozási betegségek közül az ipari- és munkaegészségügy, vasúti egészségügy, valamint az alkoholizmus és dohányzás elleni fellépés, nem utolsó sorban pedig a sportegészségügy, mint pozitív társadalmi hatás került szabályozásra.

Utolsó nagy egységet alkot az anya- és csecsemővédelem, valamint az iskola-egészségügy, amely méltó keretben teszi teljessé a feldolgozást.

E két kötet a magyar egészségügyi törvénykezés kialakítását, küzdelmeit, kiteljesedését, tartalmának bővítését tartalmazza, és jó összefoglalást nyújt minden kutatónak, aki egy helyen szeretné megtalálni a témára vonatkozó jogi rendelkezéseket. A szerkesztő (Kapronczay Károly) történelmi alaposággal gyűjtötte össze, s tematikus csoportosításban, kronológiai rendben bocsátja rendelkezésre a törvények pontos szövegét, megkönnyítve a kutatás nehéz és időigényes műveletét. Jó és hasznos az összeállítás, mert már eleve elhelyezi a hangsúlyokat és megjelöli az utat is a munka folytatásához. A közegészségügy kimeríthetetlen témagazdagsága, a szerzők alaposága és igényes nyomdatechnika jellemzi a két kötetet, amivel a közegészségügyi szakirodalom az elmúlt években gazdagodott.

(Kapronczay Károly (összeáll.): A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom. Budapest, 2008.

Kapronczay Károly (összeáll.): A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944. Budapest, 2010.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

James Gleick

A Google markában

Alain de Botton, svájci filozófus és író tette egyszer közzé a következő aforizmát: A számítógéphez való viszonyunkat jól jellemzi az, ha a megismerés örök vágyától fütve begépeljük a Google keresőbe a „mi az élet értelme?” kérdést.

Ennek természetesen technikailag semmi akadálya. Kezdjük csak el gépelni, és látni fogjuk, hogy mire a „mi a(z)...” szócskák végére érünk, a Google már fel is kínál választási lehetőségeket: mi a felhő?; mi az értelem?; mi az az amerikai álom?; mi az az individuum? A Google tehát megpróbál az agyunkba látni. Csakhogy *ez* nem a *mi* agyunk. Ez a világ agya. És bármi is legyen *ez*, azt már jól tudjuk, hogy a tizenkét éve a kaliforniai Mountain View-ben alapított cég úgy behalózott minket, mint eddig még senki más.

A Google az az orákulum, ahol a válaszokat keressük. Akkor fordulunk hozzá, ha el szeretnénk jutni valahova, de ha éppenséggel nincs valamilyen fogalmunk arról, hogy mi is az, amit keresünk, akkor nagyon hamar el is tévedhetünk benne. Manapság már nem divat a vacsorázóasztal körül hosszú vitákat folytatni olyasmikről, hogy vajon ki nyerhette el az Oscar-díjat azért a Neil Simon-filmért, amelynek a főszereplője egy olyan színésznőt alakít, aki nem nyeri el az Oscar-díjat. Bizony nem. Ma már rögtön előkap valaki egy kis készüléket az asztal alól, és a Google segítségével pillanatok alatt megtalálja a választ. Ha pedig esetleg arra lennének kíváncsiak, egy művészettörténeti témájú szövegben mit jelent a „pittoreszk” szó, akkor a választ ugyan megtalálhatnánk a New York-i Városi Könyvtár tudományos munkatársai által majd két évtizeddel ezelőtt összeállított *Válaszok Nagy Enciklopédiájában* is, ám ezt mégsem tesszük. A Google által kitűzött feladatok közé beletartozik

ugyanis az is, hogy az ehhez hasonló kiadványokat idejétműlttá (és egyidejűleg az adott szakterületen jártas könyvtárosokat feleslegessé) tegye. A „*hamadriád* egyszerre jelent egy erdei nimfát, egy indiai mérgező kígyót és egy abesszíniai páviánfajt” – írja John Banville 2009-ben megjelent regényének, a *The Infinities*-nek az elbeszélője. „Csak az Isten tudja ezeket mind megjegyezni.” Nos, ez így már nem igaz.

A szükséges információk megtalálása mindig is különleges helyet foglalt el az emberiség történelmében, hiszen a technológia rohamos fejlődésével, amelynek során a befűtött gumitól az atomreaktorig megszámlálhatatlan újdonságot fejlesztettek már ki, egyre csak nőtt ennek a tevékenységnek a szerepe. Nincs hát semmi csodálkoznivaló azon, ha némi bizonytalansággal vegyes aggodalommal kezdünk neki a Google feltörésének bemutatásába, amikor is különös figyelmet kívánunk fordítani a cég egyre növekvő befolyására és céljainak etikusságára.

Az esetek többségében kérdéseinkre *nem* a Google válaszol. Amikor azt mondjuk, hogy „megnéztem a Google-ban”, valójában nem fogalmunk helyesen. És amikor megpróbáljuk kitérőlni a Google előzményei közül a számunkra kissé kinos szavakat vagy kifejezéseket, akkor is rossz megközelítést alkalmazunk. Az is csak ritkán állja meg a helyét, ha valamire azt mondjuk, hogy „a Google szerint”. Mert a Google az átirányítások nagymestere. A keresőjébe beírhatjuk, hogy „hamadriád” és az eredmény érdekében a Google egyből a Wikipédiához irányít. Vagy a Free Online Dictionary-hez, az ingyenes internetes szótárhoz, esetleg a hivatalos Hamadryad honlaphoz (ami egyébként egy rockzenekar oldala). A Google a saját küldetését a következőképpen fogalmazza meg: „a Google feladata, hogy rendszerbe szedje a világon fellelhető információkat, nem pedig, hogy összegyűjtse vagy birtokolja azokat. A világon kinyomtatott könyvek jelentős részét rögzítették már a cég szerverein,

ahol ezek az anyagok jól megférnek több millió órányi videofelvétellel és megszámlálhatatlan mennyiségű képpel, amelyek műholdak és utcai webkamerák optikáján keresztül képezik le az ember által lakott világot. És emellett még nem is említettük azt a hatalmas és szüntelenül bővülő információmennyiséget, amelyben a Google gyakorlatilag minden felhasználó érdeklődési köréről vagy tevékenységéről adatokkal rendelkezik már.

Amikor azt mondjuk, hogy ez a rengeteg adat a Google „birtokában van”, akkor ez nem azt jelenti, hogy a Google ezekkel mind rendelkezhet is. Az, hogy valójában mit is jelent az információval való rendelkezés, arról nagyon is megoszlanak a vélemények.

Alig telt el több mint egy évtized azóta, hogy a Google bekerült a nagyobb márkák sorába, és egy szinten említik a Coca-Colával vagy a General Electric-kel. S mindennek tetejébe a Google sokkal gyorsabban futott fel, mint eddig bármely más cég. Jelenleg a Google az információs piac vezető vállalata. Hogyan alakulhatott ki ez? Nos, mindez többé-kevésbé nyíltan zajlott le. A Google-nak sok titka van, azonban sikerének legfőbb összetevőit nem rejtegeti, így a vállalkozás eredetiségének részletes elemzése már több tucat könyvben is olvasható. Talán az egyik legmegbízhatóbb és egyben legszórakoztatóbb mű ezek közül Steven Levy új munkája, az *In the Plex*. Levy több mint harminc éven keresztül írt számítástechnikai témájú cikkeket a *Newsweek* és a *Wired* magazinok számára, és mintegy fél tucat könyvet jelentetett meg a tárgyban. Levy 1999 óta többször is járt a Google helyiségeiben, és számos interjút készített a cég alapítóival, Larry Page-dzsel és Sergey Brinnel, és ezáltal – amennyire ez egy újságíró számára lehetséges – kellő bepillantást nyerhetett a vállalat belső életébe. Levynek sikerült rögzítenie a cég alapítóinak néhány figyelemfelkeltő – és nem csekély önbizalomról tanúszkodó – kijelentését is. 2004-ben egy ilyen találkozó során hangzott el például a következő mondat, miközben Page és Brin a Google-lal kapcsolatos várakozásaikról beszéltek:

„A Google keresőt előbb-utóbb be fogják építeni az emberi agyba is” – állítja Page. „Amikor majd felvetődik az emberben egy kérdés, amiről

csak halvány sejtése van, akkor a kívánt információ majd automatikusan megjelenik.”

„Így van” – veszi át a szót Brin. „Végző soron szerintem a Google egy olyan eszközzé válik majd, amely révén az emberi agy a világon fellelhető összes tudással közvetlenül kapcsolatba léphet. Ma még kézzel gépeljük be a mondatainkat a számítógépbe, de már körvonalazódik a technológia, amellyel a jövőben mindez egy beszédhangot írott szöveggé alakító készülékkel történik majd, illetve folyik az olyan számítógép kifejlesztése is, amely képes lesz figyelemmel kísérni mindazt, ami körülötte zajlik...” Page pedig így folytatja: „Végül pedig létrejön egy olyan készülék, amelyet az emberi agyba ültetnek be, és amely számára elég, ha az illető csak *gondol* egy kérdésre, és az egyből megadja rá a választ.”

2004-ben még alig telt el öt év a Google alapítása óta, de a cég már 25 milliárd dollárt ért. Az internetes kereséseknek csaknem 85%-a rajtuk keresztül történt. A cég legnagyobb újítása minden bizonnyal a PageRank nevű algoritmus kifejlesztése volt, amelyet a cég két alapítója, Page és Brin még a Stanford egyetem utolsó éves hallgatójaként, egyszerű kollégiumi szobájukban dolgozva fejlesztett ki. A probléma az volt, hogy a legtöbb internetes keresés során a számítógép a találati listában nagy mennyiségű használhatatlan és értéktelen eredményt adott ki. A megoldás alapja egy nagyon egyszerű ötlet volt: ömlesztve kell összegyűjteni a világhálón található összes információt, majd ezt a rengeteg adatot megfelelő módon meg kell szűrni.

Az internet lényege, hogy az egyes honlapokat összekapcsolja a világhálón található többi honlappal. Az oldalakon szereplő minden hivatkozás (link) egyben a hivatkozott oldal ajánlása is, amely kifejezi a felhasználóknak az adott honlap iránti érdeklődését vagy akár az adott honlappal kapcsolatos értékítéletét is. Ezért a kifejlesztett algoritmus minden oldalt akként rangsorol, hogy megszámozza, hány másik oldal mutat rá. Ráadásul nem is minden hivatkozást súlyoznak egyformán. Például, egy ajánlás többet ér, ha az egy olyan oldaltól származik, amelyik maga is magasabb besorolásban van. Amint látható, itt a matematika jelentős szerepet játszik a keresés eredményeinek előállításában: a PageRank egy valószínűségi értéket számít ki,

amelyben a számítások más számítások értékein alapulnak. Minden egyes oldal rangsorolása függ olyan oldalak besorolásától, amelyek maguk is más oldalak besorolásától függenek... és így tovább. Page és Brin még azelőtt szabadalmaztatták és nyilvánosságra hozták a PageRank-et, mielőtt megalapították volna saját vállalkozásukat, a Google-t.

A legtöbb ember már alig-alig emlékszik arra, hogy korábban milyen sötét és kiismerhetetlen volt az internet. 1996-ban, amikor a világhálón már több százezer honlap létezett, a felhasználó még nem is remélhette, hogy ha begépezi az „olimpia” szót, akkor automatikusan az atlantai nyári játékok hivatalos honlapját fogja eredményül kapni. Ez a nehézség pedig komoly gondot jelentett. A másik jellemző példa az „egyetem” szó begépelésekor kapott találati lista. Az AltaVista, az akkori vezető keresőfelület ugyanis a felsőoktatási intézmények látszólag rendezetlen sorát kínálta fel, első helyen a nem túlságosan ismert Oregoni Szemészeti Központtal.

Levy felidéz egy beszélgetést, ami Page és egy, az AltaVistánál dolgozó fejlesztő között zajlott. A fejlesztő elmondta, hogy a náluk működő pontozási rendszer alapján az oldalakat annál magasabbra rangsorolják, minél többször jelenik meg a címsorában az „egyetem” szó. Az AltaVistát láthatóan nem zavarta, hogy az Oregoni Szemészeti Központ nem tartozik a legnagyobb egyetemek közé. Az intézmények hagyományos módon történő rangsorolásánál a felsőoktatási szakértők véleményét, az oktatás színvonalát, az egyetemet elvégző hallgatók arányát vagy a versenyeredményeiket veszik alapul. A Google viszont a rangsort az internet és az internetes oldalak hivatkozásai alapján állította fel.

A PageRank működési elve egy olyan törvényszerűség, amely a felfedezése után már mindenki számára pofonegyszerűnek tűnik. Azonban az internetes ipar, amely akkoriban még elég fejletlen volt, még elég sokáig ragaszkodott a korábbi beidegződéséhez. A keresési felületről pusztán annyit elvárásuk volt, hogy az némi útmutatást adjon a felhasználói számára. Az emberek érthető módon a világról szóló információk rendszerezésére a már meglévő módszerekben gondolkodtak, vagyis az enciklopédiák és a szótárak által már régóta használt rendezési elvben. Érzékelték ugyan, hogy az

ábécérend egyre inkább kezd veszíteni a jelentőségéből, de csak nagyon lassan vették tudomásul azt, hogy az internet milyen dinamikus és páratlan lehetőséget kínál az üzleti célok megvalósítására. Még az után is, hogy Page és Brin nyilvánosságra hozta az új szolgáltatás működési elvét, a legtöbb cég továbbra is ragaszkodott a régi módszereihez.

Az internet első felfutási időszaka során azonban, amelyben számos kezdő vállalkozás ért el látványos sikereket vagy ment csődbe egyik napról a másikra, egy dologgal mindenki tisztában volt, és pedig azzal, hogy a siker titka a felhasználók megszerzésében és megtartásában rejlik. Divatos szak kifejezéssé vált a „portál” – azaz a felhasználók belépési pontja az internet világába, mint az Excite, a Go.com vagy a Yahoo. Azonban ezek a portálok nem tudtak nyereségre szert tenni azért, hogy a fogyasztókat a Google-hoz hasonlóan az interneten továbbirányították. „Az ügyfélhűség volt abban az időben a legáhitottabb mérőszám” – mondja Levy. A portálok egyszerűen nem akarták, hogy a keresési funkciójuk túl jó legyen, ami pedig elég különösen hangzik. A Google akkor mégis hogyan próbált nyereséget elkönyvelni, úgy, hogy a felhasználóitól semmilyen ellenszolgáltatásra nem tett szert? Felhasználói felülete minimalista egyszerűséggel bírt és mindenféle reklámtól mentes volt: nem állt másból, csak egy kis téglalapból, amelybe a felhasználó begépelhette a keresendő kifejezést, és két gombból, amelyek közül az egyikkel a találati listát lehetett megjeleníteni, a másikon pedig a mára általánosan ismertté vált szöveg állt: „Jó napom van”.

A Google alapítói, Larry és Sergey mindent egyéni módon csináltak. Már a kezdetektől fogva kitűntek az eredetiségükkel, még a maradinak legkevésbé sem nevezhető Szilícium-völgyben is. A „Montessori-fiúk” (Levy szóhasználatával), egyáltalán nem törődtek a hagyományokkal és a jól bejáratott gyakorlattal: irodai székeik helyett nagyméretű piros gumilabdákat használtak, elutasították a hagyományos vállalatirányítási módszereket és a formális megszólításokat; az üzleti tárgyalásokon pedig gyakran görkorsolyában jelentek meg. Az pedig minden róluk megjelent könyvben szerepel, hogy a két fiatal ember meggyőződéssel képviselte a saját elképzeléseit, és szinte vallásos megszállottsággal hitt az információ mindenek fölött álló hatal-

mában. (Bár nem Sergey és Larry találták ki a cég elhíresült mottóját, a „Ne légy gonosz!”-t („Don't be evil!”), de azonosultak vele és ennek megfelelően igyekeztek üzleti tevékenységük során eljárni.)

Azt azonban már a kezdetektől fogva látták, hogy feladatuk nem kizárólag az interneten fellelhető tudásanyag mederbe terelése; a világon valaha kiadott valamennyi könyv és kép elérhetővé tétele is része küldetésüknek. Amikor a Google megalakította ingyenes e-mail szolgáltatását, a Gmail-t, a legfőbb versenytársai a Microsoft és a Yahoo voltak. Az előbbi a felhasználói beérkezéskor és archív e-mailek tárolására két megabájt tárhelyet biztosított, az utóbbi pedig négyet. A Google már azzal is felülkerekedhetett volna, ha hat vagy nyolc megabájt tárhelyet kínál, ők azonban ehelyett 1000 megabájt, azaz kereken 1 gigabájt tárolási lehetőséget adtak. Ezt az értéket egy év múlva megkétszerezték, és azt vállalták, hogy „a jövőben folyamatosan tovább fogják növelni a tárhely méretét”.

A Google programozói folyamatosan fejlesztik az informatika-tudományt. A Google Fordító több eredményt tud felmutatni a gépi fordítás területén, mint az eddigi fordítóprogram-fejlesztők együttvéve. A Google új funkciója, a Google Instant – a gondolatokban is olvasni tudó keresőfelület, ami a begépelés során választási lehetőségeket kínál a felhasználóknak – a vállalat 2010-es évi beszámolója szerint „több, mint 100 milliárd karakternyi begépelést takarított meg az alkalmazás használói számára”. (Ha például a Góbi-sivatagról szeretnénk információt kapni, a keresés eredménye már jóval azelőtt feltűnik a képernyőnkön, mielőtt begépelnénk a „sivatag” szót.)

Mindezek mellett úgy tűnhet számunkra, hogy a Google egyáltalán nem foglalkozik önmaga reklámozásával – mintha üzleti stratégiájában ez nem is szerepelne. Valójában azonban a reklámozás mindig is kiemelt helyet foglalt el a vállalat tevékenységében. Elutasítják ugyan a hagyományos marketing módszereit, de úgy tűnik, arra alapoznak, hogy a Google képes maga reklámozni önmagát. És valóban. A Google cégnévből köznyelvi szó lett [a magyarban (meg)guglizunk], alapelvei pedig többé-kevésbé átfomálták az egész világot. A média pedig egyfajta új társadalmi viselkedésforma kialakítójaként kezdte ábrázolni a Google-t – írja Levy.

Számos cikk szól arról, hogy hogyan lehet a Google-t egy ismeretlennel való találkozási való felkészüléshez felhasználni, vagy, hogy hogyan találhatunk meg egy receptet a hozzávalók Google-ba való begépelésével, vagy, hogy hogyan vehető igénybe a Google egy-egy telefonszám tulajdonosának a visszakeresésére. Az egyes újságok publicistái sorban osztották meg beszámolóikat arról, hogy hogyan „guglizták ki” a saját nevüket a keresőből, és mit találtak a keresés eredményeként... *A Legyen Ön is milliomos* című televíziós kvízműsor amerikai változatának egyik versenyzője megszervezte a testvérével, hogy az a *telefonos segítség* lehetősége esetén a Google használatával adja meg a választ. Egy ötvenkét éves férfi pedig mellkasi fájdalmai miatt a „szívinfarktus tünetei” címszóra keresett rá, és ez alapján megállapította, hogy szívkoszorúér-szűkülete van.

A Google az első reklámszerződését 1999-ben, néhány hónapos időtartamra kötötte, megbízi pedig többek között a „Miller” sör és a „Tropicana” üdítőital forgalmazói voltak. A szerződésben rögzített vállalásai alapján a célcsoportot televíziós reklámok révén szolgáltatták volna meg. Amikor ezután az év után Doug Edwards marketing menedzsernek jelentkezett a vállalatához, hamar megértette, hogy a Google szellemisége „fertőző”. Edwards így elég régóta dolgozik a vállalatnál ahhoz, hogy Google-bennfentesként adhasson ki könyvet a tapasztalatairól. Edwards, ahogyan azt a „Jó napom van” című fejezetben is büszkén vállalja, a Google ötvenkilencedik alkalmazottja volt. Edwards a korai időköt két jellemző példával ábrázolja: az e-mail címe még pusztán doug@google.com volt, a Google egész hardver szervere pedig még elfért egy bérelt kis „odúban”.

Ez a kicsi, alig hatszáz négyzetméter alapterületű épület apró fészernek tűnt a hatalmas bérházak szomszédságában. A helyiséget állványokkal rakták tele, amelyen szorosan egymás mellett álltak az ütött-kopott CPU-k (központi feldolgozó egységek). Huszonegy darab állvány volt, rajtuk több mint ötszáz gép, amelyekből úgy álltak ki a kábelek, mintha valaki egy nagy adag gyurmát nyomott volna át egy spagettinyomón. És amíg a hasonló tevékenységet folytató cégek helyiségei ridegek és kihaltak voltak, addig a Google termei egy óriási

nyüzgő hangyabolyra emlékeztettek, ahol elképesztő tempóban folyt a munka.

Nem sokkal később, amikor Levynek is alkalma nyílt arra, hogy megtekintse a Google első szervertermét, így fogalmazott: „Ha az itt levő adatokat egy fiatal egyetemistaként képzeljük el, akkor ez a terem lenne a kollégiumi szobája.”

Ma már mindez egészen másként fest. A Google napjainkban óriási szervertermek tulajdonosa és kezelője világszerte. Ezek a hatalmas, ablaktalan épületek leginkább egy repülőgéphangárhoz vagy egy atomeróműhöz hasonlítanak, néhánynak még hűtőtornya is van. Ezekben a szervertermekben csillagászati mértékekkel leírható információmenyiséget tárolnak, és számos rendkívül kifinomult technikai megoldást alkalmaznak. Ebből áll össze a Google részesedése a számítási felhőben (azon adatok halmazában, amelyek fizikailag nem az egyes felhasználók gépein találhatóak), és ez a részesedés alighanem az adatok oroszláncra.

Azt még nem látjuk pontosan, hogy a Google milyen mértékben és milyen mélységben változtatta meg az információk piacát. Ezen a piacon egyébként az igazi érték nem az információ, hanem a figyelem. És ez a két érték akként hat egymásra, hogy amikor az információ olcsó, akkor a figyelem ráirányítása sokba kerül. Amit pedig a Google tőlünk, felhasználóktól kíván, az nem más, mint a figyelmünk. És ezt a figyelmet a Google koncentrált, összpontosított és letisztult formában tovább értékesíti.

A Google számára az igazi üzlet nem a keresőfelület működtetése, hanem a hirdetési tevékenység. A Google tavalyi évi 29 milliárd dolláros bevételének több mint 96%-a közvetlenül a hirdetésekből folyt be, a fennmaradó rész pedig a hirdetésekhöz kapcsolódó szolgáltatásokból. A Google-nak sokkal több a hirdetésekből származó bevétele, mint az összes országos napi- vagy hetilapnak együttvéve. Érdekes tehát egy kis figyelmet szentelnünk annak, hogy hogyan is működik ez pontosan. Levy a könyvében ennek a hirdetési gépezetnek a létrejöttéről ír: „ez egy bámulatos pénznyerő gép, amely az interneten fellelhető adatok továbbírási-átvitelével működik.” Siva Vaidhyathan, a Virginia Egyetem médiatudomány tanszékének oktatója, a *Világmindenséget átszövő Google (és a googleizá-*

lás veszélyei) [*The Googlization of Everything (and Why We Should Worry)*] címet viselő higgadt és óvatosságra intő könyvében a következőképpen fogalmazza meg a jelenséget: „Mi nem a Google fogyasztói vagyunk, hanem mi magunk vagyunk a termékei. A mi szükségleteink, bálványaink, preferenciáink és kedvenceink azok, amiket a Google a hirdetőknél értékesít.”

Ennek a korábban sohasem látott nyereségtermelő gépezetnek a kialakulása egy zseniális újításnak köszönhető, amely a következő lépésekből áll össze.

Először is, a Google még a 2000-es évek elején ún. „szponzorált linkeket” kezdett értékesíteni, azaz olyan hirdetési szövegeket, amelyek bizonyos keresési kifejezésekhez kapcsolódtak. Egy golfabdagyártó hirdetése így például abban a pillanatban megjelent a képernyőn, ha valaki rákeresett a „golf”, vagy a „golflabda” kifejezésekre. Ekkor már a többi keresőmotor ezt a módszert alkalmazta. A többiekhez igazodva a Google is az alapján számlázta ki a szolgáltatást, hogy hány ember látta az egyes hirdetéseket. Az értékesítők pedig hirdetésenként számlázták ki a hirdetési díjakat.

Egy évvel később a Google fejlesztői kialakítottak egy önkiszolgáló rendszert, amit AdWordsnek kereszteltek el. A bevezető szöveg a következő volt: „Van hitelkártyája és öt perce?” „Hirdessen a Google segítségével még ma!” Ennek hatására sok ezer kisvállalkozás rendelte meg első internetes hirdetését.

Egy rövid életű kezdeményezés, a GoTo beindításából született meg két újabb elképzelés. Az egyik az volt, hogy a hirdetések árát ne a megtekintések, hanem a rákattintások alapján számlázzák ki. Azok az emberek, akik rákattintanak a golflabda hirdetésre, nagyobb valószínűséggel vásárolják majd meg a terméket, mint azok, akik csak rápillantanak a reklámra a találati listán. A cég másik ötlete pedig az volt, hogy a hirdetőket megversenyeztetik egymással egy gyors aukció során az olyan kulcsszavakért, mint például a golf esetében a „golflabda”. A rákattintásokként való fizetés nagy nyereséget hozó ötletnek bizonyult. A hirdetésre való kattintás azt jelezte, hogy a hirdetés *bevált*, és a hirdető készek voltak olyan összegeket fizetni ezért, amennyit egy hagyományos módon dolgozó hirdetési üzletkötő-

nek még sohasem sikerült elérnie. Egyes ügyvédi irodák új ügyfelek reményében az azbesztózis (mesothelioma) szóra való kattintásonként ötven dollárnál is nagyobb összeget is hajlandóak voltak fizetni (az azbesztózis egy ritka munkahelyi megbetegedés, amit az azbeszttel való tartós érintkezés okoz).

Mivel módszeresen figyeli a felhasználói szokásokat, a Google azonnal tudja, hogy melyik hirdetés lesz eredményes és melyik nem. A hirdetés minőségének megállapításához a rákattintások relatív mennyiségét vették figyelembe. Így az árverés győztesének megállapításakor már nem csak a felajánlott összeg számított, hanem a hirdetés minősége is; egy hatásos hirdetés, amelyikre várhatóan sokan kattintanak majd, látogatottabb hirdetési felületre kerülhetett.

A Google-nak ma egy igen jövedelmező körforgásos rendszere van ezeknek a helyeknek az értékesítésére, ami egyben egy visszacsatolás is, egyfajta adatszolgáltatás, amit a hirdetők felhasználhatnak arra, hogy hirdetéseiket jobbá, a hirdetések megtekintőit pedig elégedettebbé tegyék. Mindeközben a cégnél szigorúan fellépnek az álreklámok és a levélszemét ellen. „Ez a rendszer csak tovább erősítette a Google abbéli meggyőződését, hogy a hirdetéseknek nem csak a hirdető és a hirdetési felület üzemeltetője közötti kétoldalú kapcsolatnak kell lennie, hanem abba be kell vonni a hirdetés címzettjét is” – írja Levy. Azonban ez a kapcsolat egyáltalán nem egyenrangú kapcsolat. Vaidhyanathan ezt sokkal inkább egyfajta élősködésként jellemzi: „Azzal, hogy mindent a Google közvetít számunkra, egyben szabad kezét is kap arra, hogy a világon mindannyiunk által közösen létrehozott tudást gyűjtse, lemásolja, raktározza és az értéküket meghatározza”.

2003-ra az AdWords Select már sok százezer hirdetőt szolgált ki, és olyan hatalmas nyereséget termelt, hogy a Google az év végi üzleti eredményét szándékosan eltitkolta a sajtó és a versenytársak elől. Azonban mindez csak szerény sikernek számított az ezt követő felíveléshez képest.

Eddig a hirdetések csak a Google keresőoldalon jelentek meg, diszkrét méretben, világosan elkülönülve, az eredményeket felsoroló oldal tetején vagy annak alján. Mára már ennél is tovább fejlődött. A

kitűzött cél az volt, hogy egy olyan elemző szoftvert fejlesszenek ki, amely képes hosszú szövegeket – weboldalakat, weblapokat, e-maileket vagy akár egész könyveket – tartalmilag elemezni, és egy kulcsszót rendelni hozzájuk. Az általa tárolt több mint kétmilliárd weboldalhoz kapcsolódó felhasználói szokások alapos figyelemmel kísérése következtében a cég már rendelkezett az összes szükséges eszközzel és információval ahhoz, hogy ezt létre is tudja hozni. Egy adott weboldal (vagy weblap, e-mail) kapcsán már előre tudta jelezni, hogy mely hirdetések illenek majd hozzá a legjobban.

Ez volt az úgynevezett „tartalomcélzott hirdetés”, amelynek programját a Google AdSense-nek nevezte el. Akik szerették volna a weboldalaikon lévő tartalmat pénzre váltani, azok számára ez csodálatos lehetőség volt. A legnagyobb online lapkiadók, mint a *The New York Times*, azonnal elkezdtek használni az AdSense-t, és ezzel a hirdetési tevékenységük egyre számottevőbb részét adták át a Google-nak. A példáját milliószám követték a legkisebb lapkiadók is, így nőtt hatalmasra a potenciális hirdetési felületek száma, egészen az egyéni bloggerek, azaz weblapírók oldalaiig. Azért tették ezt, mert az efféle hirdetések rendkívül hatékonyak és nyereségesnek bizonyultak. „A Google pusztán az alkalmazott matematika segítségével átvette az uralmat a világ hirdetési piacán”, írja Chris Anderson, a *Wired* folyóirat szerkesztője. „Nem is próbálták azt a látszatot kelteni, hogy járatosak a hagyományos reklámpiaci kultúra területén. Egyszerűen csak feltételezték, hogy jobb adatok, jobb elemzési módszerekkel párosulva jobb eredményekre vezetnek. És igazuk volt.” Az újságok és a hagyományos média időről-időre panaszkodnak amiatt, hogy a Google jogosulatlanul használja az ő tartalmaikat, ám az igazság az, hogy a Google azzal vált a legveszedelmesebb versenytársukká, hogy elszívta tőlük a hirdetések legnagyobb részét.

Mint a mesterséges intelligenciának általában, a tartalomcélzott hirdetéseknek is megvannak a maga hiányosságai. Levy is felidéz ezek közül egy, ma már széles körben ismertté vált hibát: a *New York Post* bűnügyi rovatában egy feldarabolt és szemeteszsákba rejtett holttestről szóló híre mellé a Google programja az újság online változatában egy

műanyag zsákokat reklámozó cég hirdetését helyezte el. Mindennek ellenére ma már a saját honlapján bárki engedélyezheti, hogy a Google hirdetések jelenítsen meg rajta, és amely nyomán havi szinten jövedelemre tehet szert, még ha nem is túl nagy méretűre. Számtalan weboldal, amely eddig nem tartalmazott hirdetéseket, mára emiatt bekerült a hirdetési piacra és a Google üzleti partnere lett. A Google hirdetési felülete mindezek alapján már rég nem csak a saját keresőoldala, hanem valójában az egész internet, továbbá hatalmas mennyiségű e-mail és a jövőben akár a világ minden könyve is.

Így viszont a keresés és a hirdetés személyreszabottsága mára kétélű fegyverré vált. A tökéletes keresőmotor, Sergey és Larry elképzelése szerint képes olvasni a felhasználó gondolataiban és megadni a választ bármilyen kérdésre, ami csak felmerül benne. A tökéletes hirdetőfelület jellemzői ugyanazek: azt a hirdetést adja ki, amelyik a felhasználó szükségletének legjobban megfelel. Minden más csak az időnket, a hirdető pénzét és világ sávszélességét pazarolja. A magasztos cél a vevők és az eladók egymásra találásának lehetővé tétele volt, az eredeti elképzelés szerint mindkettőjük teljes megelégedésére. Azonban a „hatékony hirdetés” kifejezés már önmagában is ellentmondás. A hirdető a véges emberi figyelem apró darabkájáért fizet; egy olyan percért, amikor egyébként a gondolataink valahol máshol járnának. Ha az érdeklődésünk teljesen megegyezne a hirdető szándékaival, akkor nem kellenének reklámok. És ez most nem egy utópia az információs társadalomról. A Google felhasználói egy nagyon bonyolult rendszer részesei, és ha valami pontosan kiténik a szemlézett könyvekből, akkor az az, hogy nem is mindig teljesen tudatos résztvevői.

Az mailjeink mellett megjelenő hirdetések (ha a Google ingyenes e-mail szolgáltatását használjuk) arra is figyelmeztethet, néha bizony kissé ijesztő módon, hogy a cég mennyi mindent tudhat rólunk. Az e-mailjeink ismerete nélkül is rengeteg mindenről árulkodnak a keresési előzményeink, ahogy Levy fogalmaz: „az egészségünkről, üzleti érdekeinkről, hobbijainkról vagy a vágyainkról.” A hirdetésekre adott reakcióink pedig még ennél is többet árulnak el rólunk, a Google által elhelyezett hirdetéseket kezelő programok ugyanis rögzítik az

egyik honlapról a másikra navigáló felhasználók lépéseit. Minden egyes kattintásunkat figyelemmel kísérik (már ahol tudják), és tizedmásodperces pontossággal rögzítik, hogy mennyi idő alatt döntöttünk. Ha ezt nem tennék, akkor az eredményeik nem lennének ennyire kimagaslóan jók. A Google olyan mértékben és olyan mélységben gyűjt adatokat a felhasználókról, hogy ezen a téren egyáltalán nincs is versenytársa. Minden lehetséges téren statisztikai modelleket készítenek, és összefüggéseket keresnek az egyedi szokások és az általános irányzatok között, legyen szó akár divatról, éghajlatról vagy betegségekről.

Mindezt a mi érdekünkben teszik – állítják. Ha a lehető legjobb keresési eredményt akarjuk, vagy az igényeinknek és kívánságainknak legmegfelelőbb hirdetéseket szeretnénk megtalálni, akkor hozzá kell járulnunk, hogy betekintessenek a tudatunkban.

A Google cég mottója, hogy „Ne légy gonosz!” És ez bármennyire egyszerűnek hangozzék is, mégis egy kis magyarázatra szorul.

Paul Buchheit, a cég egyik fejlesztője volt az, aki 2001-ben egy, a vállalati értékekről szóló megbeszélésen előállt vele. „Az emberek kinevettek”, emlékszik vissza. „De én azt mondtam: komolyan gondolom.” (Akkoriban a virágzó informatikai ipar legnagyobb részét egyetlen hatalmas vállalat foglalta el, így a Google-nél sokan úgy értelmezték a jelmondatot, hogy „Ne légy olyan, mint a Microsoft”, azaz ne légy könyörtelen, mindenkit eltipró monopolista.) Gyakran idézik ezt a mottót tévesen egy némileg erőteljesebb formában: „Ne tégy gonoszszágot!” Ami már egy magasabb mércét feltételez. Ma már ugyan csak viccelődnek ezen, de akkoriban ezt a Google-nál komolyan gondolták. Hittek abban, hogy a vállalatnak ugyanolyan erkölcsi értékekhez kell tartania magát, mint az egyes embereknek. Felvázolták a követendő értékek sorát, a cég mottójának pedig a „Ne légy gonosz”-t választották, ami szebben hangzik, mint a felmerült másik kettő, nevezetesen a „Google arra törekszik, hogy minden kötelezettségének eleget tegyen” vagy a „Játssz keményen, de ne üss övön alul!”.

A „Ne légy gonosz” nem jelenti egyben a felhasználó teljes körű tájékoztatását. Az idézett szerzők közül egyik sem tudja pontosan, hogy a fel-

használók összesen mennyit használják a Google keresőjét, hogy ezzel mennyi áramot fogyasztanak, hogy összesen mennyi tárhelye van, hogy hány utcáról készített már fényképeket, vagy, hogy mennyi e-maillt tárol a szerverein. Ezekre a kérdésekre a Google keresőjében sem találjuk meg a választ, mert a Google saját magára vonatkozóan igenis fontosnak tartja az adatok védelmét.

A mottó nem jelenti egyben automatikusan azt, hogy „Légy törvénytisztelő”. Amikor a Google szerzői jogvédelem alatt álló könyveket kezdett digitalizálni és a saját szervereire másolni, akkor ezt titokban tette, a vele üzleti kapcsolatban álló könyvkiadó vállalatok tudta nélkül. A Google tisztában volt azzal, hogy jogszerűtlen, amit csinál, de azzal érvelt, hogy a tevékenysége jó célt szolgál, csak a vonatkozó jogszabályok az elavultak. „Azt hiszem tisztában voltunk vele, hogy ebből számos bonyolult ügy kerekedhet majd...”, idézi fel Levy Page szavait, „és hogy a jogszabályok nem igazán felelnek meg az ésszerűség követelményeinek”.

Hát akkor, tisztelt bíróság, ki is itt a gonosz? „Gonoszság az, amire Sergey azt mondja, hogy gonoszság”, válaszol 2002-ben Eric Schmidt, a Google akkori ügyvezető igazgatója. Ahogyan maga Sergey is kifejti: „Azt hiszem, nem kell a meggyőződésemet ráerőltetnem a világra. Ez nem lenne szerencsés.” Ennek ellenére a Google alapítói elég magabiztosnak tűnnek a saját igazukat illetően. (Ostoba! – kiáltott fel állítólag Larry, amikor megtudta, hogy egy blogger arról írt, hogy a Google visszaél a felhasználók személyes adataival – idézi fel Edwards. Ostobák! – mondanák a sajtóról, a politikusokról vagy a tanácstalan felhasználókról, akik nem képesek átlátni a Google szolgáltatásai mögött rejlő nyilvánvaló technológiai felsőbbrendűséget.)

Azonban a Google Kínában mégis részt vett néhány gonosznak nevezhető tevékenységben, nevezetesen a kínai cenzúra technikai támogatásában. Mindez 2004-ben kezdődött, amikor a Google megjelent Kínában, és a keresőoldal szűrőjét úgy állította be, hogy a kínai nyelvű Google.cn ne adja ki azokat a keresési eredményeket, amelyeket a kínai kormány nem tartott kívánatosnak. Közismert példa erre, hogy a „Tiananmen tér” szóra az oldal csak a városismertető turisztikai honlapokat adja ki, a tér történetével kapcsolatosakat viszont kihagyja.

A Google a vezető kínai keresőmotor, a Baidu működése és a kínai kormány iránymutatása alapján dolgozta ki a kínai tartalmak cenzúrázásának rendszerét.

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a Google csak követte a többi amerikai cég példáját, amikor nem szállt szembe a kínai kormány által megkövetelt irányvonallal. A Google azonban ragaszkodott ahhoz, hogy az eredmények szűréséről egy, a keresőoldal alján megjelenő szöveggel figyelmeztessék a felhasználókat. Megjegyzendő az is, hogy a Google szentül hitte (és érvelése a nyilvánvaló üzleti érdek ellenére is elfogadható), hogy azzal, hogy a cég Kínában is megjelent, hozzájárultak ahhoz, hogy a kínai társadalom egyre nagyobb mennyiségű információhoz juthasson, és, hogy ráébredhessen a kínai tájékoztatás manipuláltságára. A történet azonban 2010 januárjában éles fordulatot vett, amikor hekkerek, akik mögött egyes feltételezések szerint a kínai kormányzat állt, feltörték a Google szervereit és emberi jogi aktivisták e-mail címeket szereztek meg. A cég leállította a Google.cn honlapot, és azóta Kínát már csak Hongkongon keresztül látja el, a keresési eredményeket pedig már nem a Google, hanem a kínai kormány által működtetett szűrők cenzúrázzák.

(The New York Review of Books)

Bevándorlás. Szabad az út

A nyugati országoknak befogadóbbnak kellene lenniük a bevándorlókkal szemben, mert a távol-keleti országok is bevándorló célpontokká válnak

A bevándorlás kérdése még a legkedvezőbb gazdasági körülmények között is kényes politikai téma; pedig a mostani távolról sem nevezhető jónak. A gazdasági válság következtében a jóléti államokban több milliő munkahely szűnt meg, és még érzékenyebb kérdés lett a bevándorlók által betöltött állások kérdése.

Az aggodalmak felerősödése viszont nem logikus következménye a bevándorlásnak, mivel bizonyított tény, hogy a munkahelyek számának csökkenésekor csökken az országba befelé irányuló migráció mértéke is. A fejlett országokban tapasztalható gazdasági visszaesés ugyanis csökkentette a potenciális bevándorlók kockázatvállalási kedvét. Vegyük például Amerikát, ahol az elmúlt években egyre kevesebb mexikói állampolgár próbál átjutni a déli határokon. Az Európába történő bevándorlás folyamata is lelassult. Egyes kutatások szerint a növekvő bevándorlás a gazdasági növekedés egyik legjobb mutatója.

Ennek ellenére a kormányok még mindig vonakodnak teljesen megnyitni munkaerőpiacukat a bevándorlók előtt. A gazdasági visszaesések során a kormányok hajlamosak olyan intézkedéseket tenni, amelyekkel csökkenthetik az újonnan érkező bevándorlók számát, illetve gyakrabban utasítják ki a már ott tartózkodókat. Az utóbbi egy évben a dán, francia és olasz kormányok ideiglenesen felfüggesztették a schengeni útlevélmentes övezeti szabályokat, és korlátozott mértékben, de visszaállították a határellenőrzéseket. Még Ausztrália és Kanada is – azon országok, amelyek egy ún. bevándorlási pontrendszer alapján előnyben részesítették a szakképzett munkásokat – szigorítottak politikájukon. David Cameron, Anglia miniszterelnöke egy bevándorlási felső határt vezetett be annak érdekében, hogy korlátozza az Európai Unió kivülről érkezők számát. Spanyolország, Japán és Dánia is ezt a logikát követték, amikor elindították a „hazautazás költségeinek megtérítése” programot, amely alapján a bevándorlók akkor kapnak pénzt az államtól, ha vállalják, hogy visszatérnek származási országukba.

A bevándorlással kapcsolatos aggodalmak teljes mértékig érthetőek, főleg egy olyan időszakban, amikor a munkahelyek száma egyre kevesebb. Mind az Európában, mind az Amerikában végzett felmérésekből az derül ki, hogy a helybeliek többsége szerint a bevándorlók több kárt okoznak, mint amennyi hasznot hoznak, valamint, hogy rontják a helyiek munkavállalási esélyeit. Az ezt alátámasztani hivatott bizonyítékok igen gyenge lábakon áll-

nak. A szezonális munkák és az építkezések során az olcsó külföldi munkaerő valóban lenyomhatja ugyan a munkabéreket, nehezebbé téve ezzel az alacsonyabb képzettségű munkavállalók esélyeit; ugyanakkor az új munkások rugalmassága és munkakedve javítani is tudja a termelékenységét, illetve számos újítást eredményezhet.

A közszolgáltatásokra nehezedő nyomás miatt méltán lehet elégedetlen a helyi lakosság, főleg, ha azokat a költségvetési megszorítások egyébként is érintik. Angliában például az önkormányzatoknak a közszolgáltatások javítása céljából nyújtandó támogatási csomagot végül elutasították. Pedig az idő előrehaladtával a bevándorlók többszörösen is vissza fogják még fizetni a társadalomnak, amit az oktatás, egészségügy és más közszolgáltatások túlterhelésével esetleg okoznak.

Tartsuk nyitva a kapukat

A politikusok gyakran hangoztatják azt, hogy értelmetlen társadalmi vitát szeretnének folytatni a bevándorlásról; ugyanakkor gyakran inkább hasznot húznak a választópolgárok félelmeiből, mintsem csillapítanak azokat. A mostani időszakban különösen óvatossá kellene lenniük. Egyre növekszik ugyanis a verseny a bevándorlókért: Ázsia rövid időn belül bevándorlási célponttá fog válni.

Kína, ahol nemrég még tilos volt bevándorlókat alkalmazni, újabban tartózkodási engedélyeket ad ki szakmunkások, oktatók és vállalkozók számára. 2009-ben Sanghajban 100 000 ott élő külföldi munkavállalót regisztráltak. Hasonló számérték fedezhető fel a déli Guangzu kikötővárosban is: ide legnagyobb részét Európából, a Közel-Keletről és Afrikából érkezett munkaerő. Dél-Koreában 2007 óta ugyancsak megnőtt a külföldiek száma, különösen az Amerikában végzett diplomások hajlamosak ide költözni.

A bevándorlás összességében jó hatással van a gazdasági növekedésre; a fejlett államoknak pedig jelenleg bármilyen gazdaságélénkítés jól jön. A kormányok ahelyett, hogy kiutasítanák a bevándorlókat, inkább ösztönözhetnék őket, hogy gazdagítsák az országot a szakértelmükkel, energiájukkal, és munkakedvükkel. Ugyanis ha ezt nem teszik meg, megteszik helyettük mások.

(The Economist)

Globalizáció és bevándorlás Olaszországban

Üdvözljük Olaszországban! Letelepedne?

A világ Olaszországba megy

Hajlamosak vagyunk azt feltételezni Olaszországról, hogy unalmas hely, ahol semmi sem változik – állítja Giacomo Vaciago a Milánói Katolikus Egyetem oktatója. „A gazdaság nem fejlődik, a kormány dilettáns, a déli országrészekben pedig a bűnözésen kívül alig virágzik valami. De valójában az elmúlt tíz évben gyökeres változásokon mentünk keresztül.” A legutóbbi két évtized változásai nem voltak ugyan annyira látványosak, mint a háború utáni „csodás évek” (ha valami működik ugyanis Olaszországban, az már önmagában is nevezhető csodának – jegyzi meg ironikusan Vaciago); de mégis nagy átalakulást hoztak. Ebben az időszakban Olaszország az egész világgal kapcsolatba kerülhetett – a globalizáción keresztül közvetetten, közvetlenül pedig a bevándorlás révén. A világ minden tájáról érkeztek bevándorlók, akik szerettek volna egy olyan országban élni, ahonnan azelőtt inkább kivándoroltak az emberek. És ez sokkal nagyobb riadalmat okozott, mint megnyugvást.

„A globalizáció előtti évekkel összehasonlítva azt tapasztalhatjuk, hogy több anyagi javunk van; de ezalatt valamit elveszítünk: elveszítjük a reményt. Van mobiltelefonunk, de nincsenek gyerekaink.” És ezt nem egy baloldali globalizációellenes értelmiségi írta, hanem Giulio Tremonti, Olaszország gazdasági minisztere, 2007-ben megjelent „Félelem és Remény” című könyvében. Amióta megkötötték „az ördögi paktumot a Piac Istenével”, írja az olasz gazdaság első embere, egyre többen látják úgy, hogy Faust története ismét a szokásos módon végződik, a gazdaság az Ázsiából érkező olcsó áruk özöne miatt rogyadozik, a korábban oly fontos hagyományok pedig egyre inkább veszítenek e jelentőségükből.

Az 1990-es és 2000-es évek első felében valóban komoly csapásokat szenvedtek el a külföldi áverseny miatt a gazdaság egyes szektorai: mind a textilipar, mind a többi, egyszerű technológiákat

alkalmazó iparág is rendkívül sebezhetőnek bizonyult. Olaszország sokféle ágazaton nyugvó ipara – amelyet Michael Porter, a Harvard Üzleti Főiskola oktatója egykor komoly versenyelőnynek nevezett – a beszerzési láncok növelésére kényszerült.

Mindez azonban már a múlté. A gazdasági válság előtt a legalább 20 főt foglalkoztató vállalkozások fele átszervezést hajtott végre, ezáltal a termelő szektor visszatért az egy évtizeddel azelőtti versenyképességi szintjére, állítja egy, az Olasz Nemzeti Bank által kiadott tanulmány. Számos közepes méretű vállalkozás alakult át az olaszok által „mini multicégeknek” nevezett társasággá. 2008-ban 21 000 ilyen cég működött, és összességükben mintegy 150 különböző országgal álltak kapcsolatban. Ezek kétötöde azt reméli, hogy több bevételhez juthat külföldi kapcsolatai révén ebben az évben, egyötödük ugyanakkor pont az ellenkezőjére számít. „Az olaszok jobban gyarapodnak, mint Olaszország egésze együttvéve” – véli Vaciago.

Olaszország versenyképes cégei ügyesen használták ki a globalizációból származó előnyöket. A világ újjazdagjai legalább annyira rajonganak az olaszok által gyártott luxuscikkéért, mint az európai, amerikai vagy japán elit. A Ferrari csak 2010-ben 256 autót értékesített Kínában. Olaszország legkedveltebb divatáruházai a tervezést és a végső munkálatokat leszámítva lassanként minden résztvevő tevékenységet Olaszországon kívül végeztetnek el, de az új piacokról származó bevételek ezeket a költségeket is kiegyenlítik. A kevésbé romantikus termékek előállítói – mint például a hidraulikus öntözőberendezéseket gyártó Manuli, vagy a sebességváltókat készítő Brevini – szintén jól jártak az új piacokra való bejutás következtében. A Finmeccanica cég a külföldi terjeszkedés következtében nehézkes állami óriásvállalatból a világ nyolcadik legnagyobb fegyvergyártójává nőtte ki magát.

A cégek külföldre költözése kapcsán gyakran elhangzik, hogy az otthoni munkahelyek csökkenésével jár. A Brevini cég 2000 dolgozójának háromnegyedét jelenleg külföldön alkalmazzák. A Manuli cég vezérigazgatója, Dardanio Manuli erről úgy nyilatkozik: annyira megéri az egyes tevékenységeket külföldre helyezni, hogy fontolgatja, hogy az egész céget külföldre költözteti. Ugyanakkor azok a cégek, amelyek a nemzetközi szinten terjesz-

kednek, otthoni munkahelyeket is teremtenek. Egy 2000 és 2006 közötti adatokra támaszkodó tanulmány szerint azok az olasz multinacionális cégek, amelyek külföldre terjeszkedtek, nem csökkentették lényegesen az otthoni munkavállalók számát: ha volt növekedés, az egyszerre kedvezett a belföldön és külföldön folytatott tevékenységeknek.

A vihar

A másik hatás, amely az utóbbi két évtizedben Olaszországot érte, sokkal kézzelfoghatóbb. A nyári hónapok alatt általában több ezer afrikai menekült érkezik Lampedusába, a Szicília és Tunézia közti kopár szigetre. A 2011-es év még a korábbiaknál is nagyobb terheléssel járt: a Tunéziában és Líbiában történt zavargások következtében tovább növekedett a gazdasági menekültek száma. Olaszország külügyminisztere, Franco Frattini Észak-Afrika vonatkozásában egy „biblikus méretű kivonulást” emlegetett. Az ország ideiglenes okmányokkal látta el a nem szívesen látott jövevényeket, abban a reményben, hogy azok tovább mennek majd Franciaország felé. Az Északi Szövetségi Párt egyik fiatal képviselője azt javasolta, hogy nyissanak tüzet a bevándorlókat szállító hajókra. A végzet úgy látszik hallgatott rá: egy 200 embert szállító hajó felborult, és 50 fő kivételével minden utasa odaveszett.

Ezek a felkavaró események elterelni látszottak a figyelmet az utóbbi évek nagy változásáról: a nagy mennyiségű legális és illegális bevándorló letelepedéséről. A külföldi születésű helyi lakosok aránya Olaszországban 1990 óta 0,8%-ról 7%-ra nőtt; ez hatalmas változás egy olyan ország számára, ahonnan a 19. század második fele óta eddig tömegesen vándoroltak ki az emberek. Megérkezésükkor a bevándorlók nagyrészt a középső vagy északi területek felé igyekeznek, bár rengetegen vállalnak mezőgazdasági munkát a déli területeken is.

Ez a beáramlás bizonyos mértékben pótolta a fiatal olaszok délről északra történő vándorlásából eredő veszteségeket. Az eredmény viszont ennek következtében gyakran lesújtó. Vegyük például Pratot, a gyönyörű toszkán várost, amely a középkor alatt textiláru kereskedelméből gazdagodott meg, amit a városban található templomok és műalkotások is jól bizonyítanak. Prato tartományban 10 900 kínai származású lakos él, aki

közül sokan a textiliparban dolgoznak. Egyedül a Pratonál tízszer nagyobb Milánóban vannak többen. Az Olasz Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint Prato lakosságának 13%-a Olaszországon kívül született. Ha ideszámítanánk a tartományban illegálisan tartózkodó kínaiakat is, ez az arány még jelentősebb lenne.

A világ minden tájáról érkeznek bevándorlók Olaszországba, de a legálisan tartózkodók mintegy fele Kelet-Európából származik. Csak Romániából például 890 000 ember érkezett. Bevándorlókat integrálni egy korábban egynemzetiségű társadalomba mindig is nagy feladat volt, de ebben az esetben a várnál könnyebben zajlott le. Mindez részben a katolikus egyháznak köszönhető, amely támogatta a bevándorlókat a letelepedésben, még akkor is, ha azok okmányok nélkülül érkeztek az országba. A munkát vállaló illegális bevándorlók számára öt év tartózkodás után adott amnesztia 2010 januárjáig látható emelkedést eredményezett az országban élő peruiak és fülöp-szigetiek esetében is (az előbbiekek száma 78 000-ről 88 000-re, az utóbbiak száma 114 000-ről 124 000-re nőtt). Az egyházi intézmények segítségével nagy részüket takarítói vagy sofőri munkakörben helyezkedhet majd el.

A keresztény kelet-európaiak viszonylag könnyen beolvadnak az olasz társadalomba, de ez nem mondható el az összes bevándorlóról. A Prataba irányuló kínai betelepülés feszültségeket okoz, bár ez inkább gazdasági, mint nemzetiségi jellegű. Ugyanakkor máshol már megjelentek a származáson alapuló megkülönböztetés csírái is. Mario Balotellit (egy zseniális, de ingerlékeny, ghánai származású olasz focistát) egyik meccsén kifütyülték a szurkolók, amikor olasz színekben pályára lépett. Egyik meccsen még egy „Nem kell idegen a nemzeti válogatottnak!” transzparens is előkerült. Szerencsére ezek a rasszista jellegű megnyilvánulások ritkábbak Olaszországban, mint Nyugat-Európa más részein. A tömeges bevándorlás viszont túlságosan új keletű jelenség ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, vajon az olasz munkáltatók alkalmazzák-e a rasszizmus kevésbé nyílt fajtáját, a munkára jelentkezők között borszín alapján történő különbségtételt.

Jelen körülmények között Olaszország nem engedheti meg magának, hogy pusztán a származás alapján különbséget tegyen a munkaképes emberek

között, ha szeretne a jövőben is elegendő munkaerővel rendelkezni. Bevándorlás nélkül az ország népessége 2009-ben 75 000-rel csökkent volna (ez a legfrissebb évszám, amiről rendelkezésre állnak számadatok). Így viszont 295 000-rel nőhetett a lakosság száma. A bevándorlók most mindennél jobban kellene, mivel újabban nagyon kevés olasz család vállal gyereket. Más európai országban a gyermeket nevelő édesanyák néhány évre otthon maradnak, de utána visszatérnek a munka világába. Az olasz nők viszont a gyermekeik életkorának növekedésével egyre kisebb számban vannak jelen a munkaerőpiacon. Az Olasz Nemzeti Bank egy tanulmánya szerint legnagyobb valószínűséggel a vezető állású nők és a közszférában dolgozók térnek vissza a munkájukhoz.

A külső befolyás miatti ellenszenv okán Olaszország egy nem tervezett kompromisszumra szánta el magát, amely során a cégek nemzetközi terjeszkedéséből eredő hasznokat a hazai lakosság is élvezheti, és a népességcsökkenés miatti hiányokat külföldi munkások töltik be. Ez elég zavarosan hangozhat, de a rendszer működőképese, és szépen lassan átfőrmálja az ország hagyományos arculatát.

(The Economist)

Bevándorlás Nagy-Britanniába

Miért lehet Anglia büszke arra, hogy megnyitotta munkaerőpiacát Kelet-Európa felé

2011 májusában – az Európai Unió tagállamai közül utolsóként – Németország és Ausztria is megnyitotta az addig korlátozott munkaerőpiacát, és lehetővé tette, hogy Lengyelország és az EU-hoz 2004-ben csatlakozott további hét, volt kommunista ország lakosai legálisan és korlátozások nélkül vállalhassanak munkát náluk.

A jelen cikk szerzője arra kíván reagálni, hogy Angliában jelenleg a hatalmon levő konzervatív párt és az ellenzéki munkáspárt nyilatkozataiból is

egyre inkább az az álláspont körvonalazódik, hogy Nagy-Britannia súlyos hibát követett el azzal, amikor megnyitotta munkaerőpiacait a lengyelek és a többi kelet-közép európai országbeli lakos előtt; helyette sokkal jobb lett volna Németország példáját követni, amely ideiglenesen korlátozta a munkaerő szabad beáramlását. Ugyanakkor a német munkaerőpiacot elemző vezető közgazdászok azt állítják, hogy Németország követett el hibát, amikor ragaszkodott a korlátozásokhoz, mivel a kvóták bevezetése és a munkavállalási engedélyhez kötött munkavállalás nem bizonyult hatásos eszköznek a kelet felől érkező bevándorlókkal szemben: a több százezer kelet- és közép-európai bevándorló megjelenését ezzel nem lehetett megakadályozni, az intézkedések csak arra voltak jók, hogy a bevándorlók többsége illegálisan, vagy a szabályokat megkerülve (például egyéni vállalkozóként) vállaljon munkát az országban. Ezzel szemben – állítják a német közgazdászok – Nagy-Britannia bevándorlásbarát politikájának hatására nagy arányban vonzotta Angliába a fiatal, szakképzett vagy egyetemet végzett lengyel és más kelet-közép európai ország bevándorlóit. Ha Anglia ragaszkodott volna a korlátozásokhoz, akkor, állítja Klaus Zimmermann professzor, a bonni Munkaügyi Kutatási Intézet (IZA) kutatója: „a német esethez hasonlóan még mindig rengeteg bevándorló érkezne, viszont a legképzettebbeket elvesztené.”

Ez pedig nem csak pusztá feltételezés. Az intézet nemrég mélyreható felmérést készített a 2004 óta a nyugat-európai gazdaságokban munkát vállaló bevándorlók szakképzettségéről illetve végzettségéről. A felmérésből az derült ki, hogy Németországba az Európai Unió átlagánál idősebb, kevésbé szakképzett bevándorlók érkeztek, míg Angliába sokkal nagyobb arányban érkeztek a magasan képzettek. Jelen cikk szerzője az állításnak csak azzal a részével ért egyet, hogy miután a nagy nyugat-európai gazdaságok közül egyedül Anglia vállalta a munkaerőpiac teljes megnyitását, ezért az országba szokatlanul nagy számban érkeztek kelet-európai bevándorlók. Pont. Túlságosan szép eredményre jutnánk ugyanis, ha nem vennék figyelembe a bevándorlás következtében a közszolgáltatásokra vagy a helyi közösségekre nehezedő nyomást. Azonban, ahogyan azt a cikkemben még kifejtem,

nagyszámú bevándorló érkezett volna akkor is, ha a munkaerőpiacot nem nyitották volna meg. A 2004-ben csatlakozott új európai uniós tagállamok már a csatlakozás napjától kezdve szabadon mozoghattak a tagállamokon belül, viszont nem vállalhattak korlátozás nélkül munkát. Márpedig, ha megnyitják a határokat a szegényebb szomszéd országok lakosai előtt, de nem biztosítják hozzá a törvényes munkalehetőségeket, az nagy valószínűséggel a feketegazdaság felvirágzásához vezet.

És ez meg is történt máshol. Jelen cikk szerzője öt évet töltött Brüsszelben abban az időben, amikor Belgium még korlátozta az új uniós állampolgárok munkavállalását; ám az országhatárok már nyitva álltak. A szomszédságomban látható is volt a fentiek egyenes következménye: a brüsszeli Igazságügyi Palota (Belga Legfelsőbb Bíróság) körüli utcákban lengyel munkások laktak konténerekben. Általában nem beszéltek sem franciául, sem flamandul, de olcsó, könnyen kiszákmányolható munkaerőként alkalmi munkákat vállaltak, legtöbbször építkezéseken. Néha-néha rajtuk ütött a belga rendőrség, és néhányukat kitoloncolt az országból. Legtöbbször egy pár nappal később (tulajdonképpen legálisan) vissza is tértek.

A munkaerőpiac megnyitásával Anglia magához csábította a legtehetségesebb fiatalokat. Ahogy pedig azt Zimmermann professzor bölcsen megjegyzi, egy országnak sose lehet elég a magasan képzett munkavállalóból. És ezáltal Anglia elkerülhette azt is, hogy városaiban nagyarányú kiszákmányolható feketemunkás réteg alakuljon ki.

A 2004 óta nagyjából 1,5 millió kelet-közép európai ember legális bevándorlását eredményező intézkedéseket sokan a szélsőjobboldali pártok megerősödéséhez biztosított táptalajnak nevezik. Erre a válaszom az, hogy tessék csak kipróbálni, hogyan hat a szélsőjobboldali csoportok megerősödésére a bűnözés és a feketemunka ugrásszerű megnövekedése.

Néhányan azt mondanák, hogy a fentiekből az következik, hogy a fő probléma az európai uniós tagság, illetve a személyek szabad áramlása: zárjuk hát le a határainkat azzal, hogy kilépünk a közösségből. Meg merném kockáztatni, hogy ez csak egy szomorú, önsorsrontó intézkedés lenne egy olyan országban, amelynek inkább nyitnia kellene

a világ felé, mint még jobban elzárkóznia előle, és akkor még nem is említettük a – többek közt – Spanyolországba és Franciaországba áttelepült százezernyi brit állampolgárnak ezzel okozandó kellemetlenségét. Az Európai Unió keleti bővítése különleges előrelépés volt morális tekintetben is: a közösség azelőtt gyakran csak hangoztatta ugyanis az elveit, de visszahőkölt, amikor cselekvésre került volna a sor.

A modernkori történelem során Anglia kétszer is tett baráti gesztust Lengyelország felé, amikor más európai országok elfordultak tőle – állítja Wiktor Sotowski, az angol–lengyel barátság jegyében létrehozott, Spitfire nevű nyugat-londoni étterem tulajdonosa.

A második világháborúban lengyel pilóták is részt vettek az angliai csatában: Sotowski úr pirogját és céklalevesét harci repülőek modelljei, katonai jelvények, és kitüntetésekkkel teleaggatott egyenruhájú tábormokok képei alatt szolgálják fel. Aztán eljött 2004, amikor Lengyelország és hét másik, volt szocialista ország beléphetett az Európai Unióba. A nagy nyugati gazdaságok közül egyedül Anglia volt az, amely szinte azonnal megnyitotta munkaerőpiacát (ahogyan azt kisebb országok, Írország és Svédország is tették). A többi állam számára ez a folyamat több időt vett igénybe. Németország és Ausztria továbbra is fenntartották a határellenőrzést, egészen 2011. május elsejéig, pontosan az EU bővítését követő hetedik évig. A következmények megdöbbentőek voltak: körülbelül 1,5 millió kelet-európai vette az irányt Anglia felé (igaz, nagyjából a fele elég hamar vissza is tért).

Igazán büszke vagyok Angliára – mondja Sotowski úr, láthatóan meghatódva. Sajnos a brit politikai vezetők nem osztoznak a büszkeségében. Egy pártközi nyilatkozat szerint Angliának is követnie kellett volna a korlátozásokat érvényben tartó országok példáját – így például Németországot.

„Végzetes hiba volt 2004-ben megnyitni a munkaerőpiacot, miközben a többi nagy ország korlátozásokat alkalmazott” – állítja Damian Green konzervatív párti bevándorlási miniszter. Az 1990-es évek menedékjog-kérőinek hulláma után érkező kelet-közép európai bevándorlók hozzájárultak „a bevándorlási rendszerbe vetett közbizalom szinte teljes eltűnéséhez”. A külföldiek beengedése csak

rövidtávon jelentett megoldást, a fő probléma továbbra is a brit állampolgárok munkavállalóvá válásának megoldása maradt.

Néhány hónapja David Cameron brit miniszterelnök védelmébe vette az újonnan érkezett bevándorlókat, amikor kijelentette, hogy azok nem veszik el a munkahelyeket a britek elől. A bevándorlók csak betöltik a munkaerőpiacon azokat a hézagokat, amelyet az olyan rendszer eredményezett, amelyben „azért is fizettek az embereknek, ha nem dolgoztak”. Ugyanakkor elítélte azokat az újonnan érkezetteket, akik nem hajlandók alkalmazkodni a többségi társadalomhoz, feszültséget és széthúzást kelteve a helyi közösségben, amelyeket „az iskolai versenyek és kocsmái összejövetelek” működő egységbe kovácsoltak. A bevándorlás túl hosszú ideje tart már, és túl nagyszámú ember érkezik a szigetországba, vonta le a következtetést Cameron, amikor a 2004 óta érkezett kelet-közép európaiak áradatáról beszélt. Számukat már rég korlátozni kellett volna, és a korlátozásokat érvénybe is léptetik a jövőbeli EU-tagok vonatkozásában (Nagy-Britannia valójában már korlátozza is a 2007-ben csatlakozott románok és bolgárok munkavállalását, akik egyébként is inkább Spanyolország vagy Olaszország felé veszik az irányt).

A munkáspártiak vezetője, Ed Miliband – akit a nagyszülei lengyel menekültek voltak – áprilisban kijelentette, hogy az előző kormány „nyilvánvalóan alábecsülte a Lengyelországból érkező emberek számát”. A munkáspártiaknak tekintettel kell lenniük a választópolgárok azon félelmére, miszerint a bevándorlók nyomást gyakorolnak a munkabérekre és a lakáspiacra – ám „ezek közül a félelmek közül egyesek valóságok, mások viszont alaptalanok” – tette hozzá tapintatosan.

Egy demokráciában sohasem szabad figyelmen kívül hagyni a választók félelmeit. 2004-re visszatekintve az látszik, hogy Tony Blair elhallgatta a választók elől, hogy növelni kívánják a bevándorlási kvótákat, és azt, hogy ezt miért teszik. Bár nem a lengyelek bizonyultak a legnehezebben integrálható kisebbségnek – Angliában általában jámbor keresztény, családszerető, futballrajongó, sörvívő, keményen dolgozó embereknek tartják őket – nagy számuk és a bevándorlásuk gyors üteme miatt mégis okoztak gondokat. A britek számára isme-

retlen akcentusukkal és szokásaikkal (mint például a piroggal) a Londonhoz hasonló multikulturális nagyvárosoktól távoli falvakban és kisvárosokban is megjelentek, ahol aztán gyakran a közintézmények alkalmazottainak értetlenségébe ütköztek.

Persze szólamokból mindig akad szép számmal. Damian Greennek annyiban igaza van, hogy a brit szakmunkások száma alacsony, de az már kevésbé világos, hogy ha az elmúlt hét évben nem engedik be a szigetországba az elhíresült lengyel vízvezeték-szerelőket, akkor ez önmagában megoldást jelentett volna-e a brit szakmunkáshiányra. David Cameron legutóbbi beszéde összemossa az integrációs problémákat (amely magában foglalja a második vagy harmadik generációs bevándorlókkal kapcsolatos nehézségeket is) és az újonnan érkezett lengyel bébiszitterek vagy litván pultoslányok kérdését (akik a legtöbb helyen viszonylag jól integrálódtak, sőt, ők néha még a Cameron által oly líraian említett iskolai versenyeken vagy a kocsmái beszélgetésekben is részt vesznek). Ed Miliband kijelentése vonatkozásában pedig csak annyit, hogy a legfrissebb felmérések csak nagyon alacsony mértékű összefüggést mutattak ki a bevándorlók munkavállalása és a munkabérek színvonala között, elsősorban a legalacsonyabb fizetések tekintetében: a Nemzeti Gazdaságtudató Intézet becslései szerint a 2004 óta történő bevándorlási folyamatok átlagosan csak 0,36%-kal csökkentették a munkabéreket.

Egyébként is jöttek volna

A legfontosabb azt leszögezni, hogy az Európai Unión belül a munkavállalási korlátozások gyakorlatilag megvalósíthatatlanok. A közösség tagjai lehetővé tették Lengyelország és a többi újonnan csatlakozott ország számára a szabad közlekedés és tartózkodás jogát (de a munkavállalás jogát nem). A személyek szabad mozgását biztosítani jó döntés volt. Az Unió kibővítése történelmi tett volt, hiszen újraegyesítette a hidegháború által megosztott kontinentet. Azonban, ahogyan a szegényebb országok lakosai szabadon beléphetnek a régi tagországokba, a törvényes munkavállalás lehetőségének kizárásával szükségszerűen következik be a feketegazdaság terjedése. Ez történt Németországban is, ahol a korlátozások ellenére is hozzávetőlegesen 400 000 lengyel bevándorló él. A saját vállalkozásban dolgozó európaiakat továbbra

sem lehet feltartóztatni a határátkelőkön: az ő számuk 2004 után megduplázódott Németországban. Az ország ugyan megpróbálta megkönnyíteni a diplomások bevándorlását, de ez a kezdeményezés sem enyhítette az ország bevándorlás-ellenes képét: és a fiatalabb, magasabban iskolázott bevándorlók továbbra is más célszágokba indultak – mondja Klaus Zimmermann, a bonni Munkaügyi Kutatóintézet munkatársa. Angliáról elterjedt, hogy nyitott ország: jobban vonzotta a fiatalabb, szakképzettebb bevándorlókat és diplomásokat, mint Németország; ezáltal az angolok nyertek – vonja le szomorúan a következtetést Zimmermann professzor.

Röviden összefoglalva: Anglia a lehető legjobb döntést hozta, amikor engedélyezte a szabad munkavállalást az egyesített Európán belül – okosan és pragmatikusan az országba vonzani azokat a legképzettebb embereket, akik legálisan szeretnének munkát vállalni; ezzel együtt pedig az alacsonyabb szakképzettséggel rendelkező bevándorlókat (akik így is, úgy is nagy számban jöttek volna) legális, adózott tevékenység végzésére bími. Wiktor Sotowski valóban büszke lehet befogadó országára. Ha a brit politikusok kicsit bátrabbak lennének, most ők is büszkéek lehetnének.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bognár Bulcsu szociológus, Piliscsaba
Brauer-Benke József néprajzkutató, Budapest
Csajághy György zenetanár, történész, Pécs
Gereben Ágnes történész, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kun Miklós intézetvezető egyetemi tanár, Budapest
Kurucz Adrienn PhD hallgató, Gödöllő

Lányi András filozófus, egyetemi docens,
 Budapest
Menyhay Imre egyetemi tanár, Sopron
Rákóczi Katalin tudományos kutató, Budapest
Varga Károly szociológus, Budapest
Véry Zoltán közgazdász, címzetes egyetemi
 docens, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bognár Bulcsu</i> : A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai.	1
<i>Menyhay Imre</i> : A humánum válsága a jó és a rossz között	14
<i>Lányi András</i> : Emberközpontú-e az emberközpontú etika?	34

SZÁZADOK

<i>Csajághy György</i> : Néhány adalék a magyarság régi, szinkretikus hitvilágához	46
<i>Kun Miklós</i> : Joszif Sztálin öregkori metamorfózisai.	65
<i>Varga Károly</i> : Két pünkösöd	73

MŰHELY

<i>Kurucz Adrienn</i> : Magyarország „Kelet Luxemburgia”? – mi az a szabályozott ingatlanbefektetési társaság?	78
<i>Gereben Ágnes</i> : Az orosz energetika konfliktusai.	88
<i>Brauer-Benke József</i> : Politikai és tudományos korrektség	95

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Véry Zoltán</i> : Kutatni, építeni és épülni – Gondolatok a „Tudásból várat...” című könyv kapcsán	104
<i>Kapronczay Károly</i> : Háromszáz év magyar gazdasága	109
<i>Rákóczi Katalin</i> : Egészségügy a társadalom szolgálatában	111

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>James Gleick</i> : A Google markában (114) Bevándorlás. Szabad az út (121) Globalizáció és bevándorlás Olaszországban (123) Bevándorlás Nagy-Britanniába (125)	
---	--

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Helyesbítés

Előző számunkban (2011/11) Németh István és Juhász Dániel tanulmányának 1-es számú végjegyzetében (84. oldal) tévesen szerepelt az a megállapítás, hogy az afrikaans nyelv egy „17. századi dán dialektusból alakult ki”. Valójában az afrikaans a germán nyelvek nyugati ágába tartozik, és a holland származéknyelve. A 17–18. században Dél-Afrikába kivándorolt németalföldi parasztok, a búrok nyelvjárásaiból, valamint a velük együtt érkező francia, német és fríz telepések, illetve az afrikai bennszülöttek nyelveinek elemeivel keveredve alakult ki.

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtevéstünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2012-ik évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2012-ik évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
  - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
  - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

